

ИСТОРИЈА

год. XLVIII, бр.1

Здружение на историчарите на Република Македонија

JOURNAL OF HISTORY

year. XLVIII, N° 1

Association of the Historians of the Republic of Macedonia

ЗИРМ
ЗИРМ

2013

Посветено на 60-годишнината од
формирањето на ЗИРМ

СОДРЖИНА CONTENTS

СТАТИИ / ARTICLES

Elena Ene D-VASILESCU HOW EVOLUTIONISTIC WERE THE CAPPADOCIAN FATHERS?.....	9
Љупчо ЈОВАНОВ ЗНАЧЕЊЕТО НА ИКОНОСТАСОТ ВО РАЗВОЈОТ НА КОНЦЕПТОТ НА ЗАПАДНИОТ ТЕАТАР (Театарот како храм на уметноста).....	25
Драган ЗАЈКОВСКИ ЦРКОВНИТЕ СОСТОЈБИ ВО МАКЕДОНИЈА ВО СРЕДИНАТА НА V ВЕК НИЗ ПРИЗМАТА НА МОНОФИЗИТСКИОТ ИСТОК VS НИКЕЈСКИОТ ЗАПАД.....	49
Dragan GJALEVSKI BYZANTINE POLITICS OF “SWORD AND LETTER” – THE CASE OF SAMUEL.....	63
Маја АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА ДУАЛИСТИЧКАТА ИНИЦИЈАЦИЈА ВО ДИСКУРСОТ НА РЕЛИГИСКО-ДУХОВНАТА АЛТЕРНАТИВА	77
Michel GYBELS CATHARISM AS A COUNTER-CHURCH	93
Joan ESCULIES, Enric UCELAY-Da CAL, Josep PICH CATALAN NATIONALIST PERSPECTIVES ON THE ILINDEN UPRISING OF 1903	107
Здравко СТОЈКОСКИ БРИТАНСКО-РУСКИОТ РЕФОРМСКИ ПРОЕКТ ОД 1908 ГОДИНА И МАКЕДОНИЈА	133
Димитар ЉОРОВСКИ ВАМВАКОВСКИ РЕФОРМИТЕ НА ГРЧКАТА ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА.....	153

Liljana GUSHEVSKA RUSSIAN DIPLOMATIC DOCUMENTATION REGARDING THE EVENTS IN MACEDONIA AND THE BALKANS ON THE EVE OF THE BALKAN WARS	177
--	-----

Соња НИКОЛОВА МЕТОДИЈА ШАТОРОВ-ШАРЛО ПОМЕЃУ ИНТЕРЕСИТЕ НА КПЈ, БРП И КОМИНТЕРНАТА.....	191
---	-----

Александар СИМОНОВСКИ РАЗОБЛИЧУВАЊЕТО НА ЧЕТНИЧКАТА ПЛАТФОРМА ОД СТРАНА НА НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕЊЕ НА МАКЕДОНИЈА.....	207
--	-----

Марјан ИВАНОВСКИ АКТИВНОСТИТЕ НА ДРАГАН БОГДАНОВСКИ ВО ЕМИГРАНТСКАТА ОРГАНИЗАЦИЈА ОСЛОБОДИТЕЛЕН КОМИТЕТ НА МАКЕДОНИЈА (1964-1967)	225
---	-----

Катерина МИРЧЕВСКА, Љубица ЈАНЧЕВА ПОЛСКАТА ПОМОШ ВО ОБНОВАТА И ИЗГРАДБАТА НА СКОПЈЕ ПО ЗЕМЈОТРЕСОТ ОД 1963 ГОДИНА	239
---	-----

МАТЕРИЈАЛИ/ MATERIALS

Теон ЦИНГО ЕДЕН ГЕРМАНСКИ ДОКУМЕНТ ЗА СОСТОЈБАТА ВО МАКЕДОНИЈА ВО 1927 ГОДИНА.....	247
---	-----

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драган ЗАЈКОВСКИ МАЈА АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА, РЕЛИГИСКИТЕ ФОРМАЦИИ И РОДОВИТЕ ИДЕНТИТЕТИ (СКОПЈЕ: СЕЛЕКТОР, 2010).....	255
---	-----

Борче ИЛИЕВСКИ МАРИЈАНА СТАМОВА, АЛБАНСКИЈАТ ФАКТОР В СОЦИАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (1945-1981), (КЮСТЕНДИЛ-ГАБРОВО, 2012).....	259
--	-----

Васил ДРВОШАНОВ

СТОЈАН РИСТЕСКИ, МОИТЕ КОДОШИ

(СТРУГА: ИРИС, 2009)..... 261

Катерина МЛАДЕНОВСКА

АЛЕКСАНДАР МАКЕДОНСКИ: ЖИВОТ И ДЕЛО,

ПОДГОТВЕНА ОД НАДЕ ПРОЕВА И ВОЈИСЛАВ

САРАКИНСКИ, БИБЛИОТЕКА HISTORIA ANTIQUA

MACE DONICA, ПОСЕБНИ ИЗДАНИЈА, КНИГА 10

(СКОПЈЕ: ГРАФОТИСОК, 2012), 265

Elena Ene
D-VASILESCU

University of Oxford

HOW EVOLUTIONISTIC WERE THE CAPPADOCIAN FATHERS? ¹

There is evidence from the Cappadocian School (fourth century) that would support the idea of evolution, understood in a way which will be introduced further here, especially, but not exclusively, through St. Basil the Great's first and fifth Homilies in his *Hexameron*, through Gregory of Nyssa's *Sermones de Creatione Hominis* [On the Making of Man], and through some of Gregory Nazianzus' *Orationes* and poetry. The School's representatives, have in general a coherent theory of creation perhaps clarified, at least partially, by the need to respond adequately to the Arian controversy. They speak about evolution in regard to both inanimate and living creation, reserving a special place within their account for humankind. They see this process as a means through which God operates within Creation. To underline that humankind was endowed by God with the dignity of creativity is not exclusive to the Cappadocians – and there is no certainly that it was even first proposed by them. A contemporary of the Cappadocian School, St. Athanasius (c. 295-373) spoke about the maximum dignity which human beings can reach in their creativity – to become co-creators of their own image (to the point of attaining deification).²

But the fathers from Cappadocia also showed that God had not exclusively endowed the human being with the capacity of being creative and continually evolving, but he has done that to both animate and inanimate creation [to the earth, specifically to the soil]. By being

¹I have used some of this material in a chapter which I published in a collective volume entitled *Din comorile teologiei Părinților Capadocieni* [From the treasures of the Cappadocian Fathers], Doxologia, Iași, 2010, pp. 233-241, but I consider this chapter a new work.

² St. Athanasius of Alexandria, *On the Incarnation*, PG 25, 192B.

able to create, the latter produces new varieties, new kinds, and in general new forms increasingly adapted to life. It is this aspect of their works that the paper firstly attempts to flag up; it also tries to integrate that with the rest of the Cappadocians' teaching on creation.

In order to do this, it is appropriate to begin with St. Basil the Great's thoughts on the best known statement of the Bible: "In the beginning God created the heaven and the earth" (Gen. 1.1). He underlines two important ideas here: the first one is that there is a Creator and that He established a beginning; therefore it cannot be assumed that the world has never had one. The second idea is that He created both the material and the spiritual worlds. Actually, St. Basil (330-379) commences his Homily 1 in the *Hexameron* by announcing: "I am about to speak of the creation of heaven and earth, **which was not spontaneous, as some have imagined, but drew its origin from God.**"³ And developing more on the opening statement in the Scripture, and also revisiting the topic in his Homily V entitled *The Germination of the Earth*, St. Basil expresses his understanding of creation as an ongoing process. He strongly emphasises other statements in Genesis (I, 11): "Let the earth bring forth grass!" and "Let the earth bring forth the living creature" (I, 24), i.e. not that "God created grass" and "God created living creatures", and by doing so St. Basil indicates that the earth, and matter in general, were endowed with the dignity of creativity; for him creation evolves and, more than that, can itself create. In his Homily V, which he dedicated precisely to the topic of germination as it allowed him to develop his evolutionist ideas, he continues: "The earth germinates. It does not, however, sprout that which it has, but transforms [...] as much as God gives to it the strength to act".⁴ The Earth is unable to be fertile by itself, but the Word of God intervenes with its active power to make it so. Therefore, for St. Basil, creation evolves. He describes and explains further the process of evolution and the continuity of the creative process: "It was deep wisdom that commanded the earth, when it rested after discharging the weight of the waters, first to bring forth grass, then wood as we still see it doing at this time. For the voice that was then heard and this command **were as a natural and permanent law for it; it gave fertility and the power to produce fruit**

³ St Basil the Great, Homily 1 ("On how God created the Heaven and the Earth"), *Hexameron* PG 29. 11; emphasis added.

⁴ St Basil the Great, Homily V (On how the Earth germinates), *Hexameron*, PG 29, 2B-C.

for all ages to come; the production of vegetables shows first germination. When the germs begin to sprout they form grass; **this develops and becomes a plant**, which insensibly receives its different articulations, and reaches its maturity in the seed. Thus all things which sprout and are green are developed. **Let the earth bring forth by itself without having any need of help from without**”,⁵ concludes St. Basil. The role of the earth is important in this process because it was provided with the necessary capability to do all this. Even more notable is the role of humankind as conceived by the Fathers of the Church, as I will show in the second half of the paper.

Before this, it is worth pointing out the surprising similarity between St. Basil's view presented above and some of Charles Darwin's ideas, for example those expressed in the final paragraph of *The Origins of Species* published in 1859:

There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed [by the Creator] into a few forms or into one; and that, whilst this planet has gone on cycling on according to the fixed law of gravity, from such so simple a beginning endless forms, most beautiful and most wonderful have been, and are being, evolved.⁶

In his book, Darwin argued that all of the life which exists – mammal, bird, insect and vegetable – descends from a single or a few common ancestors through the *natural selection* process. Plants and animals in the wild produce offspring that differ slightly in their characteristics, and are thus slightly better or worse adapted to survive in their given environment. Those offspring that are better adapted are more likely to be able to breed and pass on their characteristics to their own offspring. Variations in offspring are random, but natural selection is non-random because it favours variations best fitted to their environment. Darwin argued that the vast length of time over which this process occurred would allow for the evolution of new species (a lineage of animals or plants only able to breed within itself), and not merely varieties within a species. This would occur if a species was divided into two populations within isolated environments, and these environments gradually diverged. Each population would adapt to the environment it found

⁵ St Basil the Great, Homily V (On how the Earth germinates), in *Hexameron*, PG 29, 40, 1; emphasis added. See also Philip Schaff, “8 Basil: Letters and Selected Works” in *Nicene and Post-Nicene Fathers* (2nd Series), T&T, Edinburgh, 1895.

⁶ Charles Darwin, *The Origin of Species*, Penguin Classics, 1968, pp. 459-460.

itself in, and thus become different from the other one. These differences might become so substantial that the two populations could no longer interbreed, and so one species would have evolved into two.

When Darwin presented his theory he did not explain everything, for example, he did not say how the properties of parents were passed on to their offspring, or how the same parent could produce offspring with a variety of characteristics. These matters have been answered in various ways by later scientists –many of no Christian belief–, but other issues have been raised, such as the (necessary?) death and suffering of creatures as they evolve and whether evolution is guided or has a purpose. For Christian thinkers the answer to the latter questions is positive. In an early passage of his book, Darwin himself explicitly mentions the Creator in a way very reminiscent of the views of St. Basil. There he states that evolution “accords better with what we know of the laws impressed on matter by the Creator.”⁷ The theology-science debate continues today on those and other topics – many ‘Darwinian’, but it seems that there are sufficient communalities between the works of the Cappadocians and that of Darwin for a comparison to be worthwhile.

Going back to St. Basil for trying to infer his view on the process of natural selection (never termed as such by him), firstly we shall mention that he thought that God acts not only on the macroscopic scale – creating heavens and the Earth – but that He also takes care of the smallest creatures. What he believed from this perspective is consistent with the content of Psalm 104, which is the poetic rendering of Genesis 1.11 and an illustration of how God’s permanent creative action in nature can be expressed in human terms:

He sends the springs into the valleys;
They flow among the hills.
They give drink to every beast of the field;
The wild donkeys quench their thirst.
By them the birds of the heavens have their home;
They sing among the branches.⁸

⁷ *Ibid.*, p. 458.

⁸ Psalm 104, verses 10-12, *The Orthodox Study Bible. New Testament and Psalms: Discovering Orthodox Christianity in the Pages of the New Testament*, (Fr. Peter. Gillquist, Project Director), New King James Version, p. 719.

Today in the Orthodox Churches this is the hymn which starts the Vespers every evening except during the Bright Week and that is also sung or read at the Pentecost.

According to the Scripture, after the creation of plants, animals (Figs. 1-2), and peoples (Fig. 2) “God saw everything that he had made, and indeed, it was very good”. (Gen. 1, 31). St. Basil understands that God worked on those within time – ‘in seasons’, making them the subject of development and growth.

Fig. 1. Creation of the Animal Kingdom, Painted in St. Isaac of Syria Skete, Boscobel, Wisconsin Icon from my personal collection.

Fig. 2. Fresco depicting Adam naming the animals, the creation of Eve, and other events from Genesis. The Filanthropinos monastery in Ioannina.

The primordial elements of creation contained within them the virtual species which appeared gradually, depending on the suitable conditions

of their particular existence. A modern scientist would have to agree that the laws of physics of our universe, present from the beginning of time, contain within them all of the potentialities that make biological evolution possible. For both the Cappadocian and a faithful modern scientist God, through His power, made possible for the species to contain the germs of the future ones and to make them occur naturally and coherently in accordance with the Divine will. St. Basil shows that, “In the same way that the potter, after having made with equal pains a great number of vessels, has not exhausted either his art or his talent [...], the Maker of the Universe, whose creative power, far from being bounded by one world, could extend to the infinite, needed only the impulse of His will to bring the immensities of the visible world into being.”⁹ The Earth is the place where the world exists as “a school of rational souls and where the knowledge of God can be learnt, but also a guide for the mind to contemplate the invisible.”¹⁰ Human freedom can be exercised there. These views are consistent with those in the Holy Scripture that conceive of the entire universe as a work of God. In passages where it describes the creation of single elements of the world, the Book invokes God’s will, while presenting these elements as being at the same time the product of natural causes brought about by natural conditions.

St. Basil saw Creation in a Trinitarian perspective, with the Holy Spirit pondering over the waters to ‘warm them up’ – to prepare them to welcome life. He combined the Biblical narrative with elements from Greek thought; from the latter he borrowed the idea that the natural elements (fire, earth, fire, and water)¹¹ are not inert in the creative process, but they manifest, by their own origin, an attraction towards the concrete forms intended by the Demiurge. Empedocles, for instance, considers that the various arrangements of the four eternally existing ‘roots’, as he calls them, are responsible for the genesis and for the

⁹ St Basil the Great, Homily I, *Hexaemeron*, PG 29, l. 8.

¹⁰ Idem, PG 29, l. 11D.

¹¹ Among the Greek philosophers who based their worldview on these elements are, among others: Empedocles (ca. 490–430 BC), Heraclitus (c. 535–c.475 BC), Thales (b. C. 620 BC), Anaxagoras (c. 500–428 BC), and Anaximander (610–c. 546 BC). In addition to the titles below, see also Daniel W. Graham (ed. and trans.), *The texts of early Greek philosophy: the complete fragments and selected testimonies of the major Presocratics*, Cambridge University Press, Cambridge; New York, 2010 and Dirk L. Couprie, *Heaven and earth in ancient Greek cosmology: from Thales to Heraclites Ponticus*, Springer, New York and London, 2011.

changing characteristics of the visible world (he is not very consistent in naming the four – sometimes they are treated as gods because of their eternal and unchanging nature, as the Olympian gods themselves were). But perhaps what is even more important in Empedocles' case is his idea of 'Love and Strife' – also divine and eternally existing– as cosmic forces that act on the roots: Love brings them into unity and Strife separates them. Aristotle¹² thinks that in Empedocles' thought there is a suggestion "that Love is the cause of good and Strife of evil."¹³ To make the connection with the topic of this paper, it should be underlined that for the Greek philosopher both Love and Strife are necessary to account for the recurring generations; their alternating play of balance and movement passed to the 'roots' creates. His philosophy received a very pertinent critique from Aristotle in its inconsistencies; what is important to say in the context of our discussion is that his concept of Love is different in its limitation from that of the Cappadocians because it implies destruction in order to generate; in the Cappadocian understanding the divine love is fundamentally creative.

Anaxagoras (c. 500 BC-428 BC) is even a more interesting case because he brings into discussion the *Nous* as a cosmic mind ordering all things.¹⁴ In the philosopher's words: "The other things have a share in everything, but *Nous* is unlimited and self-ruling and has been mixed with no thing, but is alone itself by itself."¹⁵ It is not only a controlling force, but also a knowing and discerning one (so one can find here the connection with the idea of self-contemplation specific to the Cappadocian thought that will be dealt with later); even though it is not mixed, *Nous* is ever present in things and in the Cosmos in general. Anaxagoras explains how he sees the 'mechanism' of creation through it:

And *Nous* controlled the whole revolution, so that it started to revolve in the beginning. First, it began to revolve from a small

¹² Aristotle, *Metaph.* 1 985a4-10, and 988a 14-16.

¹³ M. R. Wright (ed.), *Empedocles. The extant fragments*, Bristol Classical Press, Bristol, p. 30. In his introduction to the fragments of Empedocles' thought, Wright has a very pertinent commentary.

¹⁴ Patricia Curd (ed.), *Anaxagoras of Clazomenae: Fragments and Testimonia: a text and translation with notes and essays*, University of Toronto Press, Toronto, London, 2007 and David Sider (ed.), *The fragments of Anaxagoras*, Academia Verlag, Sankt Augustin, 2005.

¹⁵ Anaxagoras, B12, in Curd, *Anaxagoras of Clazomenae*, p. 23. Curd comments on fragment B12 in chapter 4 of the book.

region, but it is revolving yet more, and will revolve still more. And *Nous* knew (*egnō*) them all: the things that are mixed together, the things that are being separated off, and the things that are being dissociated. And whatever sorts of things were going to be, and whatever sorts will be, all these *Nous* set in order. And *Nous* also ordered this revolution, in which the things being separated off revolve, the stars and the sun and the moon and the air and the aether. This revolution caused them to separate off. The dense is being separated off from the rare, and the warm from the cold, and the brighter from the dark, and the dry from the moist. But there are many shares of many things; nothing is completely separated of or dissociated one from the other except *Nous*. All *Nous* is alike, both the greater and the smaller. Nothing else is like anything else, but each one is and was most manifestly those things of which there are the most in it.”¹⁶

It is obvious that that situation of the *Nous* among the first principle has a deterministic aspect and sets a limitation to its creative power.

In contrast, for St. Basil creation is free in its manifestation precisely because it makes concrete the infinite potentiality of its Author. It has the privilege to exist by the grace of God Himself, and not out of chance or necessity. The Orthodox Church has taken this point of view further by maintaining that creation is an ongoing process in the present. Things are being created all the time, and the novelty occurs by divine action. Metrop. Kallistos Ware, in his *The Beginning of the Day* underlines, along the lines of St. Maximus the Confessor, that creation is a continual process: “The world exists because God loves it, not because He loved it a long time ago, at the beginning, but because He loves it here and now, at this moment as at every moment. We are to speak not in an aoristic but in a present tense.”¹⁷

The world functions under the auspices of trust: on the one hand of the Father in His Son and in His creation and, on the other hand, of the creation itself – especially of human beings – in its/their freedom. Human beings have a special status within creation in the Cappadocian’s understanding. At every apparition of a new order of existence, God says

¹⁶ Anaxagoras, B13, in Curd, *Anaxagoras of Clazomenae*, pp. 23-25.

¹⁷ Metrop. Kallistos Ware, trans. Niki Tsironis, *The Beginning of the Day. The Orthodox Vision of Creation*, Shrine of Neomartyr George of Ioannina, 2007, p. 47.

‘Let it be’ reaffirming thus his will for the new occurrence, and giving a special power to it. Without God’s will and power a new order, which has similarities with all the others, will not come into existence. A new act of God places within the anterior orders something which develops in the new ones. But, in a sense, all the posterior orders of existence have been foreseen in the initial creation and, in a more particular way, in those immediately anterior to them. In other words, the initial creation had within it also the capacity to receive the power of producing a new order. Therefore, everything that comes out of God’s will also do so by way of the anterior orders. Or, to put it differently, all orders of being were created by Him with a special communality and connection among them. This is why one can say that, on one hand, all of them were created from the ‘beginning’, and on the other hand, that the Creation has ended with the occurrence of human beings in the sense that the humans are the last to appear on the scene; however they undergo a continual change, as the world around them does - this at least is the Cappadocians’ understanding. For them, Creation is not complete before God reveals its meaning in people. Human beings are created at the end because they needed all the anterior orders in order to exist and the previous orders cannot find their meaning anywhere other than within people. For at least some of Darwin’s followers today, human evolution by natural selection has been superseded in part by conscious cultural evolution. To this extent their ideas are in line with those of the Cappadocian School. Others, however, would argue that natural selection still operates to a significant extent in humans.

In spite of the implications of his thought for humans, one cannot say that St. Basil focuses in his sermons and writings on the place of people among the other elements of creation, even though he refers to them from time to time. He did not include comments on the origin of man in those works. His younger brother, Gregory of Nyssa (c. 332-389/after 394), would supplement St. Basil in this respect in his *Apologia in Hexameron*, but especially in *Sermones de Creatione Hominis* [On the Making of Man].¹⁸

But before moving on to St. Gregory, one interesting idea in St. Basil’s Homily I is worth highlighting and can serve as a conclusion on his thought: only people with special qualities and a pure life – true ascetics, it seems – can really understand how the world was created. He

¹⁸ St. Gregory of Nyssa, “Sermones de Creatione hominis”, in Hadwiga Hörner (ed.), *Opera supplementum*, E. J. Brill, Leiden, 1972.

says: "What ear is worthy to hear such a tale? How earnestly the soul should prepare itself to receive such high lessons! How pure it should be from carnal affections, how unclouded by worldly disquietudes, how active and ardent in its researches, how eager to find in its surroundings an idea of God which may be worthy of Him!"¹⁹

St. Gregory of Nyssa, (?-d. after 385 or 386), was also of the opinion that everything that is visible in creation was chronologically preceded by the Divine World, and that God commanded all things to appear in an orderly fashion. He believed, as did his brother, Basil, that the world was created by God out of love in a single act, in the form of seminal principles²⁰ which developed into the reality we know by means of the power God provided them with.²¹

St. Gregory believed that not even the position of heavenly bodies was fortuitous, but rather that they were set in an order prescribed by Divine wisdom before the Creation. He thought that their place in the sky is permanent and that they are immobile.²² That can be viewed, for instance, in opposition to the belief of a representative of Greek philosophy – Plotinus (204/5-270) – who conceived them as moving accordingly to their own souls.²³

St. Gregory also describes humankind's existence by the evolutionistic notion of *epektasis* (a constant progress). His interpretation was Platonic; it had the story of the fall and return of the human soul as central to it. In opposition to Plato and his followers, who supported the idea that stability is perfection and described change in negative terms, the Cappadocian Father affirms that human progress is a constant increase in virtue and godliness. In Gregory's theology, only God himself has always been perfect, has never changed, and never will. God is, in his terminology, a 'beneficent Nature'²⁴, a 'Goodness without

¹⁹ St. Basil the Great, Homily I, *Hexameron*, PG 29. l. 11.

²⁰ St. Gregory of Nyssa, *Hexameron liber* [Apologia in Hexameron], PG 44. 72B, 77D.

²¹ Idem, PG 44. 72B-C, 113B, 121D.

²² Idem, PG 44. 117A.

²³ Plotinus (204/5-270), *Enn* II and *Against the Gnostics*. See Jean-Marc Narbonne (ed.), *Plotinus in dialogue with the Gnostics*, Brill, Leiden and Boston, Ancient Mediterranean and medieval texts and contexts Series, Studies in Platonism, Neoplatonism, and the Platonic tradition, v. 11, 2011, and Luc Brisson et J.-F. Pradeau Plotin et al. (eds., trans.), *Traité 51-54. Sur la vie de Plotin et la mise en ordre de ses livres par Porphyre*, Flammarion, Paris, 2010.

²⁴ Gregory of Nyssa, *De Anima et Resurrectione* [On the Soul and the Resurrection], PG 46. 103B.

measure²⁵, a “worthy object of love for all beings endowed with reason, the beauty the most to be desired, **the origin of all that exists, the source of life, intellectual light, and wisdom.**”²⁶ Human beings fell from grace in the Garden of Eden, but rather than returning to an unchanging state, humanity’s goal is to become increasingly perfect, more like God, even though a human being will never understand, much less attain, God’s transcendence. However, they will be saved, says St. Gregory of Nyssa in his *On the Soul and the Resurrection* in which he advocates his doctrine of *Apocatastasis*, (restoration).²⁷ In Ware’s reading, for St. Gregory of Nyssa the world’s inhabitants have the consciousness of the beginning and of their Maker. Human beings can be raised up only by the awareness that they are made in the image and likeness of God, i.e. they are spiritual beings, exalted over the natural and social world and summoned to transfigure it and to be Stewards of it.²⁸

Gregory also claimed that human beings undergo a continual process of creation in the sense that each person, as well as humankind as a whole, is being shaped and led towards what God wanted them to be from the moment He conceived them. The history of this continual becoming of the people is the history of salvation. From this perspective, the first two chapters in Genesis do not describe how the world was created, but God’s plan, developed through Christ, to create a human being having Him incarnated as a prototype. This description was made in metaphoric and poetic terms suitable for communicating a mystery. But the gift of creativity was also bestowed on human beings themselves and on this Gregory of Nyssa wrote his *Sermones de Creatione Hominis*.²⁹

A paradox is present in the relationship between God and its creation, which can be captured in the question: How can He, as an indivisible Unity, manifest Himself in the multiplicity of created things? Philip Sherrard’s opinion on this matter is that, “not only can nothing be outside God, but also everything must be directly related to, and reflect an aspect of, His divinity. This in turn means... that God’s ultimate nature, or His Essence, cannot finally be identified with anything; it is beyond everything, totally transcendent of all manifestation and

²⁵ Ibid.

²⁶ St. Gregory of Nyssa, Idem, PG 46. 103B; emphasis added.

²⁷ Ibid., PG 46. 104.

²⁸ Ware, *The Beginning of the Day*.

²⁹ Gregorius Nyssenus, “*Sermones de Creatione Hominis*” [On the creation of Man], in Hadwiga Hörner (ed.), *Opera supplementum*, E. J. Brill, Leiden, 1972.

relationship, unqualified and undetermined.”³⁰ But a communication with God is nevertheless possible in His capacity of being a Person; therefore a continual dialogue person to Person takes place.

The existence of the world has a purpose, but one that is revealed gradually to humankind. If God revealed Himself and His ways at once, the world of created things would have lacked its purpose. As shown above, for the Cappadocian Fathers the main purpose of the human beings is to exercise their spiritual powers on the ascending path to God.”³¹

St. Gregory of Nyssa’s view strongly influenced not only those of St. Maximus the Confessor (c. 580-662) for example– who shared in the idea of *theosis* or ‘divinization of people’ as being the highest point of evolution. But his sermons also influenced medieval and later thinking in general. For example, in the fifteenth century (1463-1494), Pico della Mirandola’s outlook on the creative vocation of man echoes ideas from St. Gregory’s *Sermones de Creatione Hominis*. He imagines the dialogue between God and Adam, with the Creator saying: “I have placed thee at the center of the world, that from there thou mayest more conveniently look around and see whatsoever is in the world. Neither heavenly, nor earthly, neither mortal nor immortal have We made thee. Thou, like a judge appointed for being honourable, art the molder and maker of thyself: thou mayest sculpt thyself into whatever shape thou doest prefer. Thou canst grow downward into the lower natures which are brutes. Thou canst again grow upward from thy soul’s reason into the higher natures which are divine.”³²

St. Basil and Gregory of Nyssa’s friend, St Gregory of Naziansus (328-389 or 330-389/390), also believed that the Earth has creative powers; he stresses, however, that it would have been unable to become fertile by itself, without the intervention of the Word of God, which made it able to create in its turn. Thus the role of the earth is still significant, as he states in his *Five Theological Orations*.³³ His cosmology is expressed especially in his *Oration on the Theophany*

³⁰ Philip Sherrard, *The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition*, Denise Harvey Publisher, Limni-Evia, 1995, p. 35.

³¹ Ware, *The Beginning of the Day*, p. 209.

³² Pico della Mirandola, *Oration on the Dignity of Man*, trans. Ch. G. Wallis, Introd. Paul J. W. Miller, Hackett, Indianapolis, Cambridge, 1998, p. 5. He wrote it in 1486; the book was called the "Manifesto of the Renaissance".

³³ St. Gregory of Naziansus, *Five Theological Orations*, ed. Arthur James Mason, Cambridge University Press, Cambridge, 1899.

(Christmas) where God is presented as self-contemplative (though in three persons, they are not treated as constituting any diversity in the Godhead in the sense they are not presented as acting successively towards creation) until his Love manifested as Goodness ‘overflows’ and brings into being Creation.³⁴ One can identify here the same Greek thread coming from Platon and Aristotle and ending in Christianity via Plotin. God’s life before the first creative act consisted in the contemplation of his own nature, but Love changed it all. Ruether thinks that “like Plotinus, Gregory Nazianzus attributes the first creation to ‘an overflow of Goodness’”³⁵ Plato also uses the same expression in *Timaeus*; for him such an ‘overflow’ is a necessity of God’s nature. Gregory has his own explanation for it and for what the Divinity creates: “...since this movement of self-contemplation alone could not satisfy Goodness, but God must be poured out and go forth beyond Himself to multiply the objects of its beneficence, for this was essential to the highest Godness, He first conceived the Heavenly and the Angelic Powers”.³⁶ This is the invisible creation (or the ‘intellectual’³⁷ one), which comes into being before the visible creation, including that of humankind. Ruether later detects a contradiction in Gregory’s thought on the creative love, because in *Or.* 29.2 he contends: “For we shall not venture to speak of an ‘overflow of Goodness’, as one of the Greek philosophers dared to say, as if it were a bowl overflowing, and this in plain words in his discourse on the first and second causes”.³⁸ She finds a way out of this situation by drawing attention to the fact that it is difficult to distinguish between a necessity of God’s nature and spontaneous love, if love and beneficence are God’s nature, and I think she is right.

Even in his poems, St. Gregory of Naziansus conceives God as encompassing everything in a kind of protective love abounding from his mind:

But if God’s the mixer, accept him likewise as creator of all.
A potter, too, puts form to his clay when he turns the wheel,
a goldsmith gives it to gold, and a sculptor to stones.

³⁴ St. Gregory of Naziansus, *Or.* 38.8, PG 36. 320B and *Or.* 40.5, PG 364B.

³⁵ Rosemary Radford Ruether, *Gregory of Nazianzus. Rhetor and Philosopher*, Clarendon Press, Oxford, 1969, p. 131.

³⁶ St. Gregory of Naziansus, *Or.* 38.9, in PG 36. 320C; Ruether’s transl.

³⁷ Ruether, *Gregory of Nazianzus*, pp. 131, 134.

³⁸ St. Gregory of Naziansus, *Or.* 29. 2, in PG 36. 76C.

Credit God with more than you do our mind,
 O lover of no origins.
 Matter is what is more, with the forms that move.
 He thought, and things come to be in-formed: the divine thought
 is the complicated womb of all that is.³⁹

For Gregory, humankind was created after the other part of the material world (as opposed to the Origenist view in which the human soul was pre-existent as a part of the spiritual creation). He describes the human being in double terms: it is a 'new angel' which paradoxically partakes of both creations: earthly and heavenly, visible and invisible, lowliness and greatness, flesh and spirit. For Gregory the fall was anticipated in creation.

St. Gregory Naziansus subscribed to the 'restoration' doctrine with his friend from Nyssa, but he did not do it openly; it is implied in his work in a "cautious, undogmatic" way, to quote Hanson's qualification of Naziansus' attitude⁴⁰. He believed that God will bring all of creation into harmony with the Kingdom of Heaven.⁴¹

I hope I will come back to this Cappadocian father on another occasion, but for now we draw the conclusion that for these early thinkers creation was an evolutionary process. It was initiated by God from within his own Being, out of love, and in total freedom. As shown above, he did not need to create the world, but He chose to do so. A much later Orthodox theologian, George Florovsky (1893-1979) writes along the same lines confirming what the Cappadocians believed. He states: "The world exists. But it *began* to exist. And that means: the world could have not existed. There is no necessity whatsoever for the existence of the world".⁴² The only reason for its having come into being is the divine love: "The sole foundation of the world consists in God's

³⁹ Peter Gilbert (trans. and Introd.), *On God and Man. The Theological Poetry of St. Gregory of Nazianzus*, pp. 48-49; Poem 1.1.4 *De mundo*; Gilbert's trans., PG 37. 414-423.

⁴⁰ J. W. Hanson, *Universalism: The Prevailing Doctrine of the Christian Church During Its First Five Hundred Years*, Universalist Publishing House, Boston and Chicago, 1899, Chapter XV: Gregory Nazianzen. See also "Basilians" in *New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, Aachen, vol. 1, p. 210.

⁴¹ Christos Simelidis, *Selected Poems of Gregory of Naziansus. 1.2.17; II 1.10, 19, 32: A Critical Edition with Introduction and Commentary*, Vandenhoeck & Ruprecht, Hypomnemata, Band 177, 2009, p. 74.

⁴² George Florovsky, *Creation and Redemption*, Collected Works, vol. 3, Norland, Belmont, MA, p. 45.; his emphasis.

freedom, in the freedom of Love.”⁴³ Because of this, God has not left his creation; he has not just created the universe and then withdrew from it, but is still indwelling it. He is omnipresent within his own work.

The Cappadocian Fathers saw creation as the way through which God speaks to humanity, and through which He lifts it to the level of co-partner. Since humankind was meant to increase spiritually – i.e. to evolve – evolution is a way or a method used by God to create it and everything it needs.

If it is true that in the Hebrew of the Old Testament the word ‘barach’, which was translated as ‘creation’, means actually ‘to set into motion’, everything becomes even more consistent. Certainly, the Holy Fathers knew what they were saying.

In any case, there is room for their meeting with the ‘classical’ evolutionists.

⁴³ Ibid., 71.

Elena Ene D-VASILESCU

HOW EVOLUTIONISTIC WERE THE CAPPADOCIAN FATHERS?

- s u m m a r y -

In the multitude of theories about the relationship between evolution and creation within the Christian context, those which assert that the two are compatible have fewer supporters.

This is somewhat unexpected given the fact that the primary sources of both movements – that which affirms that the world was created by God and that which maintains that it is the result of evolution – do not necessarily allege an incompatibility between these two views. Genesis (I, 11) says: “Let the earth bring forth grass!” (but not ‘God created grass’). It means that the earth, and matter in general, was endowed with creativity, and that can imply evolution.

Along the same lines, one of the representatives of the Cappadocian School, St. Basil the Great, states that: “The earth germinates. It does not, however, sprout that which it has, but transforms [...] as much as God gives to it the strength to act” (Earth is unable to be fertile by itself, but the Word of God intervenes with its active power to make it so; yet the role of the earth is important in this process. Even more so is that of humankind).

On the other hand, Charles Darwin himself writes at the end of his *The Origins of Species*:

There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed [by the Creator] into a few forms or into one; and that, whilst this planet has gone on cycling on according to the fixed law of gravity, from such so simple a beginning endless forms, most beautiful and most wonderful have been, and are being, evolved.

My paper is an invitation for scholars to revisit these primary sources whenever a debate on the above topic takes place.

Љупчо ЈОВАНОВ

Универзитет Американ
колеџ – Скопје

ЗНАЧЕЊЕТО
НА ИКОНОСТАСОТ
ВО РАЗВОЈОТ
НА КОНЦЕПТОТ
НА ЗАПАДНИОТ ТЕАТАР
(Театарот како храм
на уметноста)

Се вели дека театарот е храм на уметноста. Овој став се однесува не само на она што се случува во театарот – театарска претстава, играта на актерот пред гледачот – туку и на внатрешниот просторен концепт на театарот. Каква е поврзаноста на храмот со театарот? За да одговориме на ова прашање, пред сè е потребно да го разгледаме концептот на просторното третирање на храмот во источното и во западното христијанство. Постојат темелни разлики помеѓу источното и западното толкување на поимите храм, перспектива, литургија, иконостас. Можеби исто толку значаен момент како тој на одделувањето на црквата од театарот за време на ренесансата е и моментот на одделувањето на олтарот со иконостас во Источната црква.

Може да се каже дека неколку периоди во историјата на христијанството се важни за историјата на западниот театар, но и за самата историја на христијанството. Тоа се: Миланскиот едикт од 313 година, со кој се става крај на верските прогони, додека самото Царство зазема неутрална позиција по однос на религиите;¹ големата шизма од 1054 година, кога настанува поделба, раскол помеѓу западната Католичка и источната Православна црква; падот на Константинопол во 1453 година; Лутеровата реформа во 1517

¹ Дури во 380 година со уредбата на царот Теодосиј I христијанството станува државна религија во Римското Царство.

година, со неговите деведесет и пет тези, односно појавата на протестантизмот/ реформацијата.

Зошто овие периоди се важни за развојот на западниот театар? Пред сè, поради големите промени што настануваат пред и по нив. По Миланскиот едикт, а особено кога христијанството станува државна религија на Римското Царство, театарот и другите игри од Римската Империја полека не само што се потиснати на маргините на општеството туку и се сметаат за дело на сатаната. Ова ќе кулминира со забрана на театарот во VI век од страна на Јустинијан I. Во периодот по тоа, сè до втората половина на X век, може да се каже дека во Римското Царство не постои театар. Во овој период се навестуваат почетоците на средновековниот театар, и тоа преку миракулите што ги опишувале житијата на светците и на мачениците. Најраните записи за постоење на миракулите датираат од 1100 година од Данстабл, Англија. Ова е период и на големата шизма од 1054 година, период на крстоносните војни, на влијанието на исламот врз Западот, појавата на готиката, со еден збор доаѓа до будење на Западот.² Во овој период, што е многу важно за нас, доаѓа до големи промени во концептот на храмот на Истокот и на Западот по однос на топографијата и на топологијата (иконостас, литургија, обратна перспектива и сл.).

Падот на Константинопол во 1453 година го означува и крајот на средниот век и почетокот на ренесансата и на нејзиниот хуманистички концепт. Ова е период на откривање на линеарната

² Walter Lang, *Uvod, Tajne Katedrala*. Fulcanelli (Zagreb: Teledisk, 2003), 22-23. Валтер Ланг пишува за културалните компоненти на средниот век: „Тие културални компоненти ги вклучуваат христијанските ацилаци (засновани на формата која ја воспоставила опатијата во Клини за ацилакот до Св. Јаков во Компостела), крстоносните војни, хералдиката, витешките редови, дворската архитектура, готските катедрали, украсувањето на ракописите и везењето, трубадурите, албигенезите, катарите и световната дворска лирика, дворските балади, темата за кралот Артур и гралот (соединета со келтската предхристијанска традиција), култот на Девицата во католицизмот, теолошката филозофија на Албертус Магнус и на св. Тома Аквински, Бејконовата космологија, побожните системи на св. Фрањо, св. Јован од Крстот и на св. Тереза, патувачките актери, дворските шутови, харлекинадите и црковните претстави, особените танцови, ловот со соколи и одредени игри со топка, слободните сидари и розенкројцерите, градинарството (шпанските градини), игрите со карти, концептот на птичијот говор, братствата, стрелаштвото, делови од медицината, како имунологијата (Парацелзус) и хомеопатијата, кибернетиката (Рејмонд Лили)“.

перспектива,³ неоплатонизмот,⁴ како и повлекување, раздвојување на театарот од Црквата. Благодарение на повторното откривање на *Десет книги за архитектурата* од Витрувиј⁵ во 1400 година, како и на големото влијание на линеарната перспектива, Себастијано Серлио⁶ во периодот од 1537 до 1575 година ги објавува *Седумте книги за архитектурата*, познати и како *Собрани дела за архитектурата и перспективата*, во кои се појавуваат и трите основни театарски сцени за трагедија, комедија и за пасторална драма. Во периодот од 1580 до 1585 година во Виченца, Андреа Паладио (Andrea Palladio,) го гради познатиот театар „Олимпико“,⁷

³ Перспектива – метод на графички приказ на тридимензионални објекти и просторни односи на дводимензионални површини или рамнина. Во западната уметност илузиите на перцептивниот обем и простор главно се создадени со користење на т.н. линеарна перспектива, која се базира врз согледувањата дека окоото ги гледа предметите како да се собираат, а паралелните линии и рамнините се конвергираат во бесконечно далечни точки (недоглед), како да се повлекуваат во просторот.

⁴ Неолатонизам – последната школа на грчката филозофија, која добива конечна форма во III век од н.е. од Плотин, еден од најголемите филозофски и религиозни гении на своето време. Античките филозофи кои генерално се класифицирани како неоплатонисти, себеси се нарекуваат едноставно платонисти, како и филозофите од ренесансата и од XVII век, чии идеи потекнуваат од античкиот неоплатонизам.

⁵ Маркус Витрувиј Полио (I век пр.н.е.), римски архитект, инженер и автор на прочуениот трактат *De Architectura* (*За архитектурата*), прирачник за римската архитектура, денеска познат и како *Десет книги за архитектурата*, веројатно објавен околу 15 год. пр.н.е. Тоа е единствениот современ извор на класичната архитектура кој е во целост зачуван. Во неа Витрувиј тврди дека структурата мора да има три квалитети: *firmitas, utilitas, venustas*, односно: цврстина, корисност и убавина.

⁶ Себастијано Серлио (1475-1554), италијански манирист, архитект, сликар и теоретичар, кој ги воведува принципите на античката римска архитектура во Франција. Неговиот трактат *Tutte l'opere d'architettura, et prospetiva* - *Собрани дела на архитектурата и перспективата* (1537-1575) извршил огромно влијание во Европа. Расправата е првиот архитектонски прирачник што става поголем акцент на практичните отколку на теоретските аспекти на архитектурата. Тој е првиот кој дава преглед на петте реда во архитектурата.

⁷ Театарот „Олимпико“ е театар во Виченца, северна Италија, изграден во 1580-1585 година. Тој е најстариот и прв затворен театар во светот. Театарот е последниот дизајн на италијанскиот ренесансен архитект Андреа Паладио (1508-1580) и е завршен по неговата смрт. На сцената е поставена сценографија дизајнирана од Винченцо Скамоци и инсталирана во 1585 година. Таа, воедно, е и најстарата сценографија која сè уште постои. Овој театар, всушност, е реконструкција на античкиот римски театар во Оранж, Франција.

препознатлив по својата фиксна сценографија (сцена) која е директно инспирирана од цртежите на Серлио.

Со објавувањето на деведесет и петте тези на Мартин Лутер (1483-1546), кои ги закачил на вратите на црквата Сите светци во Витемберг во предвечерјето на 31 октомври 1517 година, започнува протестанизмот (реформацијата) во Западна Европа, и тоа како реакција кон феудалното општествено уредување, но и кон издавањето меници за искупување на гревовите од страна на црквата, односно кон папската доминација врз христијанското население. Ова движење наскоро целосно ќе ја реформира картата на Западна Европа. Се работи за време на подемот на англискиот театар, на Шекспир (1564-1616), театарот „Глоуб“ (1599), Хамлет (1601), градењето на театарот „Фарнезе“ во Парма во 1618 година од Џовани Батиста Алеоти (1546-1636), на просторната илузија (барокот). Сето ова ќе резултира со периодот на илуминизмот (просветителството) во XVIII век.⁸

Овој краток осврт на неколкуте важни периоди од христијанската историја на Западна Европа е со цел да се види колку тие збиднувања влијаеле на општествените настани, но и на севкупниот живот на Европа, вклучувајќи го тука и театарот. Исто така, колку влијаеле, пред сè, на разликите што се појавуваат во Источната и во Западната црква, кои за нас се важни од аспект на развојот на театарскиот простор, или како што би кажал Лефевр: „Просторот на (социјалниот) поредок е сокриен во поредокот на просторот“.⁹ Како концептуално, по однос на нивните догми, така и просторно, овие две главни струи во христијанството се разликуваат. Најинтересна за нас, по однос на просторната организација на христијанскиот храм, е појавата на иконостасот во Источната црква, како и обредот на литургија. Но пред подетално да се запознаеме со концептот на иконостасот и на литургијата, со

⁸ Просветителство – европско интелектуално движење во XVII и во XVIII век, каде што идеите кои се однесуваат на Бог, разумот, природата и на човекот се синтетизираат во еден светоглед. Ова движење поттикнува низа револуционерни настани во уметноста, филозофијата и во политиката. Централно место во просветителството е разумот – сила со која човек ја разбира вселената и ја подобрува својата состојба. Според нив, целите на рационалниот човек се: знаењето, слободата и среќата.

⁹ Henry Lefebvre (1991), *The Production of Space* (Oxford: Blackwell Publishing, 1991), 289.

нивната појава и значење, најпрво да ја видиме разликата во топографијата, како и во топологијата на храмот.

Што е храм?

Според Бидерман: „Коренот на зборот храм е грчкиот збор *témenos*, одвоен дел, култен простор, кој со сидови е одвоен од профаниот свет“.¹⁰ Толкувањето на храмот во Стариот и во Новиот завет е различно. Во Стариот завет неговото значење е повеќе материјално, додека во Новиот завет тој добива духовно значење. Така, во Светото писмо се споменуваат неколку храма: скинијата на Мојсеј, храмот на крал Соломон (прв храм изграден од траен материјал – камен), Зерубабеловиот (втор) храм изграден по враќањето на Израелитите од вавилонското ропство, Херодовиот храм, надградбата на вториот Зерубабелов храм.

Во Новиот завет храмот има пошироко значење. Тој не е само градба, туку е и во нас. Додека во Стариот завет тој е дом Господов, во Новиот завет е дел од небесното кралство кое е во нас. Во Стариот завет ги среќаваме следниве Божји зборови: „Тој ќе му изгради дом на Моето име, а Јас ќе го зацврстам неговиот престол засекогаш“,¹¹ како и: „Тој ќе Му изгради дом на Моето име, тој ќе Ми биде син, а Јас ќе Му бидам Татко нему, и ќе го утврдам неговиот царски престол над Израел до века“.¹² Како пример од Новиот завет го наведуваме следново: „Тогаш Јудејците Го прашаа: ’Со каков знак ни го докажуваш тоа што го правиш?’ А Исус им одговори и рече: ’Разурнете го овој Храм и ќе го подигнам за три дни!’ Тогаш Јудејците рекоа: ’Храмов е граден четириесет и шест години, а Ти за три дни ли ќе го подигнеш?’ Но Тој зборувааше за Храмот на Своето тело“.¹³ Уште и: „Не знаете ли дека сте Божји храм и дека Божјиот Дух живее во вас? Ако некој го разруши Божјиот храм, Бог ќе го разруши него, зашто Божјиот храм е свет, а тоа сте вие“.¹⁴

Храмот не е само градба во која се вршат верски обреди. Тој се смета и за дом Господов, земски рај, микрокосмос – слика на вселената. „Неговата должина се простира од запад до исток,

¹⁰ Hans Biderman. *Rečnik simbola* (Beograd: Plato, 2004), 118.

¹¹ *The Bible: Authorized King James version* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 2 Sam. 7: 13.

¹² 1 Chron. 22: 10.

¹³ John, 2:18-21.

¹⁴ 1 Cor, 3: 16-17.

неговата ширина се простира од север до југ, неговата висина од надир до зенит. Како слика на космосот, Храмот е бесконечен и неодреден. Духовно, тој е 'затворен и покриен', 'засолнет од профаните', 'таен', но и 'просветен' или 'многу просветен'; во него владее светлината, дури и 'слободата, еднаквоста и братството'".¹⁵

Според Лосон: „Просторот е суштинска работа на една многу значајна и универзална форма на комуникација. Холандскиот архитект Алдо ван Ајк убаво го опишува тоа во својот познат опис на местото: што и да значат просторот и времето, местото и поводот значат повеќе. Бидејќи во човечката претстава просторот е место, а поводот е време.“¹⁶

Храмот е место каде што верниците се соединуваат, каде што просторот и времето добиваат нови димензии, бесконечност и безвременост. Накусо кажано, храмот е слика или минијатурна копија на макрокосмосот, односно на небесното царство. „Сфаќањето на храмот како симболично небесно царство е пренесено и на основната архитектонска структура на источно-христијанското богомилство, кое небесното царство 'го повторува во смалена реплика', додека сидната тематска програма во неговата внатрешност само ја следи истата идеја, доследно репродуцирајќи ја таквата слика на светот во која горните делови на храмот го претставуваат симболичното престојувалиште на Бог (според хоризонталната топографско-симболичка поделба, припратата е сфатена и како симбол на времето и на светот на Стариот завет, на осот на Новиот завет, а олтарскиот простор со чесната трпеза како небо, како 'дел од небесното царство')“.¹⁷

Ништо во христијанскиот храм (како и во кој било храм) не е случајно, сè е со одредена цел и на одредено место, почнувајќи од неговата ориентација, неговата положба во просторот, најчесто на највисокото, најдоброто и најчистото (свето) место, потоа неговата структура, односно хиерархијата на просторот како во вертикална така и во хоризонтална смисла. Кога ќе се преклопат овие две слики (основата и пресекот), ќе се види дека тие се многу слични по однос на значењето на правецот исток–запад и горе–долу. Ова е највпечатливо кога се анализира иконографијата, нејзината топографија и

¹⁵ Danijel Ligu, *Rečnik slobodnog zidarstva* (Beograd: Paidea, 2001), 429.

¹⁶ Bryan Lawson, *The Language of Space* (Oxford: Architectural Press, 2001), 23.

¹⁷ Зоран М. Јовановић, *Кроз двери ка светлости* (Београд: ПИРГ, 2009), 712.

топологија, која е во нераскинлива врска со архитектурата на објектот. „Тие строги прописи на иконографската топографија, посветени на традицијата, не настанале случајно, туку во својата целисходност претставуваат јасен структуриран состав, кој се темели на паралелизам на значења на 'местото' во духовна смисла и во реалниот простор“.¹⁸

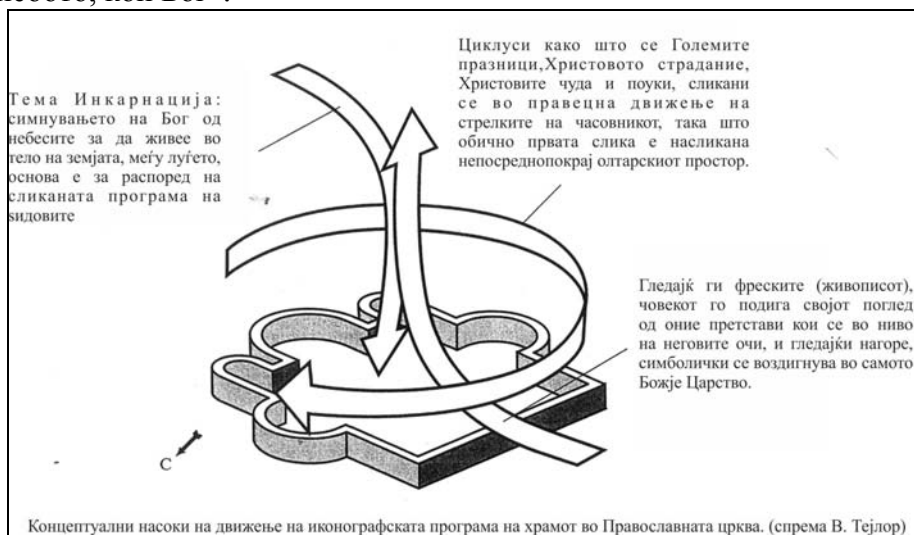
Значењето на иконсотасот може да се види и во крунисувањето на византиските императори. Крунисувањето на императорот од страна на патријархот се одвивало токму пред иконостасот, на амвонот. Првично во Византиското Царство императорот бил прогласуван од страна на војската, чинот бил едноставен и световен. Императорот бил подиган на штит и со акламација од страна на војската бил прогласуван за владетел. Подоцна во крунисувањето се вклучува и Црквата. Според Острогорски, ова започнало во V век со крунисувањето на Лав I (457-474): „Изгледа дека Лав бил првиот цар на чие крунисување учествувал и цариградскиот патријарх. Дотогаш византиските цареви, и покрај својата побожност, се задоволувале со традиционално световно крунисување: царот, подигнат на штит, го крунисувал претставник на војската, по што војската, сенатот и народот со свечена акламација го признавале за владетел. Учесството на цариградскиот патријарх во крунисувањето на Лав I секако е одраз на моќната положба што цариградската столица ја стекнала на неодамнешниот севселенски собор. Од тогаш сите византиски цареви круната ја примаат од патријархот на престолнината, па чинот на крунисувањето со тек на време сè повеќе добивал карактер на црковен обред. На почетокот само како надополнување на световното крунисување од воен карактер, тој црковен обред постепено целосно го потиснал стариот римски начин на крунисување, така што во средниот век крунисувањето се претворило во чист црковен чин“.¹⁹

Најчесто архитектурата на храмот била таа која го наметнувала програмското решение за насликување на храмот, како и одредени барања што биле поврзани со литургијата. Како во Византија така и на Запад не постојат два идентични храма со идентично насликан живопис, но сепак може да се каже дека

¹⁸ Anđelko Badurina, *Leksikon, ikonografija, liturgike i simbolike zapadnog krišćanstva* (Zagreb: Sveučilišna naklada liber krišćanska sadašnjost, 1985), 33.

¹⁹ Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Народна књига – Алфа, 1998), 80.

постои универзална шема по однос на програмското решение. „Тематската програма на храмот се следи од влезот, вратата, односно т.н. портална иконографија (и живописот на фасадата, кога се насликани надворешните сидови), преку припратата, наосот со куполниот и поткуполниот простор, сè до темите кои можат да се видат во олтарскиот простор. Според вертикалното читање, програмата на иконографскиот живопис се следи од долните зони нагоре кон сводот и куполата, како постепено воздигнување кон небото, кон Бог“.²⁰

Преземено од Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 269.

Бадурина нагласува: „Трите ’места’: куполата како највисока точка, апсидата како фокус во влезното движење и западниот сид, спроти апсидата, во правец на излегувањето се најимпресивниот дел од иконографската програма и воедно се, во дословна смисла, *’највпечатлив’ доказ на апстрактните теолошко-догматски, но и практично-психолошки причини на топографските норми*“. Просторниот концепт е одреден од „трите места“.²¹

²⁰ Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 269.

²¹ Badurina, *Leksikon, ikonografija*, 38.

Живопис²²

Живописот во христијанскиот храм низ вековите е фаворизиран пред сè поради доминантноста на визуелното над аудитивното. Ако се земе предвид дека во минатото голем број од верниците биле неписмени, тогаш слободно можеме да кажеме дека црковното сликарство е еден вид Библија за неписмените, но во исто време говори за надмоќта на визуелното над аудитивното, кое е карактеристично и за театарот. „И додека на Запад ликовната уметност наменета за Црквата, како што се оценува, ја задржала дидактичката и естетската намена, таа за православните секогаш била во функција на догмата и како таква нераздвојна од култот“.²³ Ова дидактичка и естетска намена на црковното сликарство на Западна-та црква ќе овозможи развој на средновековната театарската уметност, која на почетокот била во тесна врска со Црквата, а подоцна, во ренесансата, иако доаѓа до одвојување на Црквата и театарот, сепак на некој начин ќе ја задржи таа врска. Тоа можеме да го забележиме и преку третирањето на литургијата и на иконографијата во Западната црква. „Сета сликана програма, сведена на човекова мерка, треба да ја анализираме од гледиште и од принцип на сценографија. И навистина, црковната градба е театар со сцена и гледалиште, со актери и публика, *само што во тој театар се кажува и се прикажува една и иста драма, па поради непроменливоста на мизансцената, кулисите и декорацијата можат да бидат постојани*“.²⁴

Може да се каже дека либералниот пристап, секако под влијание на хуманистите и неоплатонистите, ѝ овозможил на Западната црква, колку и да звучи парадоксално, развој на театарската уметност. Всушност, не станува збор за забрана или отфрлање на театарот од црквата, туку за „дозвола“ за самостоен развој на театарот. Настрана од ова ја имаме православната догма, која била нераздвојна од култот и која не дозволила не само развој туку и појава на театарот.

И кога би ја споредиле тематската програма на црковното сидно сликарство на Византија со западната можеме да забележиме

²² Живопис е ликовна уметност во која се слика со бои. Во православните цркви подразбира сликање фрески и икони.

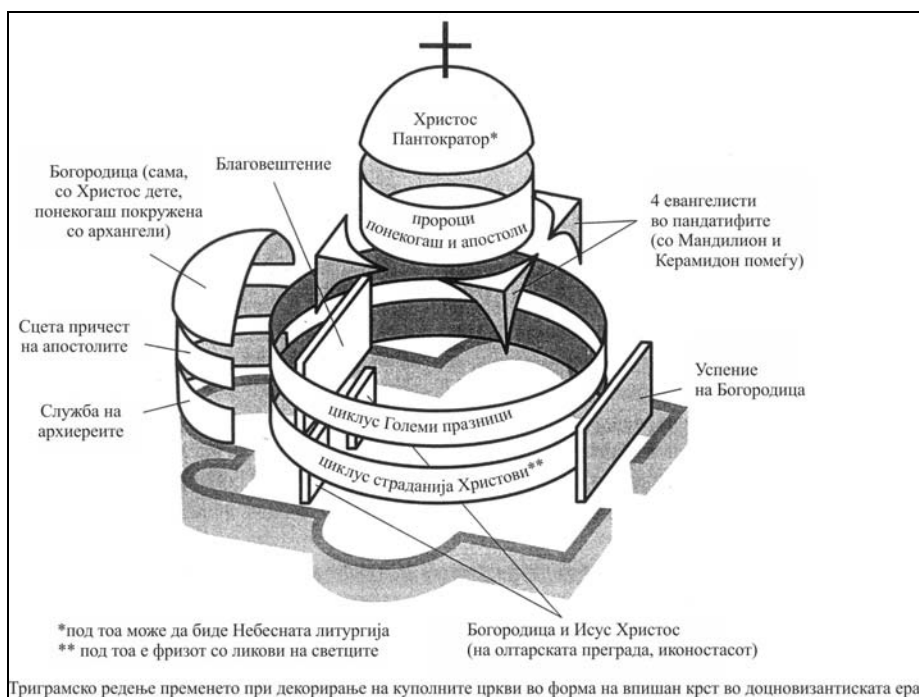
²³ Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 258.

²⁴ Badurina, *Leksikon, ikonografija*, 38.

дека колку и да се слични или идентични, по однос на толкувањето се сосема различни. Еве што вели Јовановиќ во врска со оваа тема: „Тематската програма на црковното сидно сликарство, распоредот на циклусите, сцената и фигурите на светците се (условно) непроменливи, со хиерархиски карактер кој е строго утврден по 'светата вертикала и хоризонтала', засновани не само на богослужбената намена и симболика на одделните делови на храмот туку и на хиерархискиот однос на настаните и на христијанските историски личности.²⁵ Поинаку кажано, по иконокластното време (9 век), изворот на теми во уметноста на византискиот свет бил подреден на строги правила на редот, кој, иако бил присутен во различни верзии, секогаш бил потчинет на општата идеја кон која севкупното сидно сликарство на храмот е слика на Царството Божјо, претставено преку Бог, ангелите, ликовите на светците и евангелските настани. Оттука, највисоките зони на внатрешните сидни површини на храмот, како најсвети зони на живописот, започнувајќи од куполата (или сводот, ако храмот е без купола) со поткуполниот простор, како и сидните површини на олтарската апсида, содржат, како што е оценето, тематика со симболичко-космолошки карактер, додека сводните површини (кога храмот има купола), како и погорните средни полиња на сидното платно – место каде што се прикажуваат циклусите или темите кои се однесуваат на животот на Христос и на Богородица. На сидните површини на долната најниска зона, над цоклето, како приземен појас на живописот, се прикажуваат поединечни претстави на светците според нивната категорија, односно групата светци на кои припаѓаат, како и значењето и силата на култот, а нивниот распоред и групирање е исто така според намената и симболиката на просторот. Над таа зона во која светците се прикажани во цела фигура, вообичаено се претставува фриз на светите маченици до гради, насликани во медалјони и меѓусебно поврзани на различен начин, како лоза, која во тој случај освен декоративно, има и посложено симболичко значење, обединувајќи ги светците во верата, а мачениците и во мачеништво за верата“.²⁶

²⁵ Подвлекол Љ. Ј.

²⁶ Јовановиќ, *Кроз двери ка светлости*, 266-268.

Преземено од Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 265.

Бадурин, пак, вели: „Така и во религиозната слика на светот, на 'врвот' е апсолутниот творечки и активен дух, на 'дното' е безживотната материја, а меѓу нив, скалесто поделен, патот на 'симнувањето' кон материјата, земјата или на 'искачувањето' кон духот, небото, Бог. (...) Вака структурираната слика на светот се поклопува со доцноантичката визија на неоплатонистот-мистичар Плотин (3 век). Според него, божествената прапричина постепено се 'спушта' низ еманациите преку божествениот ум и божествената душа до природата. За нас е уште поважна Платиновата споредба на таа прапричина со светлината, а на материјата со темнината.²⁷ Светот настанува од материјата во која продира светлината по пат на зрачење итн. Платиновата шема на двете спротивни начела: дух и материја, светло и темнина, а особено на единствениот дух кој по

²⁷ Подвлекол Љ. Ј. Оваа споредба е значајна е и заради разбирање на западниот културен концепт (светлина-темнина) кој има големо влијание врз уметноста. Во источниот културен концепт светлината доаѓа од иконата, сликата, кон набљудувачот, односно од внатре кон надвор, додека западниот културен концепт е обратен, од надвор кон внатре.

пат на еманација (зрачење) се спушта кон мноштвото, поединечното, целосно одговара на разместувањето на сцените во црквата од највозвишените до 'земските', а во дословна смисла се поклопува со скалестото намалување на интензитетот на светлото од силно осветлената купола или сводови до полумрачните подножја на сидовите. Но како што процесот кај Плотин не е еднонасочен, туку повратен, симнувачки-качувачки, така е и во христијанската догма: Божјиот Син се 'спушта' до Човекот, а Материјата се 'воздигнува' до Мајката Божја²⁸.

Сепак, по однос на живописот, главната разлика помеѓу Истокот и Западот е примената на обратната перспектива во Источната црква и линеарната перспектива во Западната црква, како и третманот на светлината, што е можеби поважно од третирањето на перспективата. „Една од главните причини за различноста во развивањето и постоењето на западноевропската и византиската изобразителност е односот кон перспективата. Кај западната изобразителност, особено во ренесансата, во перспективата се внесуваат геометриски елементи и математички пропорции – со што се инсистира на своевидно поддржување, имитирање на видливата реалност. Авторите започнуваат своевиден натпревар што поверно, пофасцинантно да ја дофатат илузијата на тродимензионалноста. Користењето на овие елементи – 'просторни досетки' ќе направат западната ликовност никогаш да не го напушти рационалистичкиот пристап при изразувањето на светот и човекот. Поради тоа постојано ќе се менуваат формите, стиловите, но, за жал, земскиот поглед на светот никогаш нема да успее да создаде естетика во која изобразителноста ќе биде целосна духовна порака“²⁹.

Според Флоренски, со помош на обратната перспектива, духовното око на човекот се среќава со Божјото око. Тогаш просторот се доживува како „осветлен“. „Аголот на поставеност на обратната перспектива – не е ниту 'геометриски', ниту 'реалистички', ниту пак постои амбиција за тродимензионално прикажување на просторот во изобразбата. Обратната перспектива е еден вид огледало во кое наративното е заменето со таков ракурс преку кој проблеснува зрачењето на духот. Инсистирањето на се-

²⁸ Badurina, *Leksikon, ikonografija* 34.

²⁹ Павел Александрович Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас* (Вељуса: Библиотека Воведение, 2002), I-II.

опфатно и многуаголно претставување на мотивите по една изразена вертикала значи еден голем исечок во објаснувањето, толкувањето на смислата на живеењето. (...) Зашто оној што застанал пред византиското ликовно дело – иконата, не е набљудувач, туку созерцател на надземни суштини. Обратната перспектива е метафизичкиот простор во кој вечно опстојува духот“.³⁰

Во обратната перспектива се среќаваме со *разноцентричност*. Таа нуди динамичко доживување при што: „цртежот се гради така како окото да ги набљудува неговите различни делови, менувајќи ја својата местоположба“.³¹ Ова е блиску до современите театарски концепти.

Според Флоренски, перспективното сликарство не е измислено во ренесансата, таа само повторно го открива, односно попрецизно го применува. Перспективното сликарство е применувано и од Агатаркус во трагедиите на Есхил, кој ја користел за сликање на театарскиот декор. За перспективата, како што вели Витрувиј во својата седма книга за архитектурата, пишувале Демокрит и Анаксагора. Но ова не значи дека перспективата е откриена во античка Грција. За неа знаеле и во Египет и во Вавилон, но не ја применувале, бидејќи, според Флоренски, изборот на принципот на соодветност зависи од внатрешната потреба на душата, а никако не од принуден надворешен притисок бидејќи: „Генијот на времето го разбира и го чувствува светот на начин кој иманентно го вклучува во себе **тој метод** на сликање“.³²

Но, тогаш каде се корените на перспективата?

„Корените на перспективата се во – театарот, не само на историско-техничка причина – дека токму на театарот за првпат му потребала перспектива, но и од една многу подлабока побуда: театралноста на перспективното прикажување на светот. Во тоа и се состои нестекнатото со труд (незаслуженото), лишено од чувство за реалност и сознание за одговорност, светочувствие, за кое животот е само сцена-гледалиште, а не подвиг“.³³

Од театарот тргнува и Џото.³⁴ „Тогаш започнува обидот да се заменат поматените и замаглените реалности со разни сличности

³⁰ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, III.

³¹ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 14.

³² Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 40.

³³ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 28.

³⁴ Џото ди Бондоне (1266-67/1276), највлијателниот италијански сликар од XIV век, чии дела со својата иновативност посочуваат на ренесансниот стил што се

и призрази, на местото на теургијата да се постави илузионистичката уметност, на местото на Боженственото дејство – театарот“.³⁵

Тргувајќи од евклидовскиот простор, користејќи една единствена точка на гледање само со едното око додека тој е неподвижен, сликарот ја црта својата перспективна слика, го слика светот кој е неподвижен и непроменлив. Оваа слика може само од оваа позиција и да се гледа, со едно око, неподвижно. Секое поместување на гледачот е нарушување на идеалот на сликата што е насликана.³⁶ „Така на ренесансна почва и се појавува погледот на свет на Леонардо-Декарт-Кант; така се појавува и изобразителниот (ликовен) уметнички еквивалент на тој поглед на свет – перспективата. Уметничките симболи овде треба да бидат перспективни, зашто тоа е таков начин на обединување на сите претстави на светот при кои светот се разбира како единствена, нераскинлива и непрониклива мрежа од кант-евклидовски односи, кои имаат средиште во Јас на созрцателот на светот, но така што тоа Јас е само бездејствено и огледалско, никаков замислен фокус на светот“.³⁷

За разлика од линеарната перспектива која е статична, непроменлива и од гледачот бара неподвижност, обратната перспектива е динамична, таа се менува и се движи како што верникот напредува и се движи во храмот, при што тој не е пасивен гледач, туку зема активно учество во доживувањето на сликата и на просторот. Тој станува дел од приказот. Затоа и театарот не можел да опстојува и да се развива на Истокот така како што се развивал на Западот. Театарот бара пасивност на гледачот, тој треба да „гледа“, а не да „види“. Вака е сè до почеток на XX век, кога Крег и Апија прават обид театарот „да се види“. Источната црква не дозволува преод од теургија кон светско гледање и оддалечување од мистичното, односно од мистеријалната реалност.

развива еден век подоцна. Речиси седум века Цото е почитуван како татко на европското сликарство и прв од големите италијански мајстори.

³⁵ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 47.

³⁶ Затоа Крег и Апија го отфрлаат насликаниот декор, кој ја нарушува целата театарска слика кога ќе се појави актерот, при што користат архитектонски форми кои го создаваат декорот што треба да го види главниот лик, актерот.

³⁷ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 97.

Иконостас³⁸

Важен елемент кој е карактеристичен за Источната црква, а во Западната не се среќава е иконостасот. „Како преграда помеѓу олтарскиот простор и наосот, тој претставува симболична граница помеѓу материјалното и духовното, Небото и земјата, видливиот и невидливиот свет, каде што, меѓу другото, се врши и обредот на претворање на предложените во чесни дарови, како најистакнат, но и најтаинствен дел на светата литургија, пред сè на канонот на евхаристијата“.³⁹

Иконостасот е носач за иконите. Тој е, всушност, преграда со икони која го одвојува олтарскиот дел од другите делови на храмот. Најпрвин иконостасот бил парапетен сид од дрвени или од камени плочи, но со развојот на богослужбата иконостасот добива монументален карактер. Во X век станува еден вид декориран сид изработен најчесто од резбано дрво кое било позлатувано. Иако на почетокот имал само еден отвор, врата, подоцна добива уште две врати као пандан на небесниот Ерусалим. Иконостасот ја претставува една од страните на небесниот Ерусалим. „На Запад, во времето на готиката, од иконостасот во некои краишта се развил летнерот. Иконостасот го влече своето потекло од канцелот (лат. *cancelli* 'ограда') во ранохристијанската базилика“.⁴⁰

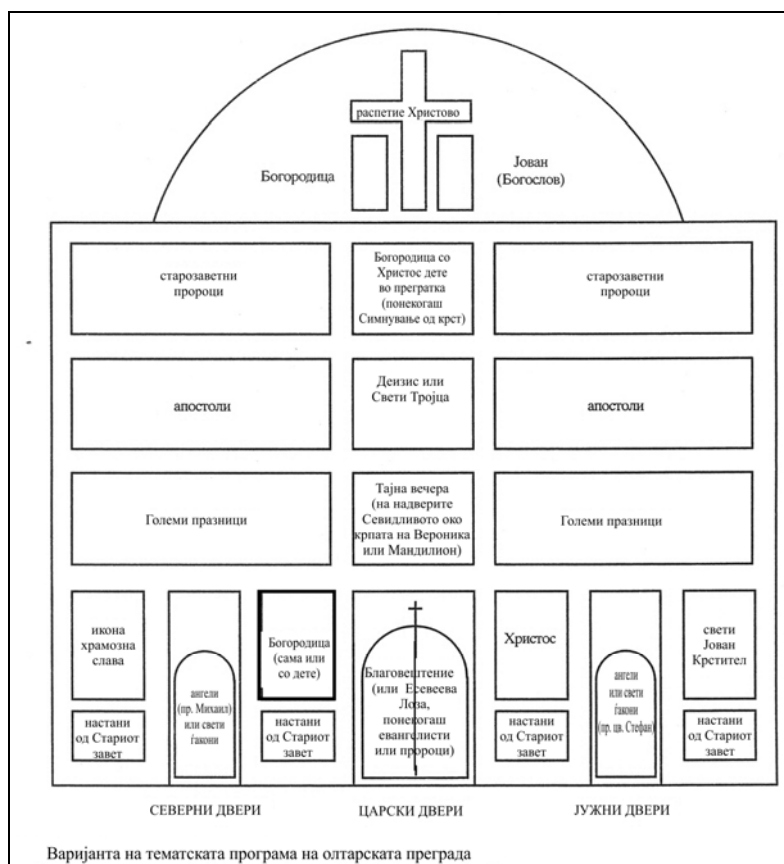
Иконостасот е тенка мембрана која го одвојува видливото од невидливото, небото од земјата. „Според првите зборови на летописот **Битие** 'Бог го создал небото и земјата' (1 Мој.1.1.) и таа поделба на сето создадено на две отсекогаш се земала за основна. Во исповедувањето на верата ние Бога го нарекуваме 'Творец на видливите и невидливите твари'. Творец како на видливото, така и на невидливото. Но тие два света – видливиот и невидливиот свет – се допираат. Сепак, разликата меѓу нив е толку голема, што не може да не се постави прашањето за *границата* на нивното допирање. Таа ги разделува, но и ги сврзува“.⁴¹

³⁸ Иконостас – преграда помеѓу олтарскиот простор и наосот, застапен во православните цркви. Тој е основната, базичната литургиска симболична преграда околу која се дефинираат филозофиите на источното и на западното христијанство.

³⁹ Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 314

⁴⁰ Badurina, *Leksikon, ikonografija*, 259.

⁴¹ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 115.

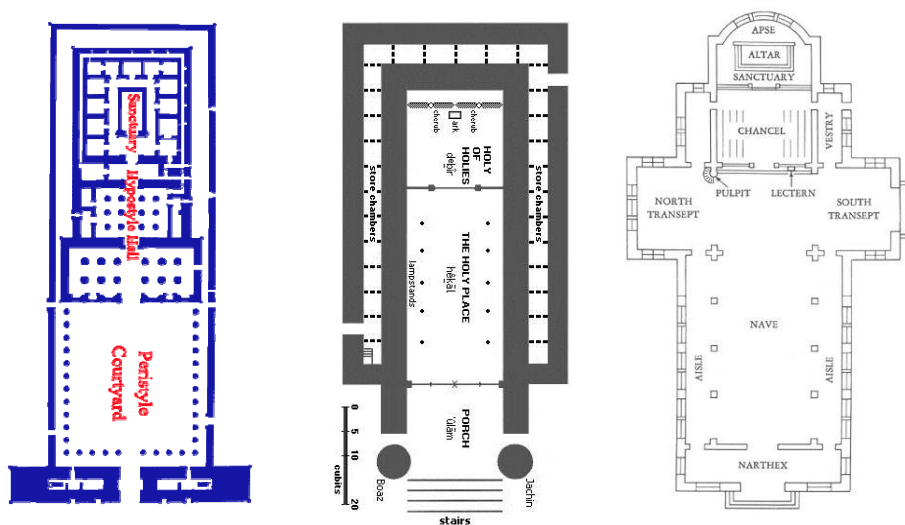
Преземено од Јовановић, Кроз двери ка светлости, 321.

Иконостасот е сновидение, праг помеѓу сонот и јавето. „Во однос на обичните образи на видливиот свет, во однос на она што го нарекуваме 'стварност', сновидението е 'само сон'. (...) Но неговото време, а значи, и неговата основна карактеристика, устроено е *обратно* од она на што се одржува видливиот свет. И затоа, макар и видливото, сновидението е наполно *теологично*, или симболично. Тоа е заситено со смисла на другиот свет, тоа е – речиси чистата смисла на другиот свет, невидливиот, невештествениот, непреодниот, макар што се пројавува видливо и во некаква смисла вештествено. Тоа е речиси чиста смисла, затворена во најтенка обвивка, и затоа речиси целосно тоа е пројава на другиот, на *оној* свет“.⁴² Иконостасот е граница која го одделува небото од земјата, возвишеното од земното, храмот од олтарот, тој е *видлив*

⁴² Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 129-30.

сведок на невидливиот свет, тој е жив симбол кој го соединува едното со другото. Но зошто бил потребен иконостас, зошто морало видливото да се одвои од невидливото? Флоренски наведува: „Поради немоќта на духовниот вид на оние што се молат, Црквата, грижејќи се за нив, мора да подготви некакво помошно средство за да ја поттикне таа духовна тремавост, ги одбележува небесните виденија, силни, јасни и светли, зацврстувајќи ги во материја и поврзувајќи ги нивните траги во боја“.⁴³ Ако не постои иконостасот, тогаш храмот би бил одвоен од олтарот со слеп сид. Иконостасот, затоа, во тој слеп сид пробива прозорци преку кои може да се сирне во тоа што е зад сидот, да ги види, како што вели Флоренски, „живите сведоци на Бога“.⁴⁴

Овој концепт на храм, со иконостас, го среќаваме и кај Мојсиевиот табернакл (шатор на сведоштвото – скинија), односно во храмот на кралот Соломон, кој, пак, концептуално е сличен на кананитските и на египетските храмови.

Основи на Хорусовиот храм во Едфу, на Соломоновиот храм во Ерусалим, на црквите Св. Стефан и Св. Тома во Лондон⁴⁵

⁴³ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 156.

⁴⁴ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 157.

⁴⁵ Преземено од http://www.odysseyadventures.ca/articles/egyptian_temples/egyptian_temples-text.htm;
<http://orion.it.luc.edu/~avande1/jerusalem/views/solomonsTemplePlan.htm>;

„Шаторот, според преданијата, бил знак дека Бог, без разлика на непослушноста на Евреите, бил со нив (штитејќи ги), поради што е и наречен 'Заветен шатор', сојуз на Бог со човекот. Сметан е и за престојувалиште на Бог, микрокосмос, симбол на светот. Внатрешноста на Шаторот била поделена на три дела: 'улама', 'хехала' и 'девира', т.е. 'светина над светините', што во христијанскиот храм одговара на: припрата, наос и олтарски простор. Во 'светината над светините' се чувани највредните еврејски светини: Заветниот ковчег со таблиците со законите (Декалог), расцветаниот Аронов стап (жезло), како и златниот сад со маната – 'таинствена храна'“.⁴⁶ Светината над светините била одвоена од преостанатиот дел од храмот со завеса која била обоена во сина, црвена и во пурпурна боја и била извезена со херувими. Таа била закачена на четири позлатени столба.

Олтар⁴⁷

Олтарите се градени многу порано од храмовите. Како пример од Светото писмо можат да се споменат олтарите подигнати од Ное, Аврам, Исак, Јаков. „Уште од дамина, кај Евреите и кај древните народи постоеле два вида олтари, за кадење (горење темјан) и за принесување жртва (жртвеници). Жртвениците секогаш биле подигани на отворено, надвор и пред храмот. Олтарите за кадење биле дозволени само во внатрешноста на храмовите“.⁴⁸

Во православниот храм, зад иконостасот се наоѓа олтарскиот простор со олтарот, чесната трпеза. Тоа е најсветиот дел во христијанскиот храм. Покрај големиот број обреди, во него се врши и најзначајниот и најмистичниот чин на литургиската служба – евхаристијата. „Чесната трпеза (свет престол, чесен престол, олтар, 'голем олтар', 'подигнат жртвеник') е четириаголен стол на еден, четири или на пет столба, со честица на светите мошти во кутиче, кое при осветувањето на храмот се поставува најчесто под трпезата. (...) Средиштето е и најважниот дел на олтарскиот

<http://londontemplevisits.blogspot.com/2010/06/church-of-st-stephen-and-st-thomas.html>.

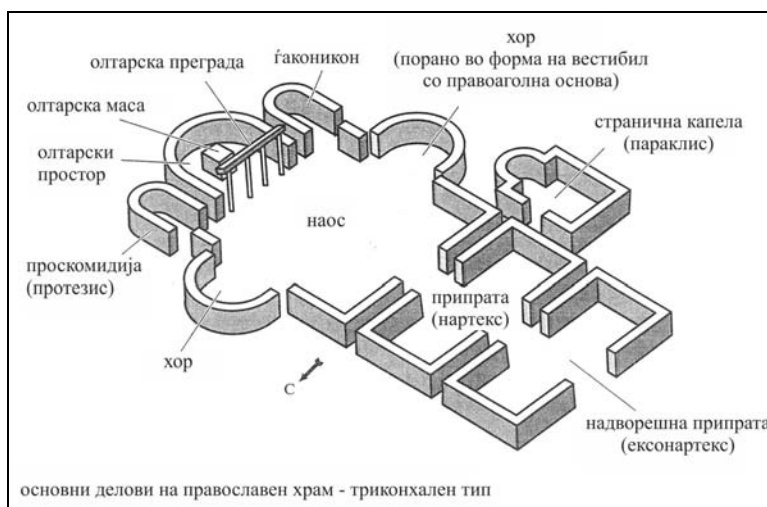
⁴⁶ Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 767.

⁴⁷ Олтар – жртвеник, место каде што се принесуваат жртви за религиозни цели. Во христијанството, најсвет дел сместен во источниот дел од црквата.

⁴⁸ Mackey, Gallatin, Albert. *Encyclopedia of Freemasonry, Part 1* (Whitefish, Montana: Kessinger Publishing, 2003), 56.

простор, на кој се врши чинот на светата евхаристија. Таа ја симболизира трпезата на која е извршена Тајната вечера, како и крстот на Христовото распятие, неговата смрт, гроб. Го симболизира и Христовото воскресение, како и престолот на кој потоа седнал покрај Таткото Бог. Толкуван е и како небесен олтар околу кој ангелите ја служат Небесната литургија“.⁴⁹

Во Западната црква олтарскиот дел не е одвоен со преграда (иконостас), тој е издигнат од подот на црквата и најчесто сместен кон дното на апсидата. Свештеникот врши миса свртен со грб кон верниците. „Ренесансата го напушта крилниот олтар и гради архитектонски олтар составен од архитектонски елементи; тој може да се спореди со портал, триумфален лак и со фронтон на античките храмови, сè заедно, а во неговото средиште се сместува скулптура или слика на светецот на кој му е посветен олтарот“.⁵⁰

Преземено од Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 445.

Олтарот, одвоен со иконостас, станува место на невидливото. Тој е мал дел од небото, дел каде што во еден храм кој го претставува и го симболизира овоземниот свет, земјата, се вдумува несфатливото, недопирливото, надземното. Така олтарот станува силна вертикала која не само што ги спојува небото и земјата туку и го вдумува небото во себе, секако благодарение на

⁴⁹ Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 766.

⁵⁰ Badurina, *Leksikon, ikonografija*, 434-436.

литургијата. Тој е и престолот на кој ќе седне Христос при своето повторно доаѓање и ќе им суди на луѓето, тоа е местото каде што ќе започне и ќе заврши страшниот суд. Олтарот отсекогаш бил место каде што се вршело жртвувањето, каде што се принесувала светата жртва, место кое треба да нè потсетува на Христовата жртва за избавување на човештвото од гревот, тоа е место каде што ние ја принесуваме нашата жртва. Но оваа жртва не е наше лишување (од сладости, овоземни добра и сл.), олтарот е место каде што се преобразува нашиот ум, каде што нашето лице добива лик, не маска. „Апостолот вели: 'преобразете се преку вашиот обновен ум'; преобразувањето на телото се постигнува со обновување на умот како средоточие на сето суштество. (...) Поинаку кажано, да се предаде своето тело на жртва – тоа значи да се стекне духовна островидност во познавање на волјата Божја – 'добра' (αγαθόν) и совршена“.⁵¹ Дури тогаш, со помош на нашата островидност, иконостасот ќе исчезне.

Од ова јасно произлегува дека христијанскиот храм е една целина која е составена од мноштво разновидни елементи испреплетени и поврзани меѓу себе. Тие елементи го создаваат телото на Црквата. Сепак, ова „тело“, иако исполнето со низа значења и симболи, е само празна лушпа без својата душа. Душата е обредот, литургијата. Со ова јасно се воспоставува паралелата на макрокосмосот (небото) и микрокосмосот (црквата), а на пониско ниво на макрокосмосот (црквата) и микрокосмосот (човекот-верник). Но без разлика колку елементите и деловите на црквата, па и самата црква, претставуваат и симболизираат една силна вертикала која ги спојува небото и земјата, таа вертикала не може да се постигне, иако физички и симболички е присутна, без литургијата и, секако, без олтарот. „Литургија (грч. *leitorgia* 'трошоци во корист на народна служба', *leiton* 'народно' + *ergon* 'дело'). Во општа смисла, во антиката е јавна служба која некој ја извршува во интерес и за добро на целиот град. Во таа смисла е преземена и во христијанството, а означува служба кон Бога која некој ја извршува во име на заедницата и за нејзино добро. На Запад под тоа име се подразбираат сите христијански јавни богослужни дела одобрени

⁵¹ Флоренски, *Обратна перспектива. Иконостас*, 150.

од Црквата; на Исток под тоа име се означува само евхаристиската жртва,⁵² мисата“.⁵³

Литургијата и нејзиниот развој е она што влијаело не само на црковното сликарство и на иконостасот (изборот на теми) туку и на севкупниот архитектонски концепт на храмот. „Со тек на време обредот на литургија станува најважна, централна богослужба во знак на секавање на Тајната вечера и установување на светата тајна причеста (’евхаристиската литургија‘), па поради своето значење е наречена и ’Божествена литургија‘. Според учењето на Православната црква, секоја литургија е продолжение на првата литургија, а не само евоцирање спомен за вечерата на установената евхаристија и други настани, како што се Христовото страдање, умирањето, воскреснувањето и вознесувањето, без разлика колку тие настани во одреден вид се присутни во текот на обредот на литургија. (...) Оттука произлегол и ставот дека светата литургија на земјата не е ништо друго освен само нејзин одблесок на небото, онаа што ја вршат светите бестелесни сили (Небесна литургија), и дека свештенослужителите на земјата се споредуваат со нив. Во таа смисла, нивната литургија, односно богослужба, е само слика на обредот кој, како што е речено, постојано се одвива на небото. (...) Божествената литургија не е симбол, туку чин (дело) на Христовата Црква, низ која таа целосно ја остварува и ја развива својата природа“.⁵⁴

Но, како што видовме, покрај внатрешноста на храмот и нејзиниот ентериер (особено на Исток), литургијата влијаела и на литургиската драма⁵⁵ на Запад, односно драмата произлегла од неа. Иако Црквата го забранува театарот, таа, исто така, придонесува (на

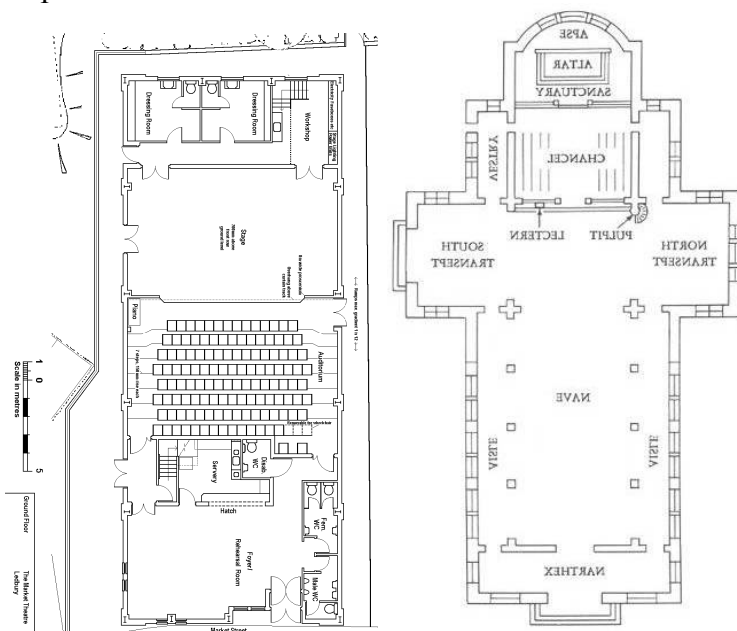
⁵² „Евхаристија (грч. ’благодарност‘) се врши во текот на светата литургија на верниците како нејзино средиште, кулминација (евхаристичен канон), со два одвоени различни чина: свршување на тајните во олтарскиот простор... и причесната, примање на осветените дарови како воведување на верниците во тајните на Христовата жртва на крст, неговото воскресение, како соединување на членовите на земската Црква со Христос и со светците во небесната Црква“. Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 244.

⁵³ Badurina, *Leksikon, ikonografija*, 378-379.

⁵⁴ Јовановић, *Кроз двери ка светлости*, 363-364.

⁵⁵ Литургиска драма – во средниот век, вид драма која се случувала во рамките на, или во близина на, црквата и која прикажувала библиски приказни или житија на светци. Иако корените ѝ се во христијанската литургија, претстави не биле изведувани како составен дел од црковната служба. Литургиските драми својот сјај и раскош го доживуваат во XII и во XIII век.

Запад) тој повторно и да се појави, и тоа најпрво преку средновековните литургиски драми, кои биле во тесна врска со Западната црква и со нејзиниот обред на литургија, а подоцна, во ренесансата, преку одвојувањето на театарот од црквата, односно на забавата од службата. Може да се каже дека не станува збор за тоа дека Западната црква го потиснува театарот, туку дека му дава автономија, бидејќи доколку црквата сакала да го забрани театарот, тоа и би го направила.

Карактеристична основа на театар и на црква⁵⁶

Иако крајно профанизиран, театарот останал во тесна врска со црквата, дали преку архитектура или, пак, преку елементите што се користат во театарот. За пример можеме да посочиме неколку факти. Театарот се нарекува храм на уметноста, тој во својот ентериер се состои од три важни дела: влезен дел со фоаје, аудиториум и сцена која најчесто (и денес) е одвоена од аудиториумот со завеса. Во театарот, како и во христијанскиот храм, сите се учесници во

⁵⁶ Преземено од <http://www.themarkettheatre.com/siteplan.htm>;
<http://londontemplevisits.blogspot.com/2010/06/church-of-st-stephen-and-st-thomas.html>.

збиднувањето што се случува (театарската претстава). Во затемнетиот дел, гледачот е сведок на профаната литургија која се одвива пред него и за него. Сценографијата и насликаниот декор (театарско сликарство) се менуваат за потребите на драмскиот текст и на театарската претстава. Драмскиот текст и драмската игра (мизансцената) се литургијата (душата) на театарската претстава. На сцената актерите, кои со костими и шминка се одвојуваат од публиката, под строгата палка на режисерот секоја вечер го повторуваат истото дејство. Дејството се состои во принесување жртва, кое во овој случај е претставено преку актерот кој го жртвува својот гениј.

Ljupcho JOVANOVIĆ

SIGNIFICANCE OF THE ICONOSTASIS IN THE DEVELOPMENT OF THE WESTERN THEATRE CONCEPT

Theatre as temple of art

- s u m m a r y -

There is a saying that theatre is a temple of art. This refers not only to what happens inside the theatre – the play itself, acting in front of the audience – but to the inner spatial concept of the theatre as well.

What connects the temple and the theatre? To answer this question, one has to acknowledge/examine the concept of temple's spatial treatment in eastern and western Christianity. There are fundamental differences between the eastern and western interpretation of the terms: temple, perspective, liturgy, and iconostasis.

Although utterly profane, theatre remained related to the church, whether by architecture or the elements it uses.

Драган ЗАКОВСКИ

Институт за национална
историја - Скопје

ЦРКОВНИТЕ СОСТОЈБИ ВО МАКЕДОНИЈА ВО СРЕДИНАТА НА V ВЕК НИЗ ПРИЗМАТА НА МОНОФИЗИТСКИОТ ИСТОК VS НИКЕЈСКИОТ ЗАПАД

Од аспект на догматиката, петтиот век е период на расправи за природата на Исус Христос: односот на божественото и човечкото во него. Христолошките расправи, карактеристични за овој период, неминовно нашле одраз и во црковните прилики во Македонија. Токму прашањето за црковните состојби во Македонија во средината на V век е нашиот главен предмет на истражување. При тоа, истото го разгледуваме во еден поширок контекст на догматските несогласувања помеѓу приврзаниците на монофизитизмот и оние лојални на Никејско- константинополскиот симбол на верата.¹

Имено, и покрај одржувањето на Ефескиот (Трет вселенски) собор во 431 год. и постигнувањето на Антиохиската унија во 433 година,² не дошло до целосно надминување на теолошко-догматските несогласувања во Црквата. Незадоволство постоело на

¹ Под *никејско-константинополски симбол на верата* се подразбира симболот донесен на Вториот вселенски собор одржан во Константинопол (381) со кој е уреден и дополнет никејскиот симбол од 325 година.

² Антиохиската унија е акт на обединување помеѓу несторијанците и приврзаниците на никејско-константинополскиот симбол. Постигната е во 433 година, по Третиот вселенски собор, како резултат интензивниот дипломатски притисок од страна на императорот Теодосиј II. Socrates SCHOLASTICUS, *Historia Ecclesiastica*, VII, 34; Антон Владимирович Карташов, *Васељенски сабори*, том I (Београд: ФИДЕБ 1995), 307,

двете спротивставени страни. Ревносите приврзаници на несторијанството³ биле незадоволни од признавањето на легитимноста на Ефескиот собор, вклучително и од одлуките донесени на него: расчинувањето на Несториј и неговото отстранување од црковниот живот. На чело на несторијанците застанал Александар – епископот од Хиераполис. Тој иницирал одржување на низа помесни собори насочени против Антиохиската унија.⁴

Наспроти нив, незадоволство се јавило и меѓу приврзаниците на никејско-константинополскиот симбол на верата. Меѓу нив предничело монаштвото кое било против секаков компромис со несторијанците. Тоа е периодот на силно влијание на монаштвото во Црквата, кога монасите почнале да имаат важна улога во црковниот живот. Тие, во средината на V век, биле важен фактор во решавањето на црковно-теолошките спорови.

Во 434 година умрел константинополскиот патријарх Максимјан, а на негово место бил избран дотогашниот презвитер Прокло, кој уживал поддршка меѓу верниците во Константинопол. Иако останал доследен на одлуките на Третиот вселенски собор (431), сепак во посланијата што ги испраќал до епископатот низ империјата се забележува извесна доза на симпатии кон несторијанството.⁵ Може да се претпостави дека ова се должело на обидот да го ограничи влијанието на Александриската патријар-

³ Несторијанството е учење за чиј предводник се смета константинополскиот патријарх Несториј (380–440). Според несторијанците, „во Христа коегзистираат две одделни самостојни природи што се сооднесуваат на следниов начин: Бог Логос се вселил во човекот Исус, Кого Тој Го одбрал и помазал, со Кого влегол во допир и коегзистенција. Соединувањето на човечноста со божественоста според несторијанците не било апсолутно, туку релативно: Логос живеел во Исус како во Храм. Конечното обожествување на човечката природа на Христа се случила дури по неговиот искупителен подвиг.“ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Тајната на верата, Вовед во православното догматско богословие* (Скопје: Темплум 2009), 104.

⁴ Joannes Dominicus Mansi, ed., *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, tomus IV (Florentiae: 1692–1769), 1407; цп. Theodoret, „Epistola CLXIX“; „Epistola CLXXV“; „Epistola CLXXVI“; „Epistola CLXXVIII“ во *Nicene and Post – Nicene Fathers, Second Series, Vol. 3: Theodoret, Jerome, Gennadius, Rufinus*, ed. Philip Schaff and Henry Wace (Hendrickson Publishers, 1994); *Nova Colectio Conciliorum*, ed. Etienne Baluze (Paris: 1683), 670; Антон Владимировиќ Карташов, *Васељенски сабори*, I, 320; *Christianity In Late Antiquity: Selected sources*, ed. and transl. Bart D. Ehrman and Andrew S. Jacobs (New York: Oxford University Press, 2004), 261.

⁵ Сп. *Proclus Of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity: Homilies 1 – 5*, texts and translations by Nicolas Constas (Boston: Brill Academic Pub, 2003).

шија, кое дополнително пораснало по победата над несторијанските Антиохија и Константинопол.

Состојбите во Црквата уште повеќе се усложниле по смртта на александрискиот патријарх Кирил во 444 година. Причината била изборот на Диоскор за нов александриски патријарх. Тој набргу станал еден од главните протагонисти во екстремното крило против Антиохиската богословска школа. Неговиот антагонизам отишол дотаму што одбил да го признае третиот канон од Вториот вселенски собор (381), според кој константинополскиот патријарх по углед следува веднаш по римскиот папа.⁶

Во 446 година умрел Прокло, а за нов константинополски патријарх бил избран Флавијан. Неговиот избор бил прифатен со голема резервираност од страната на Диоскор. Тоа е периодот кога александрискиот патријарх започнал сè поагресивно да се наметнува како фактор на дворот во Константинопол. За таа цел тој ги искористил врските со константинополскиот архимандрит Евтих, кој важел за личност што ужива подеднаков углед меѓу монаштвото во Константинопол, кај императорот и кај верниците. Токму со името на архимандритот Евтих е поврзано христолошкото учење за едната, Божествена, природа на Исус Христос наречено монофизитизам.⁷

Ситуацијата дополнително се усложнила со одржувањето на помесниот Константинополски собор во почекотот на ноември 448 година.⁸ Соборот бил инициран од константинополскиот патријарх

⁶ *Свештени канони на Светата православна црква*, превод протоереј Миле Љ. Штрбеvски, гaкoн Јани Мулев (Велес: Повардарска епархија на МПЦ, 2011), 99 - 100; Радомир Поповић, *Васељенски Сабори, Одабрани документи* (Србиње – Београд – Ваљево: 1997), 20; Рајко Братoж, „Ранохристијанската црква во Македонија и нејзините односи со Рим“, *Македонско наследство*, година V, број 13 (Скопје: 2000), 50.

⁶ *Историја на македонскиот народ*, том I, група автори (Скопје: Институт за национална историја, 2000), 228.

⁷ Според учењето на Евтих, Исус Христос пред отелотворувањето имал две природи, а потоа само една – Божествена. Ваквото учење било сосема спротивно на несторијанството, но во исто време и во спротивност со никејско-константинополскиот симбол на верата. Монофизитизмот учел за постоењето на Божјата природа како единствена во Исус Христос. *Канони или книга правилъ святыхъ апостолъ, Святыхъ соборовъ вселенскихъ и помястныхъ и святыхъ отецъ* (Монреал: 1974), 32 - 45; Поповић, *Васељенски Сабори*, 7; 15 – 21.

⁸ Помесниот црковен собор во Константинопол почнал со работа на 8, а завршил на 12 ноември 448 година.

Флавијан и дорилејскиот епископ Евсевиј. Целта на неговото одржување била отстранување на Евтих од црковниот живот и ограничување на влијанието на монофизитите и на Александриската патријаршија. Како што и се очекувало, на него било решено Евтих да биде расчинет, а неговото учење било прогласено за еретичко и спротивно на правоверните догми. Соборот го формулирал следново:

„Исповедаме дека Христос се состои од две природи по отелотворувањето: во едната испостас, во едното лице, исповедаме еден Христос, еден Син, еден Господ“.⁹

Ваквата одлука наишла на остри реакции кај Евтих и кај неговиот близок соработник Диоскор Александриски. Тие не го признале легитимитетот на соборот и презеле активности за дискредитирање на Флавијан, обвинувајќи го за несторијанство. Ваквиот заклучок, меѓу другото, произлегува од писмото кое Евтих го испратил до папата Лав I, а во кое се оспорува легитимноста на одлуките од Константинополскиот помесен собор од 448 година и воедно се предупредува дека несторијанството почнало да се обновува на Истокот.¹⁰ Меѓутоа, папата не застанал во одбрана на Евтих, туку напротив, го осудил монофизитизмот и зазел став идентичен на оној на Флавијан и на Теодорит Кирски.¹¹ На тој начин Рим, Константинопол и Антиохија се нашле на иста страна против превласта на Александрија.

*

* *

⁹ Mansi V, 1230 - 1234. Сп. *Christianity in Late Antiquity*, 261 – 262.

¹⁰ *Epistola XXI, Eutychis Ad S. Leonem* (PL 54), col. 0713B – col. 0719; сп. Mansi V, 1223.

¹¹ *Epistola LXXI, Ad Archimandritas Constantinopolitanos* (PL 54), col. 0895B – col. 0896; сп. Mansi V, 1238 - 1242; Тотъо Коев и Георги Бакалов, *Въведение в християнството* (София: БУЛВЕСТ 2000, 1992), 112; Георги Острогорски, *Историја на Византија* (Скопје: Наша книга, 1992), 81; Карташов, *Васељенски сабори*, I, 336.

Претпоставуваме дека е многу веројатно и Тесалоникискиот викаријат¹² на чие чело бил Анастасиј, како и епископиите под негова јурисдикција да застанале зад политиката на римскиот папа и на константинополскиот патријарх против монофизитизмот. Тоа во целост кореспондирало со ставот на папската столица.

Настаните што следувале, а пред сè учеството на епископи од Македонија на Лажниот (Ефески) собор од 449 година и две години подоцна на Халкедонскиот вселенски собор потврдуваат дека Тесалоникискиот викаријат го задржал угледот и влијанието во Илирик. Оваа констатација произлегува и од писмото на архимандритот Евтих упатено до тесалоникискиот митрополит Анастасиј, датирано непосредно по одржувањето на Константинополскиот собор (448), во кое се изнесуваат обвиненија на сметка на константинополскиот патријарх Флавијан.¹³ За жал, досега не постои изворен податок кој би упатил на одговорот на Анастасиј на ова писмо, иако претпоставуваме дека тој зазел став идентичен на оној на римскиот папа.

Развојот на настаните сè повеќе условувал одржување нов вселенски собор со цел да се надминат влошените меѓуцрковни односи. На тоа особено инсистирале Диоскор Александриски и Евтих. Тие настојувале да го искористат своето влијание на императорскиот двор и преку борбата против несторијанството да му дадат легитимитет на монофизитизмот.

Со императорскиот Указ од 30 март 449 година бил свикан нов вселенски собор, кој требало да се одржи во Ефес во август истата година.¹⁴ Со соборот било предвидено да претседава Диоскор, со помош на петчлена комисија во која влегувале ерусалимскиот патријарх Јувеналиј и кесариско-кападокискиот митрополит

¹² Тесалоникискиот викаријат бил формиран во 412 година од страна на римскиот папа Инокентиј I со цел Римската црква да го зацврсти влијанието во источен Илирик. Под негова јурисдикција биле црквите во провинциите Македонија, Ахаја, Тесалија, Стар и Нов Епир, Крит, крајбрежна и внатрешна Дакија, Мизија, Дарданија и Праевалитана. Тие, иако во административен поглед влегувале во рамките на источен Илирик и биле во рамките на Византија, во црковен поглед наместо под Константинопол, биле под јурисдикција на римскиот папа. В. Inocentius, *ep. Lectissimo et gloriosissimo Moysi Rufo* (PL 20), col. 0619A – col. 0619B.

¹³ *Acta Conciliorum Oecumeniorum, t. II, vol. I, pars I*, ed. E. Schwartz (Berlin and Leipzig: 1924), 175; *ср. Ernest Honigman, „Juvenal Of Jerusalem“, Dumbarton Oaks Papers, No.5* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts: 1950), 231.

¹⁴ Mansi VI, 494.

Таласиј. Двајцата важеле за блиски соработници на Диоскор и на Евтих.¹⁵ На соборот бил поканет да присуствува и римскиот папа Лав I, кој решил во свое име да испрати легати: епископот Јулиј, презвитерот Ренат и ѓаконот Хилариј.¹⁶

Соборот, кој претендирал да биде вселенски, започнал со работа на 8 август 449 година во Ефес, со учество на 138 епископи.¹⁷ Во неговата работа учествувале 7-мина епископи од провинцијата Македонија Прима.¹⁸ Созон од Филипи, Евзебиј од Добер, Максимијан од Сер, Хермоген од Касандреја, Лука од Бероја и Квинтилиј од Хераклеја Линкестис.¹⁹ Ако имаме предвид дека две години подоцна, на Халкедонскиот вселенски собор, хераклејскиот епископ Квинтилиј учествувал како застапник на тесалоникискиот митрополит Анастасиј, тогаш со голема веројатност може да се претпостави дека во исто својство присуствувал и на Соборот од 449 година во Ефес. Меѓу учесниците на овој собор, во изворите се споменува и името на епископот Антониј од Лихнидос,²⁰ кој во тој период политички влегувал во рамките на провинцијата Нов Епир.

Соборот имал само три заседанија и за мошне кусо време ја завршил работата. Меѓу другото, било одлучено: 1) решението за

¹⁵ Honigman, „Juvenal Of Jerusalem“, 224.

¹⁶ Mansi VI, 494. Презвитерот Ренат починал на патот за Ефес. Дванаесет години подоцна Хилариј бил избран за нов римски папа. Карташов, *Васељенски сабори*, I, 336.

¹⁷ Mansi VI, 494. Види *Christianity in Late Antiquity*, 261-262; Коев и Бакалов, *Въведение в християнството*, 112; Острогорски, *Историја на Византија*, 81; Карташов, *Васељенски сабори*, I, 338; *The Cambridge History Of Christianity, Volume 2, Constantine to c. 600*, ed. Augustine Casiday and Frederick W. Norris (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 89.

¹⁸ Провинцијата Македонија Прима влегувала во рамките на дијецезата Македонија со административен центар во Тесалоника. Нејзината територија ги опфаќала подрачјата на долниот тек на Халијакмон, долниот тек на Аксиј и на Долни Стримон, како и пелагониската висорамнина. Во рамките на провинцијата влегувале градовите Филипи, Пела, Дион, Едеса, Бероја, Хераклеја Линкестис и др.

¹⁹ E. Honigmann, „Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, The Robber – Synod and the Council of Chalcedon“, *Byzantion* 20 (1950), 35; *Историја на македонскиот народ* I, 228; Братој, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 31. Фактот што во изворите се споменува провинцијата Македонија Прима упатува на заклучокот дека во тоа време – средина на V век – постоела и провинција Македонија Секунда.

²⁰ Honigmann, „Original Lists“, 35; *Историја на македонскиот народ* I, 228; Братој, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 31.

осуда на Евтих донесено на Константинополскиот собор (448) да биде прогласено за нелегитимно и неважечко; 2) константинополскиот патријарх Флавијан да биде расчинет; 3) учењето за едната природа на Исус Христос да биде прифатено како единствено исправно. Тоа, всушност, значело победа на монофизитизмот и негово прифаќање како единствена вистинска догма.²¹

Зачуваните извори не соопштуваат ништо за ставот што го застапувале епископите од Македонија Прима на соборот. Нема ниту податоци за нивното евентуално активно вклучување во теолошките расправи и во осудата на патријархот Флавијан. Сепак, ако се знае дека папските легати застанале во одбрана на Флавијан и биле против монофизитското учење на Евтих и на Диоскор, тогаш може да се претпостави дека и епископите од Македонија Прима во состав на Тесалоникискиот викаријат, а под јурисдикција на папата, ги бранеле истите ставови. На оваа претпоставка упатува и писмото што папата Лав I го испратил до тесалоникискиот митрополит Анастасиј непосредно по одржувањето на соборот. Во него папата, жестоко критикувајќи ги одлуките донесени на Ефескиот собор (449), со задоволство му честита на Анастасиј за неговата одлука да не учествува на истиот.²²

*

* *

Иако императорот Теодосиј II ги потврдил решенијата од Соборот во Ефес (449), сепак неговиот вселенски карактер и легитимност биле оспорени од страна на папата Лав I; папата е првиот кој го оквалификувал со терминот *разбојнички*.²³ Тој свикал помесен собор во Рим на кој биле осудени одлуките од Разбојничкиот (Лажниот) собор, а веднаш потоа испратил писма до императорот Теодосиј II²⁴ и неговата сестра Пулхерија.²⁵ Во писмата недвосмислено кажува дека не ја признава легитимноста на

²¹ Mansi VI, 494.

²² S. Leonis Magni, *Epistola XLVII, Ad Anastasium episcopum Thessalonicensem* (PL 54), col. 0839B – 0840C.

²³ S. Leonis Magni, *Epistola XXX* (PL 54), col 0783. Види *The Cambridge History of Christianity*, vol. 2, 90. Соборот во Ефес од 449 година, освен *Разбојнички*, во историографијата се нарекува и *Лажен собор*.

²⁴ S. Leonis Magni, *Epistola XLIV, Ad Theodosium Augustum* (PL 54), col. 0825 – 0832B.

²⁵ S. Leonis Magni, *Epistola XLV, Ad Pulcheriam Augustum* (PL 54), col. 0831 – 0836.

Ефескиот собор (449) и повторно на неколку места ја употребува истата квалификација *latrocinium* (разбојнички).

Но и покрај протестот на папата, приврзаниците на монофизитите, охрабрани од императорската поддршка, започнале со ракополагање нови епископи – монофизити. За нов константинополски патријарх бил хиротонисан Аполинариј, кој му бил лојален на монофизитското учење. Хиротонијата ја извршил Диоскор Александриски и за чинот го известил папата.²⁶ На ова Рим одговорил со повторување на ставот за осуда на одлуките на Соборот во Ефес од 449 година. Воедно, бил оспорен и легитимитетот на Диоскор Александриски и на архимандритот Евтих под обвиние за извршено насилie врз учесниците на Разбојничкиот собор.²⁷

До пресврт во црковната политика дошло по ненадејната смрт на Теодосиј II во 450 година. Новиот император Маркијан (450–457) и неговата сопруга Пулхерија, сестра на Теодосиј II, под влијание на приврзаниците на никејско-константинополскиот симбол на верата ја смениле црковната политика на императорскиот двор. Со нивна поддршка започнало постепеното отстранување на монофизитите од епископските и од свештеничките функции. Сепак, за целосна ревизија во црковната политика било потребно одржување нов вселенски собор.

Новиот вселенски собор бил свикан со императорскиот Указ од 17 мај 451 година и истиот требало да се одржи на 1 септември истата година во Никеја. Меѓутоа, оддалеченоста на Никеја од Константинопол, како и настојувањето на Маркијан да има целосна контрола над ситуацијата биле причини соборот да се одржи во Халкедон, а неговата работа започнала на 8 октомври 451 година во присуство на околу 600 делегати.²⁸ На соборот, повторно, не присуствувал папата Лав I, кој испратил свои претставници.²⁹

²⁶ *Epistola IX* (PL 54), col. 1061C - col. 1068C.

²⁷ *The Cambridge History of Christianity*, vol. 2, 90.

²⁸ Mansi VI, , 938 – 956; cп. Schwartz, *Über die Bischofslisten*, 90; *Das Konzil von Chalkedon I – III*, ed. A. Grillmeier und H.Bacht (Wurzburg: 1951 – 1954), 57; Honigmann, „Original Lists“, 36 – 40; *Aus den Akten des Concils von Chalkedon*, ed. E.Schwartz (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch – philologische Klasse XXX. Band 2. Abhandlung, Munchen 1927), 32; *The Cambridge History of Christianity*, vol. 2, 90; Карташов, *Васеленски сабори*, I, 346.

²⁹ Mansi VI, 940; *Aus den Akten des Concils von Chalkedon*, 32.

Меѓу учесниците на Соборот во Халкедон (Четвртиот вселенски), најмалку 9-мина епископи биле од провинциите Македонија Прима и Македонија Секунда. Најугледниот меѓу нив, Квинтилиј од Хераклеја, присуствувал во функција на застапник на тесалоникискиот епископ Анастасиј.³⁰ Освен него, од двете Македонии дошле епископите Никола од Стоби, Дарданиј од Баргала, Созон од Филипи, Севастијан од Бероја, Евзебиј од Добер, Максимијан од Сер, Јован од Партикопол и Хонорат од Тасос.³¹

Ако направиме споредба со учесниците на Лажниот собор од 449 година, ќе дојдеме до заклучок дека во Халкедон отсутнуваат епископите Хермоген од Касандреја и Антониј од Лихнид. Во недостаток на изворни податоци, прашањето за причините за нивното неприсуство на Четвртиот вселенски собор останува неодоговорено.

Четвртиот вселенски собор завршил со целосна победа над монофизитизмот: Диоскор Александриски, Јувеналиј Ерусалимски и сите други епископи – приврзаници на монофизитизмот, биле расчинети од епископските и од свештеничките чинови. Соборот, отфрлајќи го монофизитското учење како еретичко, ја прифатил како единствена и вистинска догмата за двете неделиви и, воедно, неспојливи природи на Богочовекот Исус Христос, надополнувајќи го никејско-константинополскиот симбол на верата со следново:

³⁰ *Aus den Akten des Concils von Chalkedon*, 34. сп. S. Leonis Magni, *Epistola IX, Seu Actio XVI Chalcedonensis* (PG 54), col. 1250B. Неприсуството на тесалоникискиот митрополит Анастасиј на Лажниот собор (449) и на Халкедонскиот собор (451) можеби може да се протолкува како негов претпазлив дипломатски чин. На оваа претпоставка упатува специфичната позиција во која се нашол: морал да балансира помеѓу римскиот папа Лав I, кој бил противник на монофизитизмот, и делот од илирските епископи под негова јурисдикција кои го поддржувале Диоскор Александриски. *The Acts of the Council of Chalcedon, vol. I*, translated with introduction and notes by Richard Price and Michael Gaddis (Liverpool: Liverpool University Press, 2005), 123, ф. 38.

³¹ Mansi VI, 938 – 956; Honigmann, „Original Lists“, 58; *Aus den Akten des Concils von Chalkedon*; Братој, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 32; Митко Б. Панов, „Борбата на Римската црква за црковно господство во Македонија на преминот од антиката во средниот век (IV–VI)“, *Историја*, бр. 1–4 (1995/1996), (Скопје: 1996), 68; *Историја на македонскиот народ I*, 228. Радомир Поповиќ изнесува мислење дека на Соборот во Халкедон учествувале многу поголем број епископи од Македонија од оние споменати во документите. Радомир Поповиќ, *Рано христијанство на Балкану пре досељења Словена (Србија, Повардарје, Црна Гора)*, (Београд: 1995), 109.

„...исповедаме еден и ист Син, Господ наш Исус Христос, совршен по Боженственоста и совршен по човечноста, вистински Бог и вистински Човек, со разумна душа и тело, едносуштен со Отецот според Боженственоста и едносуштен со нас според човечноста. (...) Го исповедаме Него не како делив или разделен на две лица, туку како еден и ист Син и еднороден Бог Логос, Господ Исус Христос“.³²

Освен догматските прашања, на Четвртиот вселенски собор биле разгледани низа други прашања од црковно-канонски карактер.³³ Учесниците на овој собор посебно внимание му посветиле на прашањето за достоинството и првенството во Вселенската црква. Сосема согласни дека Римската црква треба да ужива почесно првенство, на соборот било решено веднаш зад неа, а втора по ранг и достоинство, да биде Константинополската патријаршија. Станува збор за 28. канон, со кој му било признато првото почесно место на римскиот папа, но во сè друго константинополскиот патријарх бил изедначен со него. Во практиката ова значело дека на Истокот, т.е. во Источната Римска Империја приматот во црковните работи го добила Константинополската патријаршија, а наспроти Александриската и Антиохиската. Впрочем, со 28. канон од Халкедон се ограничувало влијанието на александрискиот патријарх.

Реакцијата на папата Лав I била жестока. Тој одбил да го признае спорниот канон и воедно го оспорил вселенскиот карактер на Халкедонскиот собор. Причината за ова ја наоѓаме во стравот од можното идно загрозување на приматот на Римската црква во Вселенската црква. Ваквата претпоставка можела лесно да се оствари ако се има предвид дека константинополскиот патријарх ја уживал поддршката од императорот во Константинопол. Црковен Рим се плашел дека одредбите од 28. канон се почеток на остварувањето на плановите на Константинополската патријаршија за наметнување на приматот во Вселенската црква. Оттука, папата

³² Mansi VI, 948.

³³ Биле донесени 30 канони, кои во најголем дел се однесувале на ограничување на дотогашното силно влијание на монаштвото во Црквата. Воедно, Соборот одлучил епископите во иднина да бидат тие што ќе имаат првенство при решавањето на црковно-догматските прашања.

сакал ваквиот претпоставен развој на настаните да го спречи уште на почетокот.³⁴

Од спротивната страна, константинополскиот патријарх Анатолиј презел интензивна дипломатска активност за признавање на вселенскиот карактер на Халкедонскиот собор. За таа цел испратил писма до папата³⁵ и до императорот Маркијан.³⁶ Како резултат на оваа активност, во 453 година папата Лав I го признал вселенскиот карактер на Халкедонскиот собор (451), со исклучок на 28. канонско правило.³⁷ Токму овој канон ќе биде една од причините за заладување на односите помеѓу Рим и Константинопол, кое ќе ескалира во втората половина на V век.

Во контекст на спорниот 28. канон од Четвртиот вселенски собор, нотираме едно писмо кое тесалоникискиот епископ Евксихиј го испратил до папата Лав. Во него е содржано сведоштво за притисоците од константинополскиот патријарх Анатолиј, кој повикувајќи се на споменатото 28. канонско правило, барал од епископите од Македонија и од Илирик да ја признаат неговата јурисдикција.³⁸

Освен горенаведеното, од деценијата по одржувањето на Четвртиот вселенски собор датираат уште и едно писмо во кое е споменат лихнидскиот епископот Антониј и две писма во кои е споменат скупскиот митрополит Урсилиј. Иако станува збор за епископии кои територијално влегувале во составот на провинциите Нов Епир, односно Дарданија, ние овде ги споменуваме со цел да се добие подобар преглед за црковните состојби на територијата на денешна Република Македонија.

Следејќи го хронолошкиот принцип, како прво го наведуваме писмото во кое се споменува епископот Антониј од Лихнид. Станува збор за писмо од митрополитот на Дирахиум (Драч) испратено до императорот Лав I (457 - 474); Ле Квен³⁹ го датира во

³⁴ Fransoa Dvornik, *Vizantija i Rimski primat*, prevod Jelca Vuković (Beograd: Službeni glasnik 2009), 38.

³⁵ *Epistola CXXXII, Anatolii Episcopi Cconstantinopolitani Ad Leonem Papam* (PL 54); cp. Mansi VI, 171.

³⁶ *Epistola LXXXII* (PL 54), col. 0917A - col. 0926B; cp. Mansi VI, 166.

³⁷ Острогорски, *Историја на Византија*, 81; *The Cambridge History of Christianity*, vol. 2, 91. За целата кореспонденција на папата Лав I со константинополскиот патријарх Анатолиј и императорот Маркијан. PL 54, PL 55 и Mansi VI.

³⁸ S. Leonis Magni, *Epistola CL, Ad Euxitheum Episcopum* (PL 54), col. 1121A - 1121C.

³⁹ M. Le Quien, *Oriens Christianus*, II (Paris: 1740), 285, цитирано според Братож, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 32.

453 година, а Рајко Братож „457 или малку подоцна“.⁴⁰ Содржински, писмото е едно од повеќето во кои наоѓаме податоци за тогашните актуелни црковни состојби во провинцијата Нов Епир. Притоа, она што е важно за нас е наведувањето на лихнидскиот епископ Антониј, чие епископско достоинство за првпат го среќаваме во 449 година во контекст на неговото учество на Разбојничкиот (Лажниот) собор. Неговото споменување во наведеното писмо е сведоштво дека во годините по Четвртиот вселенски собор, Антониј ја задржал лихнидската епископска катедра. Тоа е доволен аргумент да претпоставиме дека за текот на целиот *монофизитскиот спор* тој постојано бил на страната на противниците на Диоскор и на Евтих. На мислење сме дека истиот став го бранел и за време на учеството на Разбојничкиот (Лажниот) собор во Ефес.

Од средината на 50-тите години од V век датираат и две писма каде што се споменува скупскиот митрополит Урсилиј. Првото од нив е датирано во 457/458 година,⁴¹ а е испратено од тројца дардански епископи до императорот Лав I. Меѓу нив се споменува *Ursilius episcopus Dardaniae*.⁴² Оттука Урсилиј го идентификуваме како митрополит на провинцијата Дарданија со седиште во главниот град Скупи, односно како митрополит дардански и епископ скупски. Ова, впрочем, се потврдува со другото писмо испратено од императорот Лав I до епископите (митрополитите) од главните градови на неколку провинции. Меѓу нив повторно е наведен *Ursicenus reverentissimus episcopus Scupensis*.⁴³ Во писмото се споменува и тесалоникискиот епископ Евксихиј (Euxitheus).

⁴⁰ Братож, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 32.

⁴¹ Братож, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 32; Милан Бошкоски, „Скупската епископија – митрополија и нејзината наследничка Јустинијана Прима“, *Македонско наследство*, год. VI, бр. 15 (Скопје: 2001), 15.

⁴² *Acta Conciliorum Oecumeniorum* II 5, 24.

⁴³ *Acta Conciliorum Oecumeniorum* II 5, 24; сп. Бошкоски, „Скупската епископија – митрополија“, 15; Братож, „Ранохристијанската црква во Македонија“, 32.

Dragan ZAJKOVSKI

ECCLESIASTICAL SITUATION IN MACEDONIA IN THE MIDDLE OF THE FIFTH CENTURY THROUGH THE PRISM OF MONOPHYSITE EAST VS NICENE WEST

- s u m m a r y -

This article examines the church situation in Macedonia in the mid V century in context of dogmatic debates characteristic for the early Middle Ages. Sources confirm that the bishops from Macedonia, without exception, continued to believe in the Nicene symbol of faith. This was the case with Monophysitism which was condemned by the bishop and clergy of the Vicariate from Thessalonika. This conclusion is based on available sources that testify about the participation of bishops from Macedonia in the "Robber Council" held in Ephesus in August of 449 and the Council of Chalcedon (451). Namely, at the "Robber Council" seven participants were from the province of Macedonia Prima, and, at the Council of Chalcedon (Fourth Ecumenical) at least nine bishops were from the provinces of Macedonia Prima and Macedonia Secunda.

Dragan GJALEVSKI

Institute of national history
– Skopje

BYZANTINE POLITICS OF “SWORD AND LETTER¹” – THE CASE OF SAMUEL

The view that is generally accepted in today's historiography about the Byzantine attitude towards war is that the Byzantines, or at least their elite, disliked waging war. The Byzantine emperors preferred to use various diplomatic means and methods like bribery, ideology, deception and intelligence, rather than to prepare for war or to wage one.² This position remained unchanged throughout the Byzantine history. It's noted in *The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy*, military manual written during the sixth century and complemented in the next centuries, as well as in *the Strategikon* of Maurice and Leo's *Taktika*. Anna Comnena gives the same attitude in the beginning of the twelfth century.³ But some deviation from this Byzantine view can be

¹ About the importance of the letter in the Byzantine diplomacy see: M. E. Mullet, “The language of diplomacy”, *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-Fourth Symposium of Byzantine Studies*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, 1992), 203-216.

² More details about the Byzantine imperial ideology and attitude towards war and warfare see: John Haldon, “‘Blood and Ink’: some observations on Byzantine attitudes towards warfare and diplomacy”, *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-Fourth Symposium of Byzantine Studies*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, 1992), 281-294. Also: John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204* (UCL Press, 1999), 13-33.

³ For the end of the sixth century see: *The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy*, ed. and tr. George T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* (Washington D.C., 1985), 23. Also: *Das Strategikon des Maurikios*, ed. George T. Dennis and tr. Ernst Gamillscheg (Viena, 1983), VII.prooem. For English: *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, tr. George T. Dennis (Pennsylvania, 1984), 64. For the end of the ninth century: *The Taktika of Leo VI*, ed. and trans. G. T. Dennis, (Dumbarton Oaks, 2010), XX.12. For Anna Comnena's view on warfare see: Anna Comnena, *The Alexiade*, ed. and tr. E. A. Dawes (London, 1928), XII.5.

seen during the second half of tenth and the first two decades of the eleventh century which is considered as “belle époque” of Byzantium. The Empire was on the offensive and led by capable “soldier” emperors⁴ who through conquest pushed the state boundaries in East, the Mediterranean and West.⁵ With their military backgrounds and education, but also the experience gained on the battlefield, these rulers tried to change the rhetoric of central government towards war and warfare, which in certain moments resembled like real “crusade” élan. One of them, emperor Nicephorus II Phocas (963-969), even attempted to establish a formal military doctrine based on the existing view on defense of Orthodoxy and waging war on behalf of the Christian faith which was successfully defeated by the Patriarch of Constantinople.⁶

The apogee of Byzantine political and military power, its “Golden Age”, was achieved during the last of these “soldier” rulers, the emperor Basil II (976-1025).⁷ It was assumed in the Twentieth Century Byzantine historiography that after the initial period filled with political intrigue and civil wars, the rest of his reign was a protracted and continuous military campaign. Through constant warfare, numerous battles and much bloodshed he managed to extend imperial territories, not only in the East and but also in the West. This image of emperor Basil II as restless and brutal warrior, eager to start a battle and subdue the enemies of the Empire through warfare, is a result of overemphasizing of his military skill and courage on behalf of the other

⁴ It should be noted that there were other Byzantine rulers before and after these late tenth century “soldier” emperors who were warlike and personally led military campaigns. Constantine V (741-775) is one such example.

⁵ More details about this period in: Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд, 1966), 272-298.; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997), 446-583.

⁶ About the military rhetoric of Nicephorus II Phocas and John I Tzimiskes (969-976) in: Haldon, *Warfare, State and Society*, 29. For the letter sent by Emperor John I to the Armenian ruler Ashot in: Ara E. Dostourian, *Armenia and the Crusades, 10th to 12th Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa* (Lanham, 1993), 28-33. More details about the crusading élan of John I Tzimiskes in: Paul E. Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes in the Light of new Arabic evidence", *Byzantion*, 47, (Bruxelles, 1977), 301-327. For the attempt of Nicephorus II to establish military doctrine see: Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin, 1973), XIV.18. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, tr. J. Wortley (Cambridge University Press, 2010), 263.

⁷ The latest bibliography that researches the reign of Basil II is from Catherine Holmes. See: Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)* (Oxford University Press, 2005).

traits as a ruler in the sources.⁸ It was believed that his greatest military success, the conquest of Samuel's "Bulgarian" Empire⁹ and subjugation of the Balkan Peninsula, for which he was later given the nickname "Boulgaroktonos",¹⁰ was achieved after a fierce and bloody three decades of continuous fighting against the Kometopoulos and his successors.¹¹ According to Skylitzes words, he was "...eager to restrain [Samuel] from his [conquering] activities..." and for that purpose "...continued to invade Bulgaria every year without interruption."¹²

However, this image of Basil established during the twentieth century as warlike and austere Emperor who in order to achieve its objectives in the Balkans used only military means is disputed in the recent years.¹³ Even his predecessors on the throne who were perceived as "soldier" emperors, John and Nikephoros, used against their external adversaries other non-military measures.¹⁴ All military manuals from the

⁸ About Basil's image as a harsh military ruler see: Острогорски, *Историја Византије*, 294.; Romilly H. Jenkins, *Byzantium: The imperial Centuries AD 610-1071*, (University of Toronto Press, 1966), 300-301, 311-327. The same image is also portrayed by Dimitry Obolenski. See in: *Византијски Комонвелт*, (Београд, 1996), 161-162.

⁹ There are different views about the character of Samuel's state. For the latest view: Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: a political study of the northern Balkans, 900-1204* (Cambridge University Press, 2000), 61-62.; Срђан Пириватрић, *Самуилова држава*, (Београд, 1997). For a Macedonian view about the character of Samuel's state see: Стјепан Антолјак, *Самуиловата држава*, (Скопје, 1969); Бранко Панов ред., *Историја на македонскиот народ Том I*, (Скопје, 2000). That Samuel's state was a continuation of the first Bulgarian empire see: Иван Божилов и Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, (София, 1999).

¹⁰ The latest and fullest research about the origin of Basil II nickname is from Paul Stephenson. See: Paul Stephenson, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge University Press, 2003).

¹¹ Jenkins, *Byzantium: The imperial Centuries*, 312.

¹² Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin, 1973), XVI.35, XVI.20. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, tr. J. Wortley (Cambridge University Press, 2010), 321, 330.

¹³ For more details: Stephenson, *The legend of Basil*, 32-35. There is a great discrepancy between Basil's conquests and the manner how he administrated them afterwards. See: Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 76-77. The same situation can also be noted on the Eastern frontier. See: Catherine Holmes, "How the East was won in the reign of Basil II", *Eastern approaches to Byzantium: papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. Anthony Eastmond, (University of Warwick, March 1999), 41-56.

¹⁴ Instead to fight the Bulgarians Nicephorus II sent Kalokir on a diplomatic mission to the Russians who had to convince Svyatoslav to make war against his enemy in the Balkans. For more details: Leo Diaconus, 63.7-12. For English: *The History of Leo the*

sixth until the tenth century, directly or indirectly advise avoidance of direct confrontation with the enemy and use of other more sophisticated “intelligent” means of warfare. The *Strategikon* of Maurice recommends implementation of various military skills on the field, because: “...it is not, as like some laymen might imagine, by the number of bodies, by unquestioning boldness, or by plain assault that battles are decided but, under God, by strategy and skill. Strategy makes use of times and places, surprises and various tricks to outwit the enemy with the idea of achieving its objectives even without actual fighting.” Furthermore, the author advises the generals to constantly use their tactical and strategic skills, and as much as possible avoid direct confrontation.¹⁵ In case this strategy didn’t achieve the desired results, according to the anonymous author of *on Strategy* they should “...stir up neighboring peoples against them.”¹⁶ Actually, for the Byzantines war was like hunting. Not even in a moment should one think “...simply to overpower the enemy in the open, hand to hand and face to face, even though you might appear to win, is an enterprise which is very risky and can result in serious harm.”¹⁷ Leo VI suggests the same. According to him, “...it is safer and more advantageous to overcome the enemy by planning and generalship than by physical force and power and the hazards of a face-to-face battle.”¹⁸ It is highly unlikely that against its greatest Balkan adversary, Samuel the Kometopoulos, Basil used only weapons and arms, because this would be a complete deviation from the already established Byzantine attitude towards war and warfare.

The sources are explicit that Emperor Basil II used “sophisticated” methods during his reign. Michael Psellos in his *Chronicle* notes how despite of his exceptional military knowledge, he

Deacon, IV.6. According to Liutprand, he also raised the possibility of a ‘marriage treaty’ with Otto of Saxony between his son and heir and a Porphyrogenita. See: Liutprandi Cremonensis Episcopi, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, cap. 53., Opera Omnia, ed. E Dümmler, (Hannoverae, 1877), 203. The chrysobull given to Liutprand for delivery to Otto suggest some intentions for further diplomatic negotiations. See: *Legatione*, cap. 56, 206. John I Tzimiskes used scouts and other informants before his campaign against Svyatoslav. See in: Leo Diaconus, 130.14-18. For English: *The History of Leo the Deacon*, VIII.2. Also: Оболенски, *Византијски Комонвелт*, 157.; Treadgold, *History of the Byzantine state and Society*, 502.

¹⁵ For more details see: *Strategikon*, II.1, VII.A. For English: *Maurice's Strategikon*, 23, 64.

¹⁶ “On Strategy”, VI.26-29.

¹⁷ *Strategikon*, VII.A. For English: *Maurice's Strategikon*, 65.

¹⁸ *Taktika*, XX.11.

“...didn’t desired too much the battle itself, fearing that it may be compelled to flee from the opponent ... [but rather] showed more cunning in the warfare.”¹⁹ Probably the cunning that Psellos writes about implies not only deployment of various strategic and tactical skills on the battlefield, something that the Byzantine military treatises after the sixth century advise, but also implementation of other non-military means. The use of these other “sophisticated” methods during Basil’s Balkan campaigns is noted in John Skylitzes, as well as in other sources. The visit Basil had in his military camp by unnamed Serb diplomatic officials during his campaign in the vicinity of Thessaloniki is one such example.²⁰ Another is the return of Dyrrachion under imperial control which was achieved through negotiations and offer of high court titles to the members of the leading family in the city, Chryselios.²¹ From these and other such information it can be concluded that in his struggle against Samuel Basil II used a wide range of common diplomatic means: from alliances with neighboring nations, negotiations with the leading figures in the enemy camp, bribes, up to generous offers of high Byzantine titles that came together with significant remuneration and prestige to the governors of enemy cities and fortresses.

From these few examples it is unquestionable that Basil’s Balkan policy didn’t deviate from the principles presented in the source materials and applied so many times in the past by the Byzantine authorities. But what was the level of implementation of these non-military means? Why did Basil used them and when? Where they at the expense of military operations? From the sources, both Byzantine and Eastern, several different periods of Byzantine politics towards Samuel can be differentiated. The first is from the beginning of Basil’s reign until the Battle of Sardica. The second is between 986 and 997 when the fighting was along the border regions and in the provinces of the

¹⁹ Михаил Псел, *Хроника*, I.33-34.

²⁰ For the Serbian embassy sent to the emperor Basil II see: Г. Острогорски, „Српско посланство цару Василију II“, *Византија и Словени*, (Просвета, Београд, 1970), 147-158. Probably the Serbian ambassadors were sent by the ruler of Dioclea, the leading Serbian principality at that moment. See also: Тибор Живковић, *Јужни Словени под византиском влашћу 600-1025*, (Београд, 2007), 284.; Пириватрић, *Самуилова држава*, 101.; Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1200*, (Cambridge University Press, 2006), 213.; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 60.; Treadgold, *History of the Byzantine state and Society*, 520.

²¹ *Ioannis Scylitzae*, XVI.24. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 325. See also: Holmes, *Basil II*, 496.; Пириватрић, *Самуилова држава*, 114.; Острогорски, *Историја Византије*, 234.

Byzantine Empire; while the last period is after the Byzantine victory at Spercheios until the death of the Kometopoulos when the war was transferred deep into the enemy territory. If one looks at the source material, the only thing that differentiates them is the uneven use of these non-military means.

Despite some inconsistencies and ambiguities, as well as lack of precise chronological dating, certain events in the source material clearly indicates that between 976 and 986 there was some Byzantine diplomatic activity in the Balkans whose purpose was to prevent the military advancement of the Kometopouloi. Kekaumenos informs that his grandfather, who carried the same name as him and was *strategos* of Hellas, was able to defend Larissa against the attacks from Samuel so that "...sometimes [he] fought against him, and sometimes eased him and those around him with gifts." But since he was replaced, and the new *strategos* of Hellas could not think of a new stratagem, after a three year siege the city was conquered.²² Even John Skylitzes, according to whom "...[Aaron Kometopoulos] was sympathetic to Romans..."²³ in a way indirectly informs that probably some diplomatic contacts existed between the Kometopouloi and the Byzantine authorities. The same was witnessed by the eastern sources. Matthew of Edessa informs that before the Battle of Sardica in 986 Basil sent an envoy who asked from Samuel and the other *archontes* in his country "... to come and fall on his knees before his imperial majesty."²⁴

Unlike the first, there is a lack of evidence in the second period about any non-military measures used by Emperor Basil II. The sources informs only of military campaigns and battles on the battlefield. From them it can be concluded that Basil probably hasn't used diplomatic measures against Samuel, or he used them, but they didn't give any results. The reason for this should be sought in the successes of Samuel,

²² The emperor was aware of Kekaumenos stratagems and approved their implementation. Details about Samuel siege of Larissa in: *Византиски извори за историју народа Југославије Том III*, обр. Јадран Ферлуга, Божидар Ферјанчић и др., (Београд, 1966), 196-198. See also in: Пириватрић, *Самуилова држава*, 88-90.

²³ *Ioannis Scylitzae*, XVI.11. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 312.

²⁴ More about this Byzantine mission to Samuel and the kometopouloi in: *Matthew of Edessa*, 40. Other Armenian sources also inform the use of non-military means by the Byzantine Empire during this period. See: *Всеопция истори Стени Таронскаго*, перев. съ армянскаго и объяснена Н. Еминьимъ, (Москва, 1864), 175. Also: Пириватрић, *Самуилова држава*, 84-85.

the political stability of his country and the integrity he had among his subjects and beyond as a ruler. Several byzantine authors speak about the image Samuel had among his contemporaries. Skylitzes testifies that the Kometopoulos "...was much given to waging war and not at all to possessing his soul in peace."²⁵ The Vita of St. Nikon which was written within the living memory of Samuel's campaigns indicates that he "...was invincible in strength and unsurpassed in courage."²⁶ Kekaumenos in his *Strategicon* names him as an "excellent" warrior.²⁷ Perhaps the subsequent successes of Samuel after the victory at Serdica in 986, as well as his constant aggressive warfare, not only in the border regions but also deep in the Byzantine territory, didn't left enough free space for Basil to undertake any other measures besides the military. If there was some sort of diplomatic activity it is not unlikely that it was immediately stopped by the Kometopoulos. But this Byzantine disadvantage completely changed after Samuel's defeat at river Spercheios.

The third period that lasted from 997 until the death of Samuel, despite many battles that emperor Basil II waged is full of evidence of increased Byzantine diplomatic activity.²⁸ The first evidence gives Yahya of Antioch, according to whom Samuel tried to minimize the heavy defeat by concluding an agreement with the *basileus*, pledging that he would subdue to his power. His report further suggests that the imperial government was also interested in negotiations.²⁹ If one follows

²⁵ *Ioannis Scylitzae*, XVI.11. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 313.

²⁶ *Niconis Vita*, *Гръцки извори за Българската История Том VII*, (София, 1968), 148.

²⁷ *Cecaumeni Strategicon*, *ГИБИ Том VII*, 14.

²⁸ About the byzantine perception of Samuel's military threat and their awe of the victory at Spercheios in: *Ioannis Scylitzae*, XVI.23. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 324. About the byzantine perception of Samuel in the Vita of St. Nikon see: *ВИИИЖ III*, 36-39. The same perception about Samuel had George the Monk Continuator. See in: Georgius Monachus Continuatus, *ИБИГИБИ*, Том VI, 155. See also: Пириватрић, *Самуилова држава*, 103-104.; Божилов и Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, 321.; Острогоски, *Историја Византије*, 293.; Holmes, *Basil II and the Governance of Empire*, 409-410.; Stephenson, *The Legend of Basil*, 17.

²⁹ Except that he possessed strong arguments - military advantage on the field and fear from the opponent for further reprisals, additional factor why Basil agreed to negotiate and sign a peace treaty with the enemy was not only the submission offered by Samuel, but also the bad situation in which the imperial provinces were in the Balkans after the protracted war that was led solely on Byzantine territory. For more details see: B. P.

Skylitzes abbreviated narration of the Byzantine offensive from the beginning of the new millennium, it is evident that a substantial part of Basil's success against Samuel achieved in these couple of years was not only through battles and sieges³⁰ but also with the help of non-military means. Dobromir, "...governor of Berrœa [who was married to a niece of Samuel] joined the emperor's ranks and surrendered his town to him, for which he was honored with the title of *anthypatos/proconsul*."³¹ In the same way Basil captured Skopje where "...[the city] was handed over to the emperor by Romanos [the son of the Bulgarian emperor Peter and brother of Boris] whom Samuel had appointed as its governor...The Emperor rewarded his submission with the titles of *patrician* and *prefect* [*praepositos*], awarding him a command of Abydos."³² These Byzantine military and diplomatic achievements seems to had a great impact on some of Samuel's elite, because Dyrrachion was soon returned under Byzantine control through a bestowal of imperial titles of *patrikios* to the two sons of Chryselios, the leading man [*proteuon*] of the city.

But not all attempts were successful. During the Byzantine siege of Pernik which was under the command of Krakras, "...a most excellent man in warfare..." and with exceptional knowledge of martial

Розен, *Император Василій Болгаробойца, Извлечения изъ Лѣтописи Яхъй Антиохійскаго*, (Санктпетербургъ, 1883), 34.16-18. Also: Милан Бошкоски, *Великаните на македонскиот среден век*, (Македонска реч, Скопје, 2007), 82-83.; Пириватрић, *Самуилова држава*, 103-104.; Златарски, *История на Българската држава, Том I/2*, 699-700.

³⁰ Servia and Vodena were conquered by the Byzantines after a long siege, which in case of Vidin lasted for eight months. Kolidros was taken by the *basileus* after successfully completed negotiations with the defenders and the given permission to retreat from it unharmed. According to Skylitzes, Basil II defeated Samuel in battle near Skopje. See: *Ioannis Scylitzae*, XVI.27, 30. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 326-328. About these byzantine campaign see also: Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 64-65.; Бошкоски, *Великаните*, 106-110.; Пириватрић, *Самуилова држава*, 116-117.; Божилов и Гюзелев уред., *История на средновековна България VII-XIV век*, 323-325.; Златарски, *История на Българската држава, Том I/2*, 717-724.

³¹ *Ioannis Scylitzae*, XVI.27. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 326. Zonaras also testifies that Romanos, the governor of Skopje, was the son of Bulgarian emperor Peter. See in: Ioannes Zonaras, *ИБИГИБИ*, Том VII, 188. Unlike them Yahya of Antioch indicates that Roman, son of Peter, was captured by the Byzantines in 991 and put in captivity, where he died in 997. See: *Извлечения изъ Лѣтописи Яхъй Антиохійскаго*, 34.15-20.

³² For more details on the events after the battle near Skopje see: *Ioannis Scylitzae*, XVI.30. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 328-329.; Ioannes Zonaras, *ИБИГИБИ*, Том VII, 187-188.

arts, "... [Basil] spent considerable time laying siege to that place and lost quite a number of men." But "...realizing that the defense-works were too good to be taken by siege..." the Byzantine emperor attempted to divert Krakras attention "...by flattery, promises or other suggestions."³³ But Krakras, the governor of Pernik, rejected the Emperor's proposal.

Several factors were crucial for the use of non-military means. The first was the theater of war, the second configuration of its terrain. Unlike the vast eastern plains of Syria, the Balkan Peninsula is intersected with high mountains and small valleys, with deep narrow passes in between. This type of terrain is particularly suitable for waging a guerilla war. Any long term dwelling of the imperial army in the Balkan regions that was under Samuel's rule presented a danger for its safety. That especially could refer for the period after Spercheios when Basil advanced deeper and deeper into enemy territory, where he could easily be surrounded and ambushed, or his supply lines to be cut, so that the army he led would be deprived of food and other resources needed for the successful continuation of the campaign. Another reason why this "sophisticated" methods were so often implemented by the Byzantine government can be seen in the siege of Pernikos: avoiding large number of unnecessary casualties during battles or sieges of cities.³⁴ Additional factor was the administrative structure of the medieval states and the transfer of power from the central level to its most distant regions. Because the control over a certain area or a city, as well as the loyalty of the local population from the same region were usually acquired, but also maintained, through providing allegiance from the governor of the fortress or district, this control could be easily lost in the same way. The end result from these diplomatic activities was conquest of territory from the enemy. Or more accurately, they were handed over to the *basileus* to govern them.³⁵ Furthermore, this policy of bribery and defection of the

³³ *Ioannis Scylitzae*, XVI.31. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 329.

³⁴ About the serious problems that the Byzantines faced during their military campaigns in the Balkans in: "Campaign Organization and Tactics", *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and trans. G. T. Dennis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XXV, (Dumbarton Oaks, 1985), 15.3-9, 17.4-5, 20.3-19, 20.46-53, 21.30.

³⁵ From ideological and political point of view, with the acceptance of the Byzantine title the individual also acknowledged the Byzantine order, and thus the supreme power of the *basileus*. Actually they became his subjects who were obliged to submit to his will. That is why after handing over the fortress in to the hands of Basil II its governor

most influential people could weaken the position of the opposing leader and disrupt the authority he had over his associates. This internal weakening of the enemy would then seriously affect its activity on the battlefield. But these "sophisticated" tools were used not only for practical, but also for ideological and political reasons. The Byzantine society, or rather its elite, greatly praised the victory over the enemy, or the reintegration of lost territories, when it was done without shedding Roman blood. This "noble" victory, as they named it, actually presented a very strong propaganda tool for the central government.³⁶

In his efforts to subdue Samuel, Basil also began negotiating a military alliance with several neighboring countries. For this purpose the Byzantine emperor first came into contact with Dioclea, the leading Serbian principality in that period, and then with Venice. The sources indicate that certain success was achieved because the Venetian Doge on his title *dux Veneticorum* added *et Dalmatianorum*, and his fleet by the end of the tenth and early eleventh century operated through the Adriatic

Dobromir was transferred to Thessaloniki and Roman-Simeon at Abydos in Asia Minor. For the transfers of Samuel's former associates see: *Ioannis Scylitzae*, XVI.27, XVI.30. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 326, 328-329.

³⁶ According to the Byzantine belief the offensive war could easily lead to a loss of many Christian lives and collapse of the economic well-being of Byzantine subjects, something that was ideologically in stark contrast to the Christian norms and the established role of the *basileus* as protector of "the Chosen people". See in: *Maurice's Strategikon*, VII.A, VIII.1.7. By leading a reckless and aggressive military policy the *basileus* would completely undermine his position, because in the eyes of his own subjects the human losses would be interpreted as a kind of divine punishment for the deflection of the Emperor from the path of righteousness. When a defeat was suffered from the enemies, this was accepted by the Byzantines as punishment for the sins they have committed in the past. Only when the Byzantine Empire would return to the path of righteousness it will be again victorious. This belief was widely accepted, even by those who war and warfare was an everyday profession. If the Byzantine emperor achieved "noble" victory on the battlefield he could then be presented before his subjects as a ruler who acted as protector of the Christians and cared for their welfare. Also, through the use of these non-military diplomatic measures he was probably trying to portrayed himself as humane and compassionate ruler, who has forgiven the "hostile" actions and accepted them back (seen according to the Byzantine perception), the subjects who illegally "rebelled" against him. For an overview of the so-called "noble" wars waged by the Byzantine emperors see: *Ioannis Scylitzae*, XVI.26. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 326.; Mango and Scott, *Theophanes*, 447.; *Taktika*, XVIII.40. Also see in: Whittow, *The Making of Byzantium*, 136.; Haldon, *Warfare, State and Society*, 23, 25.

Sea.³⁷ Besides Dioclea and Venice, Byzantium extended its diplomatic contacts north of the Danube. During the eight-month siege of Vidin the *basileus* came into contact with the Hungarian leader Ajtony (Achtum) whose territory was situated around Körön River, north of this city. Later on, the Byzantine emperor managed to gain as an ally the Hungarian King Stephen, who militarily helped him in his conquest of the territories ruled by Samuel and his successors.³⁸

Apart from these diplomatic means, Skylitzes informs that Basil used against his enemy another “sophisticated” non-military method that was extremely brutal: blinding of prisoners of war. Even though it seems like a construction of the author, the event which occurred in Prilapon after the Battle of Kleidion indicates enough the effect that this non-military tool probably had.³⁹ But however brutal and barbaric method this was, and how much fear inflicted on the enemy, it must be noted that the reason for its use is of political and ideological nature.

³⁷ Because at this time the Venetian fleet already sailed through the Adriatic, probably the imperial vessels that were witnessed by Skylitzes and patrolled around the city were one and the same, i.e. Venetian ships under the flag of the *basileus*. It seems that the marriage of the future Doge of Venice Giovanni Orseolo with the daughter of Argyros (sister of the future emperor Romanus III Argyros (1028-1034)), the economic benefits of Venetian merchants in Constantinople, as well as the title given to the Doge Pietro II, actually were diplomatic means that the Byzantines used to win over, but also to reward the loyalty of Venice. The reason for the intensification of the Byzantine-Venetian contacts were not only of economic nature, or the Saracen and German threat in southern Italy that existed in this period (their interconnection and consistence do not allow them to be characterized only as a coincidence), but it seems that they were also established because of the political situation in the Balkans and the increasing influence that Samuel had on the Adriatic coast through his control of the city of Dyrrachion. See in: *Ioannis Scylitzae*, XVI.25. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 325.

³⁸ More about the alliance of Basil II with the Hungarians, and later with their king Stephen see: *Fundatio Ecclesiae S. Albani Namucensis*, ИБИЛИБИ, Том II, 373.; *Vita Stephani regis*, ИБИЛИБИ, Том II, 382-383. There are various dates regarding the military involvement of King Stefan in the Byzantine fight against Samuel. See in: Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 62.; Ристо Илјовски, „Византиско-Унгарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници“, *Зборник Радова Византолошког Института*, XXIX-XXX, (Београд, 1991), 95-97.; Stephenson, *The Legend of Basil*, 34.; Пириватрић, *Самуилова држава*, 118-119, п.145-146.; Бошкоски, *Великаните*, 111-112.; С. Антолјак, *Средновековна Македонија*, Том I, (Скопје, 1985), 456-457.

³⁹ John Skylitzes informs that the death of Samuel was a result of the sight he saw in Prilapon of the soldiers blinded after the battle of Kleidion. See: *Ioannis Scylitzae*, XVI.35. For English: John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 331.

According to the Byzantine ideological belief this act actually represented a legal and humane punishment, an act of Christian charity from the *basileus*, used only against those who were believed to be his subjects (the population within the Empire and its dependencies) and tried to defy his will, or usurp his legitimate rule.⁴⁰ But this extremely brutal act did not achieve its goal. It didn't force the enemy to surrender. The war in the Balkans continued with the same ferociousness.

It is indisputable that against Samuel Basil used military force. But it is also undeniable that at the same time the imperial government under his reign used other "sophisticated" methods. These diplomatic means were implemented according to the military-political situation and the current needs on the battlefield. When Samuel's power was on the rise they were either ineffective, or there was no opportunity for their implementation. But when the situation has changed in favor of Byzantium we can see frequent use of these non-military means that not only complemented, but sometimes completely replaced the military activities of the imperial forces on the battlefield. Despite the militant rhetoric that exists in the sources, Basil was probably not as warlike and brutal as they want to show him, but certainly he was also not that peaceful. He was not an Emperor who achieved his political agenda only through use of weapons and spilling of blood. In fact, he was a ruler who used in his foreign policy every possible means that could bring glory to the Empire. In that aspect Basil was no different from other capable Byzantine emperors who personally led military campaigns, but also often used other "sophisticated" non-military means to achieve their political goals. His long-term campaigning and the occasional outbursts of brutality witnessed in sources were most likely an outcome of several different factors: the current need of the Byzantine state, his own personality and the experience he gained during the first decade of his reign. The Byzantine politics towards Samuel was actually a continuation of Centuries long imperial foreign policy, and not a period of deviation from its established attitudes and principles; no more warlike or peace-loving than before, a typical Byzantine policy of "sword and letter". But as in many previous occasions, these diplomatic

⁴⁰ This act of blinding in the Byzantine Empire was used against usurpers and those who had thrown off the supreme authority of the *basileus*. See for: Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 132, 303, 304, 313.; Иван Божилов, *Византийският Свят*, (София, 2008), 395.; Божилов и Гюзелев уред., *История на средновековна България VII-XIV век*, 325. About the use of this brutal means by Basil II: Holmes, *Basil II and the Governance of Empire*, 529.; Stephenson, *The Legend of Basil*, 85.

methods did not give immediately the desired result. It took another four years after the death of Kometopoulos and additional military and diplomatic efforts from Basil to finally conquer Samuel's "Bulgarian" empire and establish Byzantine hegemony throughout the Balkans.

Драган ЃАЛЕВСКИ

ВИЗАНТИСКАТА ПОЛИТИКА НА „МЕЧ И ПИСМО“ – СЛУЧАЈОТ НА САМУИЛ

- р е з и м е -

Погледот кој е општоприфатен во денешната историографија за византискиот однос кон војувањето е дека Византијците, или барем нивната елита, имале одвратност кон водењето војни. Византиските императори повеќе сакале да употребуваат разни дипломатски средства и методи како поткуп, идеолошка уцена, лукавства и разузнување отколку да се подготвуваат и да водат војни. Овој нивен став останал непроменет во текот на византиската историја. Врвот на византиската политичка и воена моќ, „златното доба“ на Византија, бил во времето на последниот од овие „воени“ владетели, императорот Василиј II. Сликата за Василиј оформена во текот на XX век како император кој за да ги постигне своите цели на Балканот, употребува единствено воени средства, се оспорува во последните неколку години. Очигледно е од изворниот материјал дека против Самуил тој користел не само воена сила, туку и други „софистицирани“ невоени методи употребувани во зависност од моменталната воено-политичка ситуација и потребите на теренот. Кога Самуиловата моќ била во подем, тие или биле неефективни или не постоела можност да бидат имплементирани. Но кога состојбата се променила во корист на Византија, овие средства не само што го надополнувале туку понекогаш и целосно го заменувае дејствувањето на империјалните сили на бојното поле. И покрај воинствената реторика што постои во изворите, Василиј најверојатно не бил воинствен толку колку што сакаат да го прикажат, но сигурно не бил и многу мирољубив. Тој бил византиски император кој, како и другите способни владетели од минатото, ги употребувал сите можни средства што би можеле да ѝ донесат слава на Империјата. Всушност, политиката на Василиј II кон Самуил била продолжување на неколкувековната империјална надворешна политика, а не период на отстапување од нејзините ставови и воспоставени принципи, не повеќе воинствена или мирољубива отколку порано, типична византиска политика на „меч и писмо“.

Маја АНГЕЛОВСКА-
ПАНОВА

Институт за национална
историја – Скопје

ДУАЛИСТИЧКАТА ИНИЦИЈАЦИЈА ВО ДИСКУРСОТ НА РЕЛИГИСКО-ДУХОВНАТА АЛТЕРНАТИВА¹

Проучувањето на апостазичните учења, или популарно ересите, во принцип се заснова на книжвните состави со антиеретички карактер, особено во услови на евидентен недостаток на дела со автентична артикулација. Приоритетно значење во конкретниов случај при реконструирање на богомилството и на катаризмот како средновековна религиска алтернатива, во смисла на историско-книжевниот потенцијал имаат делата на презвитер Козма, Евтимиј од Акмонија, Евтимиј Зигавен, Симеон Солунски, како и делата на латинските автори Бонакурсус од Милано, Дуран де Хуска, Рајнериј Сакониј итн. Станува збор за луѓе кои во рамките на црковната хиерархија зазеле високи позиции или, пак, како што е случајот со некои од латинските автори, за поранешни еретици кои подоцна се конвертирале во католицизам. И покрај субјективноста во пристапот, сепак не може да се игнорира фактот дека се работи за личности со извонредна теолошка едукација и способност за реторика и драматично претставување на настаните, а во функција на апологетско-христијанските тенденции.

Историско-книжевната реконструкција на делата со антиеретички статус сугерира на впечатокот дека тие главно започнуваат со вовед, во кој авторите со доза на воздржаност ја изложуваат темата за која ќе говорат. Тоа, впрочем, мошне илустративно е претставено кај презвитер Козма, кој осврнувајќи се на богомилството, конста-

¹ Благодарност до проф. д-р Георги Василев од Државниот универзитет за библиотекарство и информатички технологии во Софија за рецензијата и за укажаните сугестии.

тира: „Секој грев и клевета – рече Господ, ќе им се прости на луѓето. Но нема да им се прости на оние кои го клеветат Светиот Дух. Ниту на овој, а ниту на оној свет“,² или, пак, во случајот со Евтимиј Зигавен, кој во истиот драматичен манир се запрашува: „Но не изгледам ли и јас поматен со умот кога одговарам на зборовите на оние што се поматени со умот. Се срамам, верувајте. Ги кажувам овие нешта против својата волја... Навлеговме во огромно море од безбожие, за што ни требаат многу дни да го препливаме, а ние малку се оддалечивме од копното...“³ Слични тенденции се забележуваат и кај латинските автори при разобличувањето на катаризмот. Во тој контекст, дециден е и Бонакурсус од Милано, според кого, „...ереста на оние не само што е ужасна, туку премногу страшна и одвратна за говорење и слушање“.⁴

Во делата со антиеретичка артикулација честопати се користи фигуративниот книжевен израз, особено доминантен при претставувањето на надворешниот изглед на еретиците, или како што вели презвитер Козма: „Надворешно еретиците изгледаат како да се овци: кротки, смирени и молчеливи... Прикриени прават сè за да не ги разликуваат од правоверните христијани, а како што кажува Господ – длабоко во себе се волци и крвожедни ѕверови“.⁵ Речиси идентичен е и описот кај Евтимиј од Акмонија, според кого, „тие си облекле овча кожа, а под неа кријат волк“, или, пак, оној на Ана Комнина, која богомилот го идентификува како „мрачен, со лице покриено до носот, оди наведнат и мрмори, но внатрешно е волк нескротлив“.⁶ Евтимиј Зигавен, пак, во прилично манипулативен манир констатира: „Се облекуваат како монаси и ја користат својата надворешност како мамка, прикривајќи го волкот со овча кожа...“.⁷ Инспирацијата за овој, на некој начин унифициран дискурс или формула при дескрипцијата на еретиците можеби лежи во сентенцијата содржана во Евангелието според Матеј (7, 15): „Пазете се од лажните пророци кои доаѓаат во овча кожа, а однатре се волци грабливи“.

² Илија Велев, *Беседа против богомилите на презвитер Козма* (Скопје: 2011), 51.

³ Гърцки извори за българската история, т. X (София: Българска академия на науките, 1980), 75.

⁴ Bonacursus, *Manifestatio heresis Catarorum*, ed. Migne, PL. t. 204, col.775.

⁵ Велев, *Беседа против богомилите*, 53.

⁶ ГИБИ, т. XVIII, 141.

⁷ ГИБИ, т. X, 68.

Во контекст на релевантен изворен материјал, секако треба да се спомене и Катарскиот требник⁸ од втората половина на XIII век, кој е од особено значење зашто содржи податоци што ја третираат токму проблематиката поврзана со иницијацијата на богомилите и на катарите. Требникот се состои од пет дела именувани како *Служба*, *Примање или посветување во верата*, *Посветување на совршен богомил*, *Молење при разни случаи* и *Духовно криштевање на болен*.⁹

Општ впечаток при реконструирањето на дуалистичката иницијација проследена преку парадигмата богомилство-катаризам е дека таа била прилично едноставна и во голема мера зависна од евангелско-апостолското христијанство. Конкретно во случајот со богомилите, презвитер Козма, осврнувајќи се на нивниот став кон Стариот завет, констатира: „Но ние, (еретиците) велат – не го слушаме Давид, ниту пророците ги слушаме, туку само Евангелието. А и не живееме според прописите на Мојсијевиот закон, туку според апостолскиот“.¹⁰ Во таа смисла се произнеле и катарите, кои категорично се придржувале до апостолските стандарди, што не било случај со нивните опоненти-официјалните претставници на католицизмот.¹¹

Апостолското христијанство и неговата претстава за еднаквост меѓу луѓето и колективна сопственост им биле фундаментални постулати на богомилството и на катаризмот уште од најраната фаза на постоењето.¹² Во таа смисла, богомилите биле категорични во ставот против хиерархиско уредување засновано на материјални добра. Напротив, нивната дефиниција за хиерархија во

⁸ Катарскиот требник е напишан на провансалски јазик, со исклучок на воведниот дел, кој е на латински јазик. Во литературата е уште познат како *Лионски пергаментен ракопис*. Се претпоставува дека станува збор за превод на богомилски требник кој не е зачуван во својата оригинална словенска верзија. Види: Ѓордан Иванов, *Богомилски книги и легенди* (Наука и изкуство: 1970), 115; Маја Ангеловска-Панова, *Богомилството во духовната култура на Македонија* (Институт за старословенска култура – Прилеп, Аз Буки: 2004), 113; Bernard Hamilton, Janet Hamilton, Sarah Hamilton, *Hugh Eteriano: Contra Patarenos* (Brill: 2004), 53.

⁹ Иванов, *Богомилски книги и легенди*, 115.

¹⁰ Велев, *Беседа против богомилите на Презвитер Козма*, 68

¹¹ Malcolm Lambert, *The Cathars* (Blackwell: 1998), 42.

¹² Димитар Ангелов, „Философските възгледи на богомилите“, *Известия на българска история*, т.3-4 (1951), 135; Robert I. Moore, *The War on Heresy. Faith and Power in Medieval Europe* (Profile Books: 2012), 55.

принцип била детерминирана од теоретската опитност во изложувањето на догмите, што од современ аспект повеќе имплицира на терминот категорија. Хронолошки, првата концизна поделба на три основни категории се среќава кај цариградскиот патријарх Теофилакт, според кого, „првите од нив (се мисли на еретиците) се оние што проповедаат туѓи догми за црквата“, „другите што биле заблудени од првите“ и приврзаниците на третата се оние што „ниту поучувале, ниту учеле и не претрпеле или не извршиле ништо во духот на нивните гласни обичаи“.¹³

Што се однесува, пак, до изворите од подоцнежен период, имено од крајот на XI и почеток на XII век, карактеристично е што кај нив не постои конкретна диференцијација на категории богомили, туку заклучокот за категоризацијата произлегува од контекстот преку дискурсот на иницијацијата, со чиешто посредство се вршел преминот од една во друга категорија.

Диференцијацијата помеѓу верниците и совршените претставува фундамент и за катарите во смисла на организациската поставеност. Верниците, кои процентуално биле побројни, се грижеле за потребите и за сигурноста на совршените, кои во катарските средини биле познати уште како „добри христијани“ или „добри луѓе“. Се претпоставува дека во почетокот на XIII век бројот се движел помеѓу 1000 и 1500 припадници на категоријата на совршените, кои имале круцијална улога во дисперзијата на учењето помеѓу Тулуз, Каркасон и Алби.¹⁴

Процесот на воведување на слушателите во богомилскиот окултизам се одвивал постепено, или како што вели Евтимиј од Акмонија: „Еретиците не се осмелуваат да разоткријат сè одеднаш, туку само едно. Откога ќе видат дека нечесникот навлегол во она едно и прво зло, потоа му соопштуваат друго. И така постепено за една до две години најпосле ја разоткриваат пред него целата ерес и бес. Потоа, тој е веќе нивни и јавно го почитува ѓаволот“.¹⁵ За методите на мобилизирање приврзаници говори и Евтимиј Зигавен, според кого, „ги образуваат просто обучените со тоа што ги убедуваат да веруваат во Отецот и Синот и Светиот Дух и да знаат

¹³Димитар Ангелов, Борислав Примов, Георги Батаклиев, *Богомилството в България, Византиџ и Западна Европа в извори* (София: Наука и изкуство, 1967), 42.

¹⁴Yuri Stoyanov, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*. (Yale University Press: 2000), 194-195.

¹⁵ГИБИ, т. X, 19.

дека Христос примил човечко тело и им го дал на светите апостоли светото Евангелие“.¹⁶ Во оваа фаза тие ја изоставиле догмата за докетизмот, истакнувајќи дека „Христос примил човечко тело“, што веројатно било во функција на идејата за поедноставен рецептивитет и доближување на богомилската идеологија до народот.¹⁷ На повисока инстанција од слушателите биле верниците, кои перманентно работеле на личното усовршување во смисла на апсолвирање на еретичките догми и на опитноста во проповедите и во егзегезата. Преминот од слушател во верник бил придружен со соодветен обред. Имено, претендентот за верник, по периодот определен за духовно-телесна катарса, интензивна контемплација и радикален аскетизам, се стекнувал со можноста за вистинско или второ крштевање (ἀναβάπτισμα) со посредство на Светиот дух, или автентично, во согласност со податоците од Евтимии Зигавен: „Велат дека нашето крштевање било Јованово крштевање зашто се извршувало со вода, а нивното било Христово и се одвивало, како што сметаат, преку духот“.¹⁸ Обредот се одвивал така што присутните го положувале евангелието на главата на кандидатот и ја кажувале молитвата *Оче наш*.

Врвот на богомилската категоризација ја сочинувале совршените, кои се стекнувале со духовно просветлување и визионерство, што, впрочем, било во телеолошкиот фокус на секој христијански мистичар.¹⁹ Посветувањето во категоријата на совршените било придружено со „време за подробно обучување, за повоздржан живот и за почести молитви“. Обредот целосно се заокружувал кога присутните мажи и жени ги ставале рацете на главата на посветениот свртена кон исток и изведувале некакви „евхаристични песни“ и „молитвени химни“. М. Лус смета дека станува збор за „two phases of the spiritual baptism“, ²⁰ додека Д. Оболенски го толкува како „two distinct ceremonies... separated by a period of severe

¹⁶ Ангелов, Примов, Батаклиев, *Богомилството в България, Византија и Западна Европа в извори*, 55.

¹⁷ Маја Ангеловска-Панова, „Организациската структура на богомилските црковно-еретичките општини“, *Balkanoslavica* 32-33(2003): 91.

¹⁸ ГИБИ, т. X, 67.

¹⁹ Драгољуб Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, II (Београд: 1982), 177.

²⁰ Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Praha: 1974), 261.

asceticism and inner preparation“.²¹ Самата концепција на обредот говори во прилог на фактот дека богомилите му давале повеќе значење на подготвителниот период за премин од една во друга категорија отколку на самиот чин, зашто тогаш доаѓал до израз радикалниот аскетизам со кој се соочувале во текот на духовниот подвиг за достигнување совршенство.

Непосредно пред чинот на духовно крштевање, еретиците се одрекувале од сопствениот имот и од семејството, задржувајќи само една туника, што на некој начин соодветствува со сентенцијата од Евангелието според Матеј (19, 21): „Ако сакаш да бидеш совршен, оди, продај го имотот свој и подели го на сиромаси, и ќе имаш сокровиште на небото, па дојди и врви по Мене“.

Обредот на духовно посветување кај богомилите во голема мера кореспондира со оној на катарите, именуван како *consolamentum*,²² што во практична смисла значело и официјално влегување во редот на кредото на катарската елита. Имено, во согласност со податоците од *Катарскиот требник*, обредот се одвивал во присуство на совршените и на старешината (*ancianus*), кој имал круцијална улога во спроведувањето на чинот. По воведното обраќање на старешината, придружено со читање цитати од Новиот завет, кандидатот за духовно крштевање требало да се поклони (*melioramentum*), а врз неговата глава била ставана книга со евангелијата. Иницијацијата се финализирила така што присутните ја положувале десната рака на кандидатот, што, всушност, значело официјално посветување во категоријата на совршените.²³ Актот на полагање на рацете бил инспириран од верувањето дека истиот е воспоставен од Исус Христос, што е директно посведочено во Евангелието според Марко (16, 18), во кое се вели: „...на болни ќе полагаат раце и тие ќе оздравуваат“, или, пак, во Делата апостолски (8, 14-17): „Кога чуја апостолите, што беа во Ерусалим, дека Самарија го примила словото Божјо, ги пратија кај нив Петра и Јована, кои, штом слегоа, се помолија за нив за да Го примат Духот Свети. Оти уште ниту на еден од нив не беше слегол Он, а само беа крстени во името на Господа Исуса. Тогаш полагаа над нив раце и тие го примија Духот

²¹ Dimitri Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1948), 216.

²² Andrew P. Roach, *The Devil's World. Heresy and Society 1100-1300* (Longman: 2005), 70.

²³ Иванов, *Богомилски книги и легенди*, 123-124

Свети““. Всушност, основната импликација на обредот била дека Католичката црква претставува црква на Јован Крстител, кој крштевал со вода, додека вистинската Црква на Бога со која се идентификувале катарите го поддржувала крштевањето со положување на рацете и со повторување на сентенцијата: „Тоа свето крштевање, преку кое се дава Светиот Дух, Божјата црква го запазила уште од времето на апостолите дури досега, и тоа се пренесувало од добри луѓе на други добри луѓе дури до денес, и Црквата ќе го прави до крајот на светот“.²⁴ Со други зборови, совршените богомили и катари за своите симпатизери претставувале еден вид „живи икони“, вистински претставници на апостолското христијанство, кое го пренесувале во неговата автентична форма, без какви било коруптивни и кривотворни влијанија од официјалната црква.²⁵

Обредот на духовно крштевање можело да се реализира и врз еретик кој бил на смртна постела, особено поради верувањето дека тоа е единствениот начин да постигне спасение на душата. За таквата можност индиректно говори и солунскиот митрополит Симеон, според кого, еретиците-богомили имале обичај „да се залажуваат со своите ѓаволски учења не само себеси, туку и многу други луѓе и особено оние што се наоѓале на крајот од својот живот и така да ги отстранат од христијанската вера“.²⁶ Ваквата практика била карактеристична и за катарите. Извесен Гијом Тардје, на барање на инквизицијата истакнал дека како кандидат, тој цела година бил набљудуван од совршените, но со оглед на неговата неизлечива болест, примил *consolamentum* многу порано одошто било предвидено.²⁷ Се одело дотаму што непосредно по примањето на *consolamentum*, еретиците одбивале да земаат храна со цел да ја забрзаат смртта, процес кој во духот на терминологијата на катарите се нарекувал *endura*. Токму поради тоа, повеќето од црковните авторитети ги обвинувале за поттикнување суицидност, иако, реално, станува збор за акт на личен избор, па донекаде и на верски фанатизам, зашто евентуалното подобрување на здравствената состојба би значело запаѓање во грех. Во случај болниот да починел

²⁴ Иванов, *Богомилски книги и легенди*, 125.

²⁵ Stoyanov, *The Other God*, 260.

²⁶ *Symeonis Thessalonicensis archiepiscopi. Adversus omnes haereses*. ed. Migne, PG, 155, col.73.

²⁷ Steven Runciman, *Srednjovekovni maniheizam, Studija o hrišćanskoj dualističkoj jeresi* (Beograd: 2008), 149.

и да им оставел нешто во наследство, тие не го задржувале за себе, туку го ставале на располагање на целата комуна.

Чинот на духовно кршевање имал примарно значење во некои радикални дуалистичко-катарски комуни и статус на езотеричност сè до 1320 година токму поради фактот што преку него се одржувале континуитетот на епископскиот ред и перманентното дополнување на категоријата на совршените како основни критериуми за катарскиот егзистенцијализам.²⁸

Друг значаен акт во обредниот систем на богомилите и на катарите бил благословувањето или кршењето на лебот – *fractio panis*,²⁹ што како термин многу често се среќава во ранохристијанската книжевност, како и во делови од Новиот завет. Имено, во Првото послание на апостол Павле до Коринтјаните (10, 16) се вели: „Чашата на благословот, која ја благословуваме, не е ли општување со крвта Христова? Лебот, што го кршиме, не е ли општување со телото Христово?“ Кршењето на лебот се споменува и во Делата на светите апостоли (2,42), каде што апостолот Лука е дециден: „И беа постојани во учењето апостолско, во општувањето, во кршењето леб и во молитвите“ или повторно во истото дело (2, 46): „И секој ден еднодушно престојуваша во храмот и, кршејќи леб по куќите, се хранеа со радост и чисто срце“.

Во основата на обредот се препознава тенденцијата за единство на заедницата во функција на определена религиска кауза заснована, пред сè, на принципите содржани во евангелските текстови, а особено доминантни во рамките на апостолското христијанство.

Рајнериј Сакониј е дециден дека овој обред меѓу катарите се изведувал секојдневно, како за ручек така и за вечера, придружен со кажување на молитвата *Оче наш* и со сенценцијата „Милоста на Господ наш Исус Христос да биде веднаш со сите нас“. Франциска-

²⁸ Malcolm Barber, *The Cathars. Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages* (Harlow: 2000), 79; Yuri Stoyanov, „Esoteric and Initiatory Traditions in Ancient and Medieval Gnostic Dualism“, in *Sulla soglia del Sacco*, ed. A. Panaino (Milano: 2002), 136.

²⁹ Терминот *fractio panis* е поврзан со името на една фреска идентификувана во грчка капела во катакомбите на Прискила, која се наоѓа на патот Виа Салариа Нова во Рим. На фреската се претставени седум лица седнати на маса, меѓу кои шест мажи и една жена. Фреската датира од првата половина на II век, а во основата е дискурсот на тајната евхаристија.

нецот Џејмс Капели од Милано обредот го доведува во тесна врска со верувањето на катарите дека тие се, всушност, вистинските наследници на апостолите што автентично го имитираат апостолскиот начин на живот.³⁰

Благословувањето на лебот имало посебно значење меѓу верниците, кои честопати имале обичај да чуваат дел од посветениот леб во текот на целата година и одвреме-навреме да јадат од него, третирајќи го како еден вид сакрамент. Колку за илустрација ќе наведеме дека извесна Арнод де Ламот, присетувајќи се на својот престој во една од куќите на совршените (*domus haereticorum*), истакнува дека за време на оброците „јаделе леб благословен од еретиците... и секој кажувал *Benedicite*, а другите одговарале *Господ нека те благослови*“.³¹

Значаен сегмент од иницијацијата карактеристична за апостазичните учења претставува и меѓусебната исповед и покајание, обред на кој присуствувале подеднакво и мажи и жени.³² Во принцип, приврзаниците на богомилството и на катаризмот биле категорични во ставот за каква било потреба од свештеник кој би посредувал во исповедта и пред кој би се одвивало покајанието за евентуално сторениот грев. Конкретно, во богомилските средини исповедта имала статус на обичен разговор, за што, впрочем, се произнел и презвитер Козма, според кого: „Еретиците самите си се исповедуваат и си простуваат, макар што се оковани во ѓаволски пранги. Тоа го прават не само мажите, туку и жените – особено кога се достоини за клеветење“.³³

Меѓу катарите овој обред бил познат како *apparellamentum* и се изведувал еднаш месечно, а на него, впрочем како и кај богомилите, присуствувале „сто или повеќе мажи и жени катари и нивни приврзаници“.³⁴ Со церемонијата претседателствувал ѓакон

³⁰ Hamilton, Hamilton, Hamilton, *Hugh Eteriano: Contra Patarenos*, 26.

³¹ Lambert, *The Cathars*, 144.

³² Егалитетот меѓу родовите субјекти претставувал еден од приоритетните придобивки во рамките на богомилскиот и на катарскиот социјално-етички систем, иако за нивните опоненти таквиот став претставувал еден вид промискуитет. Види: Маја Ангеловска-Панова, „Улогата на жената во еретичките средини во Византија и во Западна Европа“, во *Истражувања од областа на родовите студии*, т. 2 (Скопје: Евро-Балкан Прес, 2002), 121-142.

³³ Велев, *Беседа против богомилите*, 82.

³⁴ „...centum vel plures viri et mulieres Cathari et credentes eorum“ *Латински извори за българската история*, т. IV (София: Българска академия на науките, 1981), 164.

или, во посебни случаи, епископ. Едно од примарните задолженија на ґаконот била пастирската грижа за комуните што се наоѓале под негова јурисдикција во смисла на информирање за социјалната состојба на совршените, сигурноста, опасностите од евентуални дејства преземени од Инквизицијата или за какви било економски проблеми. Рајнериј Сакониј го третира обредот во два дела именувани како покајание (paenitentia) и исповед (confession), со тоа што покајанието, како морална придобивка на катарите, целосно го оспорува поистоветувајќи го со „лага, безвредност, измама и отров“, додека за исповедта дава целосен приказ.

Имено, обредот започнувал со инвокативната формула: „Јас сум тука пред Бога и пред вас за да извршам исповед и да ја исповедам вината за сите свои гревови кои се во мене до тој момент и да добијам прошка за сите нив од Бога и од вас“.³⁵ Речиси идентична е и верзијата содржана во Катарскиот требник, со таа разлика што вообичаениот термин за обредот *apparellamentum* е заменет со *servissi*, што значи 'служба': „Дојдовме пред Бога и пред вас и пред собранието на Светата црква за да добиеме служба, простување и епитамија за сите грешки што сме ги направиле, сме ги кажале, сме ги мислеле или сме ги извршиле од детството, па сè до овој час и молиме за прошка пред Бога и пред вас...“.³⁶ Исповедта ја изведувале пред својот првенец, кој на градите го држел Новиот завет и истовремено го вршел прочистувањето од гревовите така што на главата на исповедникот ја ставал светата книга. Присутните, пак, ја полагале десната рака и започнувале со своите молитви.

Дескрипцијата на обредот во делото на Сакониј завршува тенденциозно во смисла на тоа дека „...катарите не извршуваат никакво покајание, уште повеќе тие не чувствуваат грижа на совест за гревовите“.³⁷

Во принцип, општ е впечатокот дека исповедта претставува чин на пурификација од земните желби и контакти, како и од евентуалните прекршувања на правилата и на принципите воспос-

³⁵ „...ego sum hic coram deo et vobis ad faciendum confessionem et ad ponendum me in culpam de omnibus peccatis meis quae sunt in me usque modo, et ad recipiendum de omnibus veniam a deo et a vobis“ ЛИБИ, т. IV, 164.

³⁶ Иванов, *Български книги и легенди*, 118.

³⁷ ЛИБИ, т. IV, 166: „...Cathari nullam faciunt paenitentiam, maxime cum non habeant contritionem de peccatis...“.

тавени со концептот на катарското движење и со начинот на живот, кон чиј идеал се стремеле.³⁸

Контемплацијата како егизистенционална форма за безгрешен живот претставувала своевиден ѓџе на секојдневниот живот на верниците, а особено на припадниците на категоријата на совршените. Тие ја признавале единствено молитвата *Оче наш*, зашто, како што соопштува Евтимиј Зигавен, таа е „предадена од Бога во евангелијата“ и со неа некои се молеле десетпати со коленичење, други петнаесетпати, а трети, пак, повеќе или помалку.³⁹ Со оглед на нихилизмот кон црквите, молитвата ја изведувале во сопствените домови или, во согласност со податоците од презвитер Козма: „А ти, кога се молиш – влезе во сопствената одаја, затвори ја вратата и тајум помоли се на својот Отец, но без излишни зборови речи само: Оче наш, којшто си на небото“.⁴⁰ Речиси идентични се и податоците содржани кај Евтимиј од Акмонија, според кого: „А ти, кога се молиш, влезе во својата одаја и откако ќе ја затвориш вратата, помоли му се на својот Отец“.⁴¹

Сè уште е актуелна дилемата дали под терминот *одаја* во конкретниот случај подразбирале една состојба на умот, како што сугерира Зигавен, или, пак, ја идентификувале со сопствениот дом, каде што, во принцип, ги реализирале своите молитви, особено поради фактот што фундаментален постулат за таквата определба имала сентенцијата во Евангелието според Матеј (VI, 6), во која децидно се споменува терминот *одаја*, но можеби не во буквална смисла, туку повеќе како неконвенционално место за контемплација.⁴²

Молитвата, според Д. Драгојловиќ, имала двојно значење, имено во метафизичка смисла и надворешно се идентификувала со медитација и религиски ентузијазам, а внатрешно со хипостасно соединување со Бога и Божествената енергија.⁴³ Во прилог на теозофско-медитациските тенденции на контемплацијата зборуваат и податоците од Евтимиј Зигавен, кој истакнува дека еретиците

³⁸ Lambert, *The Cathars*, 143.

³⁹ ГИБИ, т. X, 66.

⁴⁰ Велев, *Беседа против богомилите*, 78.

⁴¹ ГИБИ, т. X, 46.

⁴² Димитар Ангелов, *Богомилството* (София: 1993), 184.

⁴³ Драгољуб Драгојловиќ, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, II, 174.

„често не само на сон, туку и на јаве го гледаат отецот како старец со долга брада...“.⁴⁴

Оче наш, како единствен молитвен израз, имал свое значење и религиски статус и во катарските средини. Имено, Анселмо Александриски, инквизитор во Ценова во периодот на XIII век, осврнувајќи се на верувањата и на обредните практики на катарите во Италија, вели дека тие се молеле по петнаесетпати на секои дваесет и четири часа.⁴⁵

Апотеозата кон споменатата молитва во рамките на богомилско-катарската обредна практика се должи, пред сè, на автентичната интерпретација на евангелските принципи, во случајов на идентификација на молитвата со телото и крвта на Христа.⁴⁶ Она што посебно треба да се истакне е фактот дека еретиците извршиле извесна интервенција врз молитвата од аспект на содржината, приспособувајќи ја на сопствените убедувања детерминирани од дихотомискиот концепт на учењето. Во таа смисла, наместо синтагмата „лебот наш насушен“ (*panem nostrum quotidianum*), како што, всушност, стои во молитвата предадена во Евангелието според Лука, еретиците инсистирале на употребата на „лебот наш врховен“ (*panem nostrum supersubstantialem*). Ваквата состојба, во принцип, се должи на тоа што приврзаниците на богомилството и на катаризмот му придавале духовно значење на терминот *supersubstantialem*, наспроти *quotidianum*, кој, според нивните убедувања, претставува синоним за обичен леб, или поконкретно за материја, кон која тие имале децидно нихилистички однос третирајќи ја како извор на секое зло.⁴⁷ Во прилог на тоа говорат и податоците од Инквизицијата, според кои извесен Бернард Олива, еретик од Тулуз, ја кажувал молитвата доследно придржувајќи се до синтагмата „*panem nostrum supersubstantialem*“.⁴⁸

Во изразено кохерентен однос со богомилско-катарската иницијација е и примената на радикалниот аскетизам, кој, всушност, претставува религиски супстрат и предуслов за реализирање

⁴⁴ ГИБИ, т. X, 68.

⁴⁵ Преземено од Lambert, *The Cathars*, 29.

⁴⁶ Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, II, 174.

⁴⁷ Иванов, *Богомилски книги и легенди*, 122.

⁴⁸ Georgi Vasilev, *Dualist Ideas in the English Pre-Reformation and Reformation. Bogomil-Cathar Influence on Wycliffe, Tyndale, Langland and Milton* (Sofia: 2005), 67.

на обредната практика на богомилите и на катарите. Аскетизмот во овие средини освен со интензивната контемплација, се манифестираше и со начинот на исхрана заснована на косумирање прилично рестриктивни прехранбени продукти, главно од вегетаријанска природа.

Податоците од Беседата на презвитер Козма децидно укажуваат на фактот дека богомилите биле категорични во ставот против консумирањето месо идентификувајќи го како творба на дијабололизмот.⁴⁹ За разлика од декларативноста на Козма во однос на ова прашање, Евтимиј Зигавен смета дека афирмацијата на ваквиот начин на исхрана е во врска со богомилскиот нихилизам кон Стариот завет, особено кон Мојсеевите заповеди, според кои било дозволено јадење месо и жртвопринесување.⁵⁰

За време на постите, а во функција на духовно-телесната пурификација, богомилите апстинирале од секаков вид храна, што во голема мера кореспондира со исхраната на монасите-анакорети од ранохристијанскиот период. Речиси идентични тенденции се забележуваат и меѓу катарите. Екберт од Шенау споменува дека катарите не консумирале месо ни во судбоносните моменти, третирајќи го како творба на ѓаволот и последица од чинот на *ex-coitu*.⁵¹

Апстиненцијата од месо, јајца и од сирење Рајнериј Сакониј ја поврзува со ставот дека тоа е начин на откупување на нивните гревови, па донекаде и за верски фанатизам и поттикнување суицидност, зашто за катарите било поприфатливо да испијат отров отколку по лекарски совет да изедат пиле за да ја избегнат смртта.⁵² Секако, треба да се укаже на фактот дека освен аскетско-догматската детерминираност за ваквата определба, постоеле и мотиви од филозофски карактер, предусловени од верувањето во метемпсихозата и трансмиграцијата на душите.

Идејата за селење на душите е афирмирана многу порано од појавата на богомилството и на катаризмот, имено преку концептот на орфизмот, како и со посредство на филозофските идеи на Питагора и на Емпедокле. Во основата на нивната етика се прокламираат пацифистички тенденции во смисла на тоа дека животните

⁴⁹ Ангелов, *Богомилството*, 216.

⁵⁰ *Euthimii Zigabeni*, PGr, t.130, coll. 1324, A 10-15.

⁵¹ Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, 115.

⁵² LIBI, т. IV, 165.

кои се убиваат би можеле во себе да ја содржат душата на некој близок предок, што е во директна конфронтациона поставеност со крвавите жртви предвидени со официјалниот култ.⁵³

Филозофските импликации за бесмртноста на душата мошне суптилно се одразиле во богомилските средини, веројатно поради претензијата окултизмот на нивното учење да не се манифестира транспарентно. Во таа насока се движат и податоците од Евтимии Зигавен, според кого, „оние што се такви (веројатно станува збор за совршените – б. н.) не умираше, туку како на сон се променуваа и откако ќе ја отстранеле својата земска и телесна покривка, ја облекувале вечната и божествена облека на Христос“.⁵⁴ Идеите за тоа дека човечката душа може да содржи искуства од некој претходен живот се среќаваат и во делото на Евтимии од Акмонија, кој таквата состојба ја поврзува со дигресијата дека „кога човекот се гневи, тој е како змија, како куче, како мачка“.⁵⁵

Катарите, пак, во однос на прашањето за метемпсихозата истапувале поотворено зашто го третираше како автентична духовна појава, што, впрочем, се потврдува со изобилството податоци од латинска провениенција, според кои душата во текот на своето сотирилошко патување минува низ многу тела, и тоа не само на човечки суштества, туку и на животни и на растенија. Интересно е што вегетаријанството и воопшто ваквиот рестриктивен начин на исхрана биле карактеристика на елитното кредо на богомилството и на катаризмот, поконкретно на оние што доследно се придржувале кон принципите на *vita apostolica*.

Посветувањето во категоријата совршен, или во духот на латинската терминологија, во чинот на *consolamentum*, претставувал прилично едноставен обред, но со прилично деликатен подвиг во смисла на интензивна контемплација, радикален аскетизам и постојано усовршување во функција на апсолвирање и

⁵³ Mirča Elijade, *Istorija verovanja i religiskih ideja*, t. II (Beograd: 1991), 152. Вернер Јереп, *Хуманизам и теологија* (Београд: 2002), 103; Maja Angelovska-Panova, „Food, Drink and Heresy“, in *Traditional Culture-Link in the Integration of the Region* (Mostar: 2011), 24.

⁵⁴ *Euthymii Zigabeni*, PGr., t. 130, coll. 1317 C.

⁵⁵ Ангелов, Примов, Батаклиев, Ангелов, Примов, Батаклиев, *Богомилството в България, Византиџ и Западна Европа в извори*, 57; Георги Василев, *Български богомилски и апокрифни представи в английската средновековна култура* (София: Корени, 2001), 199.

стекнување вештини за интерпретација на догмите и на теолошката мисла, а со цел поширока дисперзија на учењата.

Општ е впечатокот дека ересиологијата, како посебна научна дисциплина, а во тој контекст и реконструирањето на дуалистичката иницијација претставуваат комплексни прашања кои не секогаш можат да бидат проследени низ дискурсот на објективноста и да се третираат како апсолутна вистина. Уште повеќе што ересиологијата е во директна зависност од ересиографијата, која, од своја страна, пак, е прилично лимитирана со оглед на провениенцијата. Со други зборови, оние што ги прогонувале консументите на религиската алтернатива во случајот на богомилството и на катаризмот во основа претставуваат и главниот извор за постоењето на ересиологијата со сите нејзини специфики, кои во поголем број аспекти не соодветствуваат со реалната состојба.⁵⁶

Она што може да се констатира во функција на своевиден заклучок е фактот што обредниот систем на богомилите и на катарите се засновал на прилично едноставен систем на идеи и демократски тенденции. Реконструкцијата на дуалистичката иницијација, освен со комплексноста на изворите, во голема мера е детерминирана од позициите и од предрасудите на истражувачите, односно дали во егзегезата на еретичките учења се тргнува од фактот дека тие приоритетно се религиски учења, па во таа смисла да се инсистира на реконструирање на нивниот теологизам и иницијација, или, како што е во некои научни дела, да се инсистира на атрибутите од типот на движења со антифеудален и социјален карактер. Секако, на макроплан тоа во голема мера било обусловено од општествениот систем и од влијанието на теистичките или атеистичките влијанија. Нема дилема дека во амбиент на интелектуален и демократски плурализам на глобално рамниште ересите се истражуваат првенствено од аспект на учења со религиско-духовен статус, особено поради тоа што почнувајќи од 90-тите години на минатиот век, доаѓа до повторно актуелизирање на оваа проблематика, што реално резултира со богата научна продукција и афирмација на еден поширок конгломерат на идеи и толкувања.

⁵⁶ За тоа поопсежно, види: Averil Cameron, „How to read Heresiology“, *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 33:3 (2003), 471-484.

Maja ANGELOVSKA-PANOVA

DUALISTIC INITIATION IN THE DISCOURSE OF RELIGIOUS AND SPIRITUAL ALTERNATIVE

- s u m m a r y -

The aim of the article is to present the ritual practise throughout the paradigm of Bogomils and Cathars on the basis of data of antiheretical literary works, especially in circumstances of evident shortage of sources with authentic status.

It is a common impression that the ritual practice among the heretics was under a strong influence of the original apostolic Christianity and in accordance with their concept for equality between people, collective ownership and applied communism. Supporting the principles of the original Christianity, Bogomils and Cathars were against the hierarchical structure based on material goods. Their definition for hierarchy was connected to the degree of theoretical knowledge in presenting dogmas and practising a strict ascetic way of life which, from current's point of view, implicates the meaning of the term category. The progressing from one to the other category was accompanied with a certain preparatory period for confession, spiritual and physical catharsis and constant contemplation, which in the end finished with an appropriate ritual identified as the second or the real baptizing through the Holy Spirit. It should be noted that both the spiritual baptizing, i.e. the change from a follower into a believer, and the elevation in the category perfect were accompanied with an identical ritual. It is probably due to the idea for simplicity and complete democratization of organizational life. Hence follows the logical conclusion that the preparatory period for crossing from one category to the other was of greater importance for the heretics than the actual ritual, because of the fact that it was then that the three basic principles came to the fore: complete absorption of heretical theology, radical asceticism, and an absolute poverty.

Michel GYBELS

Independent scholar

CATHARISM AS A COUNTER-CHURCH

It should not come as a surprise that the anti-Cathar polemicists focused particularly on the issues mentioned above, which they perceived as deterrent and contrary to their own religious models. This partially clarifies why Catharism is considered to be a semi-anarchistic popular movement which has arisen merely spontaneously, while there is far less emphasis on the pure theological views of this religion. However, if one takes Catharism solely for which it stands, meaning its basic doctrine of the popular experience of a transparent daily spirituality, dissociated from imposed dogmas and Roman Catholic behavioural patterns, a completely different viewpoint emerges. In this context, we must focus on the importance of dualism within Catharism in particular.

If one approaches the history of religions from a sheer functionalist sociological viewpoint, it becomes clear that the major traditional religions are comprised of a conception of natural and human laws, which are interconnected (for instance, the terms *rita* in India, *artha* in Persia and *maat* in Egypt can all be defined as 'rite'). Such similarities, between natural and human laws, are at the core of the majority of the world religions. It legitimises the laws of society, the social structures and the notions of oppression and exploitation. In this context, the laws of society are divine and therefore impossible to alter. At the same time, they are intrinsically good: not to accept them equals being opposed to the gods.

According to the dominant medieval Roman Catholic Church, religion legitimises the social structure of society. Contrary to this is Catharism, which confirms that human laws are not divine, that social laws are not originally good and that the aim of social structures is solely to oppress people. The obvious outcome of this opinion is the denial of the fact that God created this world, because the first blueprint of Creation includes only natural and social laws. The Cathars did not believe that they could change the world and introduce fair and good social laws either. Their environment was too hostile for that.

The fundamental structure of feudal society is based on oath swearing and loyalty. Swearing oaths equalled taking part in the existing feudal structures. When the Cathars propagandised that one should never swear oaths, because Jesus himself had said to never do so, it had massive political and revolutionary implications concerning the temporal power and spiritual power. Indeed, it is a complete rejection of that feudal structure. The Cathar prohibition to kill, both humans and animals, was even more burdensome in the perspective of the prevailing criminal law and warfare of that time.

Even worse was the opposition of Catharism towards the dominant Church of Rome. In this regard, the rejection of the crucifix, for the Cathars the symbol of evil and therefore perceived as negative, is significant.

The medieval orthodox and Catholic polemicists considered Catharism as a protest movement, a popular opposition which arose from a grouping of various sects. Unfortunately, for many people today this medieval viewpoint is still appropriate. Erroneously, Catharism is still often seen today as merely an opposition and its intrinsic true spiritual message is overlooked. Oftentimes, one does not see the comprehensive spiritual inspiration that Catharism offers, and likewise overlook the parallels with the authentic and primitive apostolic church. In perusing church history throughout the ages one can conclude that the primordial primitive church is not an immutable, unchangeable dogmatic institution, but on the contrary, very transparent, flexible and comprising enormous internal spiritual wealth, which, at the same time, evolved rapidly.

• CATHARISM AND THE PRIMITIVE CHURCH:

It is particularly interesting that the moral conception, the cult and the Christian life of the Cathars conform to the pattern of the primitive church. From the moment onwards that the formerly prosecuted church becomes persecutor itself, numerous Cathar tracts, which originated from the primitive church, are being excluded and condemned as heretical. The early Christian initiation rite, the organisation of the church, the position of women within the church, the ceremony of the *agape* (also known as the rite of the *panis fractionis* or the breaking of the bread among Cathars), which later became the Eucharist, the significance of reciting the Lord's Prayer several times per day by baptised Christians, asceticism, the denial of power structures and, on a

theological level the most important viewpoint, the belief in the pre-existence of the human soul, are the best examples which are connected with the pattern of the apostolic primitive church.¹

The Cathars themselves were also convinced that the Christians of the primitive apostolic church were their predecessors. The letter of Everwin of Steinfeld to Bernard of Clairvaux in 1143 evidently shows this: "To defend and legitimise their heresy they [the Cathars] say that their religion has been hidden from the time of the apostles until today in Greece and several other countries..." (my translation).² In this fashion, the Cathars are the ones who continued the tradition of Jesus Christ and the primitive church. According to the Cathars, their church is the only church of God and Jesus Christ, the *sancta gleisa de Christ*. The Roman Catholic Church, which is not based on the four Gospels and the Lord's Prayer, is, on the contrary, the *la gleisa maligna romana* or the wicked Roman Church. The Catholic Church is a reversal of the primitive church; a reversal accomplished and confirmed by Emperor Constantine and Pope Sylvester. The tract *Adversus catharos et valdenses* by Moneta of Cremona evidently shows: "... we also know that the heretics say that the church of God [the Roman Catholic Church], from the time of Pope Sylvester onwards, became decadent when Emperor Constantine received his wealth and secular power..." (my translation).

We can also pinpoint that from a sociological perspective the term 'heretic' has no specific value at all as long as one does not examine who is right and who is wrong, for there are only certain viewpoints and different ideologies.

The term 'heretic' in this context solely means that someone has the opportunity to use that term to blacken a person, which can lead to prosecutions. This was the case during the Inquisition. From a Cathar point of view the orthodox and Catholics were the heretics who formed a counter-church and counter movement.

The organisation of the primitive apostolic church is comparable to the Cathar church. Within the primitive church, the bishops played a prominent role. Every episcopate had their own church, but at the same time, it was part of the totality of the universal church. In the end, there

¹ Ylva Hagman, *Catharism: a medieval echo of Manichaeism or of primitive Christianity ?* (Lund 1988);

² Evervini Steinfeldensis, *Epistula ad Sanct Bernardum*, 182, col. 679, (Patrologia Latinae).

is a similar distinction between sympathisers, laity, and initiated believers within Catharism and the primitive church.

• THE RULE OF THE CATHARS:

To become a Christian within the Cathar church it is necessary to complete a trial period in which one is initiated into the Christian doctrine according to the rule of God and the Gospels. The neophyte walks an ascetic path to become and remain a Christian. In the *Rituel Cathare Occitan of Lyon* this ascetic path is explicitly stipulated: "...and if you want to receive the power and strength, you have to keep the commandments of Christ and the New Testament, according to the offered opportunities. And be aware that He commanded that no single human may kill a living creature, nor commit adultery, nor lie, nor swear oaths and may not do unto another that the other does not want for himself, and that one must forgive the one who harmed you and must pray for the ones who prosecuted and condemned you and you are not allowed to judge or condemn, that which was dedicated by God and his Church" (my translation).³

Furthermore, the *Rituel Cathare Latin* gives a description of the Cathar food restrictions: "...make your vows to God to never, whether forced or voluntary, eat cheese or dairy, nor eggs or related products, nor other meat of animals that are prohibited by the Church of God. There is even more, it is also necessary to suffer hunger, thirst, scandals, prosecution and even death. All this you will endure and undergo for the love of God and your own salvation" (my translation).⁴

In this context, the importance between the duality of the visible and invisible world is evident. Becoming a Christian means escaping the prince of this world; not to submit to the devil. To make this possible one has to become detached from this world by practicing severe asceticism. A daily spiritual practice based on this asceticism gives the Cathar the strength to live according to the imposed values. The starting point of this spiritual lifestyle is the laws of Christ and his apostles, whereby prayer is crucial. This is evidently shown in the statement of the converted parfait Arnaud de Bretos given to Inquisitor Ferrier on 19 May 1299: "I was a member of that heretical sect, praying and fasting,

³ Ylva Hagman, *Le rite d'initiation chrétienne chez les Cathares et les Bogomiles*, in *Hérésis* 20, 1993, 13-31;

⁴ Christine Thouzellier, *Le Rituel Cathare Latin*, (Paris 1977), 194-261;

conforming to the life of the parfaits, blessing the bread and engaging in all the remainder that the parfaits undertake. And this during a time period of three and a half year” (my translation).⁵

• THE CATHAR SERVICE:

In the *Tractatus de hereticis* by Inquisitor Anselmus of Alexandria, published in 1271 in Lombardy, one can read a detailed description of daily life within a Cathar community. Anselmus describes the course of the fifteen daily services, among other things. The pinnacle of every service is the recurrent tripartite repetitions of the Cathar doxology “*adoremus patrem et filium et spiritum sanctum*,” and also the recitation of the Pater Noster eighteen times according to the version of the biblical tradition which translates the Greek word ‘*epiousion*’ as ‘super-substantialem’ instead of ‘quotidianum.’ The super-substantial bread is more in line with the spiritual attitude of the Cathars.

How should one interpret this practice of repetitive prayer? The Cathar doxology is recited daily 172 times and the Lord’s Prayer 270 times during the services. The doxology and the Lord’s Prayer are also recited during the ceremony of the *consolamentum* and the ceremony of the *panis fractionis*, or the breaking of the bread, at the start of the daily meals. The Pater Noster also plays a central role during the *consolamentum*, such as it can be determined for the Albigensians, who, according to Rainerius Sacconi, think that it is sufficient to recite this Holy Prayer to make the *consolamentum* efficient. Therefore, the Cathar religious life is very similar to the life of nuns, but not in a closed community but rather within an open structure towards society.⁶

Concerning the meaning of the recurrent prayer, this is partly answered in the *Panoplia dogmatica* ⁷in which Bogomil prayer was repetitive and at the same time purgative. The Messalians have an anthropological conception in which humanity is considered as parasitized or possessed by the devil. Here, prayer is a means to exorcise the devil and to deliver from his power. This conception seems applicable to the Oriental and Western Cathars. Indeed, in the *Rituel*

⁵ Jean Duvernoy, *Le dossier de Montségur: interrogatoires d’Inquisition (1242-1247)*, (Pérégriateur 1998), 271.

⁶ Michel Gybels, *Ketterijen in Middeleeuws Europa - de strijd voor een eigen religieuze identiteit*, (Free Musketeers Zoetermeer 2011);

⁷ Euthymius Zigabenus, *Panoplia Dogmatica*.

Cathare Occitan of Lyon the following is stated on the public and collective confession: "...because our sins are numerous with which we burden God, every day and night, in words and deeds, consciously and unconsciously, but more consciously than unconsciously in which the evil spirits tempt us in the flesh in which we are created."

Seen in this context, the prayers certainly are purgative. The collective prayer, recited within the heart of the Cathar church, is most effective for salvation, which is also shown in this quote of the *Rituel Cathare Latin*: "May God be with you when you receive this prayer for his honour and your salvation" (my translation).

During the triumphal period of Catharism, at the time when it was not prosecuted, one was able to lead a spiritual life that is comparable to monastic life. A life regulated by religious offices, the daily *agape* (the *panis fractionis* or the breaking of the bread), the collective public confession, the fasting, prayer and the artisan work.

Based on different details of the regulations one can follow a geographic evolution from East to West and at the same time a chronological evolution, from Bogomilism in the tenth and eleventh century until Catharism in the thirteenth century.

The conclusion that comes to light is that Eastern Catharism, Bogomilism, is characterised by a more direct religious lifestyle in accordance to the regulations of a traditional monastic life, and rather in a monastic or religious order than in an ecclesial concept. Moreover, it is also a fact that one can encounter the image of the Cathars as "monks dressed in black habits" mostly in Greek and Slavic sources.

• THE CATHAR CHURCHES

"In the month May of the year 1167, a large number of men and women of the Cathar church of Toulouse gather in the *castrum* of Saint Félix-de-Lauragais. The camister Nicétas, who resides there on request of the church of Toulouse, gives everyone the *consolamentum*" (my translation). In this fashion the famous "Charte de Niquinta" begins, which has oftentimes been considered as forgery, but is nowadays considered as authentic.

Halfway in the document there is a passage in which the church of Toulouse asks the question if "the composition of the primitive church was light or heavy." Nicétas answers this by referring to the seven churches of Asia Minor, to the names of the five Byzantine churches which he describes as "*diuisas et terminates*," or rejected and cancelled.

The nine Cathar churches mentioned by Nicéas are comparable to the fourteen that are cited by Inquisitor Rainerius Sacconi. Neither Nicéas nor Sacconi make a distinction between the Roman and Byzantine churches. Sacconi even calls all of them explicitly “Cathar.”

That tradition, contrary to Sacconi and Nicéas, prescribes that Catharism and Bogomilism are concerned as separate movements, that there were Cathars and Patarenes, Bogomils and Foundagiagites, which is a source and cause of confusion. One can state that this distinction is due to two kinds of sources: the Latin and Occitan sources in which one makes a distinction within western Catharism (Cathars and Patarenes) and the Greek and Slavic sources, in which one speaks of Oriental or Byzantine Cathars (Bogomils and Foundagiagites). One can even specify the name of the original church and the competent bishop.

• THE VARIOUS CATHAR MOVEMENTS:

Did various Cathar movements with divergent doctrines exist? Why did Nicéas consolidate the parfaits and bishops that were present at the Council of Saint Félix? Why did the Church of Toulouse feel the need to question the structure of the primitive church? What is the historical significance of the official report of that Council?

From a traditional point of view, the Council of Saint Félix is the outcome of a rivalry between two sects with two divergent doctrinal systems. After the studies of Schmidt considering Catharism and its appearance (1848-1850) it is custom to speak of a moderate and absolute dualism to name the two different doctrines. In this context, we can quote Antoine Dondaine, who states that “in a certain manner, the Council of Saint Félix has hierarchically arranged and doctrinally unified Latin Catharism. This doctrinal unification emerged due to its protection by adherents of absolute dualism” (my translation).

In Occitany, the influence of Nicéas has been determinative for the further development of Catharism. Christine Thouzellier is also formal in this area when she states that Nicéas tried to exterminate the roots of the Bulgarian heresy in the Languedoc as quickly as possible to substitute it for absolute dualism.

The most important difference between the Bulgarian order (moderate dualism) and the order of Dragovitsa (absolute dualism) is the idea of the pre-existence of the soul. According to the Albigenians or Albanians (*Ordo Dragovitzae*) the individual souls are pre-existent.

These are astral souls (individual angels) who have fallen from the realm of God and are trapped in a physical body.

According to Cathar mythology from Concorrezzo in Italy (Ordo Bulgariae), based on the apocryphal *Interrogatio Ioannis*, the soul (or two souls) are pre-existent and collectively trapped in the body of Adam (or of Adam and Eve).

Returning to classical times, we notice the existence of moderate dualists (the Gnostics), who, for the majority, believe in the pre-existence of individual souls, while the absolute dualists (the Manicheans) believe in the pre-existence of the collective soul. This collective soul is fragmented and diffused within humanity and nature. This is exactly the opposite of what is usually claimed considering this subject.

It is from a very detailed description, generalised from the Italian situation prior to 1241, that the common scheme for the description of Catharism emerged. However, it is essential to move away from this Italian interpretation, which is strongly influenced by Moneta of Cremona, and to examine the conclusions within a global context of available sources, if one would like to speak of Catharism in a correct manner.

Considering the repeatedly administering of the *consolamentum*, as we have seen at the Council of Saint Félix in 1167, such is done out of fear for the bishop who gave it and who might have committed a deadly sin, which makes the *consolamentum* worthless. For this reason, the bishops and parfaits were consolidated more than once. Rainerius Sacconi states the following considering this problem for the Cathars: “all Cathars suffer because of the great uncertainty and a great danger for their souls. If one of their prelates, and a bishop in particular, commits a deadly sin in secret, which happened often, all who received the *consolamentum* administered by him also relapsed into sin and would be doomed if they died in this state. To safeguard oneself against this the Cathar churches administered the *consolamentum* to their adherents repeatedly” (my translation).⁸

However, according to the *Tractatus de Hereticis* by Anselmus of Alexandria, written in 1271 in Lombardy, the Cathar reconciliations are no custom or routine, but essential due to the doubt considering the sacramental capacity of a certain individual. *Inter alia*, the text describes the way Marcus, the first bishop of the Lombard Cathars, becomes consolidated by Nicétas himself. However, Marcus later learned that

⁸ Rainerius Sacconi, *Summa de Catharis*, 49;

Nicéas had committed a “mala morte,” a deadly sin, due to which he lost his salvation and sacramental power.⁹

The problem of the sacramental authority is even more obvious in the literary and poetic debate between the Cathar bishop Isarn and the inquisitor Sicart Figueras. In a thrilling dialogue, the Cathar bishop Isarn explains his dilemma to the inquisitor:

*Qu'ieu ai be v.c. homes d'aquestas mas salvatz
E mes en paradis, mai fui bisbes levatz
Sim soi partitz (de lor) els ai desamparatz
Trastotz aquels v.c. auria dessalvatz
E lieuratz als diables per far lor voluntatz
En las penas d'ifern casutz e condampnatz
Que jamai j. d'aquels non seria salvatz....*

I tell you that I have sent more than five hundred people to paradise with my own hands, since I was consecrated as a Cathar bishop.

If I would turn my back on them and leave them, it would terminate their salvation and it would hand them over to the devils who can do with them whatever they want, and drown them in the abyss of the hell, whereupon they are condemned without any hope for salvation ever again... (my translation).

All these testimonies are from the opponents, the Roman Catholic Church, which means that one should be very cautious with drawing conclusions. There simply were various Cathar communities, but their differences emerged out of the problem of the sacramental authority and not from a doctrinal problem. A Cathar did not question which mythology pleased him/her best, but which community is the best keeper of the continuous apostolic lineage of the religion. Which one kept the value of the baptism with the spirit, handed down from *bons hommes* to *bons hommes*? And above all, who has the ability to save my soul?

We can only examine this Cathar dilemma by means of the arguments within the heart of Catharism itself. The question implies that the problem of the Cathar authority is not connected with their conception of the Cathar church as a set of saved souls. This church

⁹ Anselmus of Alexandria, *Tractatus de Hereticis*, 309-312.

surely is the church of Christ in which one takes part after receiving the *consolamentum*.

The lasting support of the fact that there are two rival tendencies within Catharism (moderate and absolute dualism) is artificial. Most significant for Cathars was not the mythology, but the sacramental power of the apostolic tradition. All Cathars share the same cult, the same spiritual life and the same ethics within the same organisation.

The core doctrine is the existence of two worlds, that God is a good God, et cetera... Within Cathar mythology, the Cathar church is central: it demonstrates in everything that their church is the true church of God and of Jesus Christ, the only institute that intrinsically carries the true apostolic tradition, which carries the true sacramental power, the power to save, to bind and dissolve. A Cathar is obligated to believe that his/her church is the only way to salvation. In such an interpretation, Catharism is composed of certain authoritative orders. It is, as Cathars state themselves according to Everwin of Steinfeld, as guardians of the heritage of Christ himself that has only survived within their communities, because they are the only legitimate continuers of the apostolic life: "*Haec est haerisis illorum. Dicunt apud se tantum Ecclesiam esse, eo quod ipsi soli vestigiis Christi inhaereant; et apostolicae vitae veri sectatores permaneant...*"¹⁰

• ORIGIN AND EXPANSION OF THE CATHARISMS:

What is commonly known by the term 'Catharism' is a dissident Christian movement in society, which arose during the twelfth century in the medieval West. The adherents of this movement are specifically named after the areas of Christendom in which they are located: Cathars and Manicheans in Germany, Patarenes and Cathars in Italy, Piffles in Flanders, Bougres in Bourgogne and Champagne and Albigensians in the southern parts of France.

They define themselves as good men/women or good Christians and they are noticed everywhere due to their virulent criticism against the Roman Catholic Church and its hierarchy, which they consider as unworthy because they betrayed the ideals of Christ and His apostles.

Inspired by the models of the first Christian churches, the good men/women consider themselves as the true Christians, because they practice spiritual baptism, the baptism of Christ by the laying on of

¹⁰ Evervini Steinfeldensis, *Epistula ad Sanct Bernardum*, op. cit., 677.

hands called the *consolamentum*. In their view, this kind of baptism is the only possible consolation, the salvation through the Holy Spirit, which was descended by Jesus on His apostles during Pentecost. On this sacrament and the rigorous practice of asceticism this dissident concept of their Church and its sacraments are build, by which they contest the efficiency of the Catholic sacraments (baptism by water, the Eucharist and marriage).

Filled with monastic spirituality that dominated past centuries and the contempt of the world in which they live, they also go to the extreme considering some parts of the New Testament in which the existence of two opposite worlds are confirmed, a good spiritual and an evil material, the world of the here and now. The latter is ruled by the devil, the 'prince of this world,' as it is called in the Gospel of John. Therefore, the Cathars consider this world as the work of the devil, in which God is only responsible for the spiritual creation. According to the Cathar interpretation of the Isaiah prophecy (14, 13-14), Lucifer sinned, a divine being, originally because of his pride by equating himself with God, who casted him out of His realm. Becoming the Devil, he created the carnal casings, the bodies of flesh and bones, in which he imprisoned the divine angels who were cast out of heaven with him. In this manner the devil created the visible world out of primordial elements which were created by God (earth, fire, water, air), the only entity able to create.

To give the fallen angels the opportunity to return to the 'forgotten kingdom,' of the Father, God sent his son Jesus. In a simulated material body, He came to redeem the souls (the fallen angels) from their material bodies by bringing them salvation by means of the *consolamentum*, which eventually leads to a return to the divine realm.

The idea that the Cathar concept of evil, the source of evil and also of sin, is a consequence of the controversial debates between numerous Latin theologians since Carolingian times, is in the course of the ninth century assuredly justifiable. It is indeed the period of the rise of the first disputes considering the sacraments such as baptism and the Eucharist. In the course of the tenth century in the medieval West, burning questions arose within academic circles about evil, the sin committed by the devil and its origin, but also questions about themes such as the humanity and incarnation of the Son of God and the equality of the persons of the Trinity. It is therefore within these scholastic milieus and the wish to take part in the process of rationalisation and doctrinal formulations, abundantly current in Western Christendom from the first

part of the ninth century onwards, that we can situate the birth of the Cathar dissidence in the first decade of the twelfth century in the West. Encouraged by Gregorian reformers, led by popes during the eleventh century, the Cathar dissidence sets itself above other contemporary protest movements who blame the papacy for using the reformatory ideals in their own favour. The Cathar movement could in a more or less steadfast manner settle in various areas of the Western Empire (what is now known as Germany and Belgium), in cities such as Cologne, Bonn and Liège, but also in duchies in the north of France, such as Champagne, Bourgogne and Flanders and after that Italy and mainly in the south of France.

Various testimonies show a great diversity of forms and models of dissidence depending on the area, diverse on both the level of doctrine and the field of liturgical practices of its adherents. This certainly justifies the thesis to speak of Catharisms in plural to consider and determine the identity of 'heretics' objectively, which has been mapped since the first decade of the twelfth century.

Indeed, the first testimonies originating from countries of the Empire between 1140 and 1160 do not permit to recognise heresy, not in the way it appeared in the south of France or Italy later on, areas in which it established itself in a more sustaining manner. In the urban milieus of the northern areas during the period of the first applications of the Roman reformation within the context of this religious crisis, which was also one of major intellectual flourishing, training schools arose which could play a major role as laboratories of religious dissidence. The immediate organisation of the present repressions and the triumph of Roman politics during the second part of the twelfth century explain the difficulties that the dissident movements encountered to settle deeply in those territories.

In the course of the next period, around 1160-1170, it is particularly the southern parts, mainly the Languedoc and north and central Italy, that support and favour the establishment of the dissidents who, just like the movements in the north, have broken away from Roman politics. The dissidents benefit from the reasonably quiet situation to evolve in the areas, considering both their organisation and the doctrinal and liturgical practices. We can also state that, for instance, in the urban areas of the Empire and the north of the French kingdom in the middle of the twelfth century, we encounter here, in the beginning of the thirteenth century on Italian territory, training schools which vary greatly in terms of questions considering themes such as creation, evil,

humanity, salvation and the hereafter. In this manner, these schools participate in the medieval reflection of these fundamental questions, which were heavily debated in the West during that time, whereby Giovanni de Lugio formulated the most radical answers around 1230. Being the master of the school of Desenzano, in the north of Italy at the Lake Garda, he is author of the *Book of Two Principles*, in which he confirms the existence of two opposite and eternal principles, one Good and one Evil, each the source of the two creations, the spiritual and visible.

• CONCLUSION:

Based on the answers that arose during the process of rationalisation, fuelled by dissident Cathars within their schools, one can deduce that the dualism of the opposite principles were not the primary issue, nor imported from the East as has often been the traditional opinion since the Middle Ages. As proposed by the Roman Catholic cleric and subsequently by inquisitors in the twelfth and thirteen century, the Manichean connection and the Bogomil-Oriental origin of the Cathar 'heresy' was the result of a construction of some eight hundred years earlier (about the year 300 of the common era). These contacts and exchanges between the various Eastern (Bogomils) and Western dissidents (Cathars) were being confirmed by twelfth and thirteenth century documents, which are not evidence for independence, which has been assumed for a long time, of one movement in the presence of the other.

Especially due to their textual exchanges, the contact between Bogomil and Cathar communities undertook rationalisation processes by fuelling these dissidents. They therefore bear witness of a mutual recognition of these Christian dissident movements and of the respective struggle against their own Church: the Bogomils against the Oriental or Byzantine church, the Cathars against the Western or Roman Catholic Church.

Michel GYBELS

CATHARISM AS A COUNTER-CHURCH

- s u m m a r y -

From a sociological point of view, Catharism is perceived as a protest movement, which attacked the established values and habits defended by the Roman Catholic Church and worldly power. In conformity with this approach, it is necessary to pay special attention to the explicit values of Catharism, which are contrary to Roman Catholicism. For instance, the rejection of marriage, the outright prohibition on killing living beings, the rejection of the crucifix and the ecclesiastical hierarchy, the ban on swearing oaths, the Eucharist, baptism by water and the belief in God as creator of the material world.

Joan ESCULIES,
Enric UCELAY-Da
CAL, Josep PICH

Pompeu Fabra University

CATALAN NATIONALIST PERSPECTIVES ON THE ILINDEN UPRISING OF 1903

The Ilinden uprising –begun on Saint Elya’s Day, the prophet Elijah, August the 2nd–occupies a leading place in Macedonian national tradition.¹ Many historians even consider it as one of the first significant political manifestations of Macedonian national consciousness.² The

¹ The 2nd of August is today a national holiday in the Republic of Macedonia in celebration of the initiation of statehood. For different approaches, see: James Frusetta, “Common Heroes, Divided Claims: IMRO between Macedonia and Bulgaria”, in John Lampe, Mark Mazower (eds.) *Ideologies and National Identities* (Budapest and New York: Central European University Press, 2004), 110-130; Hristo Andonov Poljanski, *The Attitude of the U.S.A. Towards Macedonia: the 19th century and during the Ilinden Uprising, 1903* Macedonian Heritage Collection, Macedonian Review Editions, 1983; Манол Пандевски, Македонското ослободително дело во XIX и XX век, Илинденско востание, том II, Мисла, Скопје, 1987 [Manol Pandevski, *Macedonian Liberation Deed in the XIX and XX Century, Ilinden Uprising*, vol. II, Mislа: Skopje, 1987]; Todor Cheoreganov (ed.) *History of The Macedonian People*, Skopje: Institute of The National History, 2008; Ulf Brunnbauer, “Serving the Nation. Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism”, *Historien*, 4, (2003-04): 161-181; Tchavdar Marinov, “We, the Macedonians. The Paths of Macedonian Supra-Nationalism (1878-1912)”, in Diana Mishkova, (ed.), *We, the People. Politics of National Peculiarity on Southeastern Europe* Sofia: Centre for Advanced Study Sofia Working Paper Series 3, (2011): 1-29. The authors thank the Journal editors for the completion of some references with Macedonian language sources. When this occurs, English titles appear into brackets.

² The Macedonian historiography considers the documents and activities from the insurgents of the Kresna Uprising (1878/79) as previous political manifestations of national consciousness. See Кресненското востание во Македонија 1878-1879, зборник на трудови, Македонска академија на науки и уметности, Скопје, 1982 [“Kresna uprising in Macedonia”, *Conference Proceedings*, Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1982]; Правилата – Уставот на Македонскиот

uprising in the summer of 1903, centered on Monastir vilayet, which confronted between some 15-20.000 insurgents against far superior Ottoman forces, greatly attracted the interest of the European press. Such attention was mainly due to the interest of the Great Powers (namely, France, Britain, Russia and Austro-Hungary) in Macedonia as a buffer zone, the Balkan crossroad of East and West. But morbid curiosity also derived from the violence surrounding the crushed revolt, which was often related in detail.³ This paper explores how Catalan nationalism, in Spain, at the other end of the Mediterranean, perceived the events in Macedonia through opinion articles in the press.⁴

Catalan Nationalist Curiosity regarding Macedonia

In the nineteenth century, seen from Western European eyes, "Macedonia" was a place, but hard to define.⁵ Obviously, it was a clear historical reference to ancient times, but that had scant relevance to then

востанички комитет во Кресненското востание, Славко Димевски, Иван Катарџиев и други, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, 1980 [Slavko Dimevski, Ivan Katardziev and others, *Rules - Constitution of the Macedonian Uprising Committee in Kresna Uprising*, Skopje, Institut za socioloski i politichko-pravni istrazhuvanja, 1980]

³ Dimitrije Djordjevic, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914* (Belgrade: Institut d'Histoire Beograd, 1965), 196.

⁴ Without any aspiration to successfully follow his lead, the inspiration for the current article is: Marco Dogo, *La Dinamite e la Mezzaluna: La Questione Macedone Nella Pubblica Italiana, 1903-1908* Udine: Del Bianco, 1983. An accidental but perhaps convenient comparison between Catalan and Macedonian nationalisms can be found in the parallel publication, one after another, of Gerhard Brunn, "The Catalans within the Spanish Monarchy from the Middle of the Nineteenth to the Beginning of the Twentieth Century", and Fikret Adanir, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878-1912", in Andreas Kappler (with F. Adanir and A. O'Day), (eds.), *The Formation of National Elites*, vol. VI, *Comparative Studies on Government and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940* (New York: New York University Press, 1994), 133-159, 161-191.

⁵ Throughout this paper, the authors follow Hugh Poulton, *Who are the Macedonians?* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995), 1, and use the term "Macedonia" (with quotes) to refer to the Macedonian geographical region of the 19th century -and not an independent state or political entity- bounded to the north by the Skopska Crna Gora and the Shar Planina mountains; to the east by the Rila and Rhodope mountains; to the south by the Aegean coast around Salonica, Mount Olympus and the Pindus mountains; and to the west by the lakes of Ohrid and Prespa. Because of the kinds of sources, the article concentrates on events in Macedonia, and does not deal except in passing with the simultaneous revolt in the Adrianople district of Ottoman Thrace.

current circumstances. Its modern borders were undefined in the extreme.⁶ Seen from Barcelona, there was an awareness of another major Mediterranean port, Salonica, but again, its complexity was not that of its hinterland, in Thrace or in the mountains beyond. At least a third of Salonica's inhabitants were Sephardic Jews, who spoke antique Castilian (or sometimes even Catalan), and had been largely forgotten in Spain until after Spain's Moroccan interventions, starting in 1859-1860.⁷ *Sapir* or *lingua franca*, an advantage of Mediterranean port life for Catalan speakers, paradoxically blocked much understanding of what might lie behind the Ottoman city. Most political information about life under the Ottomans was received through French sources, both press and especially *reportages* in book form.

Although the Greek War of Independence (during 1821-1832) or the *Tanzimat* reforms of the Ottoman Empire (between 1839 and 1876) caught some occasional attention, this remained limited to Spaniards writing in exile or to adaptations (rather than strict translations) of foreign books.⁸ It was rather the end of the historic "Eastern Question", born at the Peace of Vienna in 1815 and closed by the Berlin Congress

⁶ Early French travellers had already noted the variety of peoples of the region: by 1740, a "*Macédoine*" was a mixed-fruit salad, a lasting metaphor for a jumble; the term for the dessert passed quickly from French to Spanish and to Catalan. See "*Macédoine*" in the online Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales (CNRS). In *Ancien Régime France*, a "*Macédoine*" was also a card game in which the dealer could decide what rules to play. See Christopher Boehm, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987. For the "invention" of the Balkans, see: Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* Stanford: Stanford University Press, 1994; and Božidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers* London: Saqi Books, 2004

⁷ See Gilles Veinstein (ed.), *Salonique 1850-1918. La "ville des Juifs" et le reveil des Balkans* Paris: Autrement, 1993; Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950* London: Harper Books, 2004. For Spanish attitudes: Danielle Rozenberg, *La España contemporánea y la cuestión judía*, Madrid: Marcial Pons, 2010, chaps. 1-4.

⁸ For an indicative Spanish text: Fermín Caballero, *La Turquía, teatro de la Guerra presente*, Madrid: Imprenta Eusebio Aguado, 1828 (2nd ed.); Caballero (1800-1876) was in exile approximately from 1823 to 1833, became a major figure in Spanish politics; he wrote at least three works on "Turkey". As an example of foreign works adapted or translated see Ubicini [sic: the French journalist Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini, 1818-1884], *El Tanzimat organización de la Turquía actual en todos sus aspectos [...]*, Madrid: Imprenta José Trujillo, hijo, 1854.

in 1878 that opened eyes and initiated deeper curiosity.⁹ By the Berlin agreement, Serbia, Montenegro and Rumania attained recognized statehood, in addition to Greece, by then long independent. The accord also acknowledged an autonomous Principality of Bulgaria, with control of "Eastern Rumelia" (finally incorporated in 1885, so that the new ruler, a Saxe-Coburg –who replaced a Battenberg–, could proclaim himself "Prince of the Two Bulgarias"), which was set up under the Sultan's suzerainty, even if subject to clear Russian influence. But at Berlin the Ottomans were unyielding in retaining the territory between Serbian gains and the new Bulgarian entity.¹⁰ Any understanding in the West of "Macedonian" realities was blocked by the scarcity of concrete literature, literary or otherwise, that was not in Serbian, Bulgarian or Greek, and could be divulged by specialized "orientalists".¹¹

This meant that "Macedonia", however understood, became a permanent problem seen with "Western" eyes or in terms of the "Concert of the Powers", a problem eventually dubbed "balkanization" probably around the time of the 1912-1913 conflicts, in which all the great powers, old and new, near or maritime, were directly implicated.¹² Balkan statehood meant also religious independence, and the

⁹ See, for the chronological cut-off: Andrew Baruch Wachtel, *The Balkans in World History* New York: Oxford University Press, 2008; A good example: Felix Bamberg, *La cuestión de Oriente*, Barcelona: Montaner y Simón, [after 1929] (written by a German consular official, translated from the corresponding volume of Oncken's *Allgemeine Geschichte*, 1888-1892).

¹⁰ Édouard Driault, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la Paix de Sevres* (1920) (Paris: Félix Alcan, 1921), 234.

¹¹ See for example, a work by a top French specialist with no allusion to Macedonia: Louis Leger, *Serbes, Croates et Bulgares. Études historiques, politiques et littéraires* Paris: Maisonneuve, 1913. The classic statement on "orientalists", see Edward Said, but in the French edition, with a special addition on French writers: E. W. Said, *L'Orientalisme: l'Orient créé par l'Occident* Paris: Robert Laffont, 1980; the vision of "orientalism" should be understood as extensible to all Ottoman territories. It should be added that such an ignorance of Macedonian circumstances persisted well into the twentieth century: such a classic anthology of monographic studies as Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer, (eds.), *Nationalism in Eastern Europe* Seattle: University of Washington Press, 1969, includes no chapter on Macedonian nationalism, despite the notoriety of the IMRO.

¹² Gaston-Routier de Beaulieu, *La Macédoine & les Puissances. L'Enquête du Petit Parisien* Paris: Dujarric et Cie., [1904]; the same reporter, better known by the more prosaic Gaston Routier, much given to covering Spanish events, also published: *La Question macédonienne (On doit aux peuples la vérité)* Paris: H. Le Soudier, 1903. In general, see: Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1979.

confirmation of autocephalous Orthodox churches, strongly nationalist and no longer willing to submit to the Greek patriarchate. This change, marked by increasing nationalist manners learnt in London, Paris, Vienna and even Saint Petersburg in the 1870s and 1880s, made nonsense of the Ottoman system of administration by *millet* or religious grouping in which all *Rumí* were lumped.¹³ In Macedonia, the absence of an autonomous or recognized church led to rival schools in Greek, Bulgarian, Serbian, with armed bands willing to impost linguistic, religious and national discipline.¹⁴ Of course, the region also harbored Gypsies, Jews, Armenians, and, as a different style of being, Albanians, as well as, obviously, “Turks”.¹⁵ Even the Romanians, basing as always their claims on peripatetic Vlach shepherds, presumed to have a say in any (anticipated) territorial division.¹⁶ The rivalries were fierce, and

¹³ *Rumí* was the Turkish term for Romans and Orthodox Christians. Under the millet system, the word “Turk” usually meant “Muslim” regardless of language; the word Greek meant ‘Greek Orthodox Christian’, not Hellenophone; and the word Bulgarian was used to refer to speakers of South Slavic dialects. Therefore, the most important opposition in Macedonia or European Turkey was between Muslim/Christian. See, Victor A. Friedman, “The Modern Macedonian Standard Language and its Relation to Modern Macedonian Identity” in Victor Roudometof, (ed.), *The Macedonian Question. Culture, Historiography, Politics*, East European Monographs (New York: Columbia University Press, 2000), 173-201. Nevertheless, it should be added that, for the Ottomans and until the rise of Kemalist nationalism, “Turk” was a demeaning word that signified a Turkish-speaking Anatolian peasant.

¹⁴ Basil G. Gounaris, “Social cleavages and national ‘awakening’ in Ottoman Macedonia”, *East European Quarterly*, 29, (1995): 409-426. In Macedonia, a specific autocephalous church was not achieved until well into the next century.

¹⁵ See the classic British account by H.N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, London, Methuen & Co., 1906, available online at <<http://www.promacedonia.org/en/hb/index.html>>. Brailsford (1873-1958) was the main correspondent for the *Manchester Guardian* for Mediterranean subjects, considered a person of strong leftist opinions, although he follows early twentieth century ideas about “race”. On the Albanians, see the contemporary work by a French observer Jaray (1878-1954), young, but with considerable experience of the Balkans: Gabriel Louis-Jaray, *Au jeune Royaume d’Albanie* Paris: Hachette, 1914, chapter VII, “Les marches albanaises de l’est: Struga, Okrida, Resna et Monastir”. On “Turks”, in general, as a minority, by a living Turkish diplomat: see: Bilâl N. Şimşir, *The Turks of Bulgaria (1878-1985)* London: K. Rustem & Brother, 1988.

¹⁶ As an example: Theodor Capidan, *Les Macédo-Roumains. Ethnographie, histoire, langue* Bucarest: Fundatia Regala Literatura si Arta, 1943. See also H.N. Brailsford, *op. cit.*, chapter VI. Clear data only came in the aftermath of the 1903 revolt, with a “1903 census”, actually realized in 1905-1906: see İpek K. Yosmaoğlu, “Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 38, n. 1 (February

easily inspired the defense of a local, "Macedonian" nationalist option, with both guns and the will to act.¹⁷ Such Macedonian revolutionary action was directed not just against the Turks, and also Christian rivals. The alternative options of independence or adherence to Bulgaria even led Macedonians to intervene actively in Bulgarian politics, so as to achieve a fearsome and worldwide reputation, after the Ilinden uprising –and the related and roughly simultaneous Preobrazhenie revolt in Thrace– in the summer of 1903.¹⁸ The current debates between nationalist historians regarding the “authentic” Macedonian and/or Bulgarian nature of the underground movements lie beyond the scope of this paper, and, indeed, the linguistic capacities of its authors.¹⁹

2006): 55-57. On the background implications: see Fikrit Adanir, *Sociopolitical Environment of Balkan Nationalism: the Case of Ottoman Macedonia, 1878-1912*, printed text presented at the European Forum Conference on “Regions and Political Cultures in Europe in the 19th and 20th Centuries”, European University Institute, March 24-26, 1994.

¹⁷ Originally called the Macedonian Revolutionary Organisation (MRO), at its foundation in Salonica in 1893, later it changed its name for Macedonian-Adrianople Revolutionary Organisation (SMARO) and from 1905 it was first known as Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organisation (IMARO), with a rival “External” or “Supremes” organization in Bulgaria, which thought in Greater Bulgarian terms. Only after the first Bulgarian annexation of Macedonia (1915-1918), and the organization’s revival in 1920, did it become famous as IMRO. In general, see, Duncan Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893-1903* Durham: Duke University Press, 1988, and also Nikola Minov, “The Aromanians and IMRO”, УДК 94(497.7:135.1)“1903”; Иванка Анастасова, Дивна Симиќ, Македонска историографија за Македонската револуционерна организација (ВМРО) и Илинденското востание: библиографски прилог, Институт за национална историја, Скопје, 1993 [Ivanka Anastasova, Divna Simić, *Macedonian Historiography of The Macedonian Revolutionary Organization (VMRO) and Ilinden Uprising*, Bibliographic Contribution Skopje: Institute of National History, 1993].

¹⁸ A contemporary source, the Bulgarian agrarian Kosta Todorov gives a lively description: K. Todorov, *Fuego en los Balcanes* Buenos Aires: Poseidon, 1943, especially chaps. I-II. For the violent reputation of the IMRO in the interwar period, see the Bulgarian articles of star Parisian reporter Albert Londres (1884-1932): A. Londres, *Terrorismo en los Balcanes* [1931], [Barcelona]: Melusina, 2010; Манол Пандевски, Македонското ослободително дело во XIX и XX век, т. I -VI, Мисла, Скопје, 1987 [Manol Pandevski, *Macedonian Liberation Deed in The XIX and XX Century*, vol. I -VI Skopje: Misla, 1987].

¹⁹ For an official history of IMRO in Bulgaria see *Natzionalno-osvoboditelnoto dvizhenie na makedonskite I trakiyskite balgari* [National Liberation Movement of Macedonia and Thracian Bulgarians], 4 vols., Sofia: Macedonian Scientific Institute, Institute of History at the Bulgarian Academy of Sciences, 1994-2000. For a Macedonian approach see Ivan Katardzhiev, *Sto godini od formiranjeto na VMRO – sto*

Similarly, the attribution of the 1903 "revolution" as an expression of conscious anarchism, also a current historical theme (especially in Barcelona), will not be dealt with here.²⁰

"Eastern Wars" were followed with some relative attention in the Spanish press, not too much, as Spain was no longer a great power by the 1870s, and in any case had no acknowledged "interests" in the area, until the Salonica Sephardim were discovered by the Spaniard doctor Ángel Pulido (1852-1932), precisely on a Balkan trip in 1903, who then devoted the rest of his life to their recognition in his homeland.²¹ Local journalists (not necessarily foreign correspondents) published books with detailed descriptions of the conflicts taken from the international press, beginning with the Crimean War (1854-1856), and continuing with the struggles of 1876 and the resulting Russo-Turkish War of 1877-1878.²² This style of illustrated publication continued, with photographic lithography replacing steel engraving, right up to the Italo-Turkish War

godini revolucionerna tradicija [One Hundred Years from the Formation of IMRO – One Hundred Years of Revolutionary Tradition], Skopje: Kultura, 1993; Иванка Анастасова, Дивна Симиќ, Македонска историографија за Македонската револуционерна организација (ВМРО) и Илинденското востание: библиографски прилог, Институт за национална историја, Скопје, 1993 [Ivanka Anastasova, Divna Simić, *Macedonian Historiography of The Macedonian Revolutionary Organization (VMRO) and Ilinden Uprising: Bibliographic Contribution*, Skopje, Institute of National History, 1993]; Todor Cheoreganov (ed.) *History of The Macedonian People*, Skopje, Institute of The National History, 2008

²⁰ Georgi Khadziev (translated by Will Firth into English, and then by M. Gómez into Spanish), *La Comuna de los Balcanes. El levantamiento de Macedonia y Tracia de 1903* Barcelona: Aldarull Edicions, 2010.

²¹ See Ángel Pulido y Fernández, *Espanoles sin patria y la raza sefardí* Granada: Universidad de Granada, 1993 (a facsimile of the 1905 edition, with a study by María Antonia Bel Bravo); a filial biography: Ángel Pulido Martín, *El Doctor Pulido y su época* Madrid: Imprenta F. Domenech, 1945. To a large extent, until Pulido's agitation, the debate regarding the immigration of Spanish Jews to Spain was centered on North Africa: see Isidro González, *El retorno de los judíos* Madrid: Nerea, 1991.

²² Andrés Borrego, *La Guerra de Oriente* Madrid: Casa Emilio Serra, Ed., [1856]; for a French model: *Histoire de la Guerre d'Orient* Paris: Gustave Barba, n.d., 4 vols. For a current evaluation, see Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade* London: Allen Lane, 2010. For the Russo-Turkish War, see Torcuato Tàrrago y Mateos, *Rusos y turcos. Historia de la Guerra de Oriente* Madrid: Jesús Graciá, Ed., 1878, 3 vols.; or *La Guerra de Oriente por un distinguido militar español emigrado* Barcelona: Juan Pons, 1877-1878, 3 vols.

of 1911-1912, the two Balkan wars of 1912-1913, and indeed right into the Great War of 1914-1918, as always following French examples.²³

The brief Serbian-Bulgarian strife of November 1885, too short-lived to get much attention in Spain, indicated the degree to which the two Slavic neighbors were ready to battle for control of Macedonian space, as well as their shared jealousy of Greek border gains from the Sultan in 1881). The short war also served the British stage with George Bernard Shaw's *Arms and the Man* in 1894, and in passing pointed to the unruly passions of both Serbs and Bulgars. Much light literature, in numerous languages, was devoted to the image of "Ruritania", the idea of a tiny Balkan kingdom, under a German dynast, and a source of danger (the famous novel *The Prisoner of Zenda* by Anthony Hope –1863-1933– also appeared in 1894, to undying editorial –and film– success).²⁴ The cliché of the "powder keg of Europe" was in place by the turn of the century, as a result of the Cretan War between Greece and the Ottoman Empire of 1896-1897, with the creation of an international administration for the island, under Turkish suzerainty but with a Greek prince for president.²⁵

The extreme changes in the Balkans after 1878 coincided with the rise of a coherent and explicit Catalan nationalism. The turning point was the publication in 1886 of a weighty political study, titled *Lo Catalanisme*, by the very political and cultural activist Valentí Almirall (1841-1904), as the culmination of a large-scale campaign which included the first Catalan-language newspaper, together with two major assemblies of leading citizens to create a groundswell of sentiment, establish the Centre Català (or "Catalan Center") as a political platform, so as to then present a petition to the ailing King Alfonso XII asking for tariff protection for Catalan industries, and some degree of home rule administration (much in the line of the Irish Parliamentary Party of Parnell in Great Britain, put forth in parliament by the Liberal Party head

²³ See the well-illustrated "formative reconstruction of the campaign" by José Brissas, *La Guerra de los Balcanes (1912-1913)* Barcelona: Maucci, [1913]; and, *La guerra de Oriente, 1912-1913* Barcelona: Pons y Comp., [1913?]; while, as a model, without pictures: Henri Dugard, *Histoire de la Guerre contre les Turcs (1912-1913)* Paris: Les Marches de l'Est, 1913.

²⁴ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination* New Haven: Yale University Press, 1998.

²⁵ An interesting contemporary evaluation by Spanish university professor: Joaquín Fernández Prida, *Conflictos internacionales del siglo XIX* (Barcelona: Juan Gili, 1901), 123-127.

Gladstone in 1885). Originally a federalist republican, Almirall became a relative “accidental” or opportunist in the name of “Catalan particularism”, although his heart remained firmly anti-dynastic.²⁶

Almirall’s opponents within the national movement in the 1880s (like the playwright Angel Guimerà, 1845-1924), on the contrary, soon saw the Austro-Hungarian compromise of 1867 and a “Dual Monarchy” as a reasonable model for their hopes and dreams.²⁷ In 1888, at the Barcelona World’s Fair, a vague but pointed proposal was handed to the Queen-Regent, a Habsburg. In 1892, a newly created pressure group, the *Unió Catalanista* (Catalanist Union), drew up a dualist constitution for Catalonia in relation to Spain, with dualism always seen from the Magyar side, and with scant attention to the Hungarian argument that the Apostolic Crown was itself dual with Croatia-Slavonia.²⁸ But the *Unió* did not believe in electoral politics.²⁹

In March 1897, to voice their support for the Greek national cause, the more pragmatic and younger members of the *Unió* around Enric Prat de la Riba (1870-1917) wrote a “Message to H.M. George, King of the Hellenes”, which they noisily presented to the Greek consul in Barcelona. So, in the Catalan metropolis, the “Eastern Question” was

²⁶ In general, on Almirall: Josep Maria Figueres, *Valentí Almirall, forjador del catalanisme polític* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1990; and Josep Pich i Mitjana, *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall i Llozer (1841-1904)* Vic: Eumo, 2004; on the party platform: also by Pich, *El Centre Català: la primera associació política catalanista, 1882-1894* Catarroja: Afers, 2002; on the newspaper: Figueres, *Diari Català: plataforma d’exposició ideològica i d’activisme del catalanisme polític* Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005; and Pich, *Almirall i el Diari Català, 1879-1881: l’inici del projecte polític-ideològic del catalanisme progressista* Vic: Eumo, 2003; on the First and Second Catalanist Congresses: Figueres, *El Primer Congrés Catalanista i Valentí Almirall: materials per a l’estudi dels orígens del catalanisme* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2004; Maria Carme Illa i Munné, *El Segon Congrés Catalanista: un congrés inacabat* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1983.

²⁷ Enric Ucelay-Da Cal, *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, D’Ors y la conquista moral de España* Barcelona: Edhasa, 2003. On Almirall’s nationalist enemies: Jordi Llorens i Vila, *La Lliga de Catalunya i el Centre Escolar Catalanista: dues associacions del primer catalanisme* Barcelona: Rafael Dalmau, 1996.

²⁸ Josep Termes and Agustí Colomines, *Les Bases de Manresa de 1892 i els orígens del catalanisme* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992; Joan Lluís Pérez Francesch, *Les Bases de Manresa i el programa polític de la Unió Catalanista: 1871-1899* Manresa: Fundació Caixa de Manresa, 1992.

²⁹ Jordi Llorens i Vila, *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític: dels orígens a la presidència del Dr. Martí i Julià: 1891-1903* Barcelona: Abadia de Montserrat, 1992.

never far away.³⁰ By 1899, this group, with a dual monarchy always in mind (or a monarchical federation like the German Empire as understood by Bavarian jurists), established a daily newspaper, *La Veu de Catalunya* (The Voice of Catalonia), which clearly took off as a successful journalistic venture. They then set up a Lliga Regionalista (Regionalist League), and succeeded spectacularly in getting a quartet of deputies for Barcelona voted in with the May 1901 legislative elections.³¹

It should be stressed that this is a summary description, one that therefore tends to overemphasize the role of electoral parties, which were operating in a liberal political system, endowed also with elected provincial assemblies.³² Our narration perhaps does not sufficiently stress the *variety of sensibilities that co-existed within what was called locally "Catalanism", a self-explanatory and catch-all term* that rested on the defense of the Catalan language in public life.³³ Rural landowners and lawyers, well-to-do peasants, urban professionals (notably physicians) and businessmen, manufacturers with in general smallish factories, shop-owners, journalists and white-collar workers recently arrived from the countryside, all played diverse notes (from leftists and republicans, or progressive liberals, to diehard Catholics, romantic conservatives, or open reactionaries) within what was a complex, sometimes contradictory chorus of nationalist themes.³⁴ In Catalan politics, before but especially after 1901, there was a clear left and right, republicans opposed monarchists, anti-clericals and Catholics mutually

³⁰ The question of foreign examples for Catalan nationalism was first explored in: Jordi Llorens i Vila, *Catalanisme i moviments nacionalistes contemporanis (1885-1901): Missatges a Irlanda, Creta i Finlàndia* Barcelona: Rafael Dalmau, 1989; Enric Ucelay-Da Cal, "El Mirall de Catalunya: models internacionals en el desenvolupament del nacionalisme i del separatisme català, 1875-1923", *Estudios de Historia Social*, n. 28-29, I.VI.(1984): 213-219.

³¹ On the Lliga Regionalista, see Borja de Riquer, *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme, 1898-1904* Barcelona: Edicions 62, 1977; also Charles E. Ehrlich, *Lliga Regionalista, Lliga Catalana, 1901-1936* Barcelona: Institut Cambó, Alpha, 2004.

³² Isidre Molas, *Lliga Catalana. Un estudi d'estasiologia* Barcelona: Edicions 62, 1972, 2 vols.

³³ As an indication on the importance of linguistic militancy: Josep Grau, *La Lliga Regionalista i la llengua catalana, 1901-1924* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

³⁴ For an easily accessible attempt at a synthesis in a nationalist perspective, see: Josep Termes and Agustí Colomines, *Patriotes i resistents: història del primer catalanisme* Barcelona: Base, 2003.

loathed each other, while still retaining a common linguistic tie –distinct from the Spanish language– despite the visible social tensions of a rapidly expanding metropolis, with a burgeoning industrial base, and a still prosperous agrarian production, all oriented primarily towards the Spanish “national” market.³⁵

Macedonia in the Catalan nationalist press

The first reference about Macedonia in the Catalan nationalist press appeared by the end of August 1901, and referred to Supremist leader Boris Sarafov. *La Veu de Catalunya* remarked the existence of a “Macedonian Committee [the Macedonian Supreme Committee]”, stressing that its aim was to “gain the independence of the ancient Macedonia, today nearly disappeared in the maps”. Sarafov –leader of the pro-Bulgarian Macedonian revolutionary group– was depicted as an unscrupulous conspirator willing to obtain money for his cause from a not very enthusiastic population. *La Veu* stressed that those inhabitants of Macedonia who did not favour the Committee found themselves between Sarafov and the Ottoman rulers. The newspaper pointed out that Bulgaria was favouring the Committee and after explaining that Sarafov was in trial accused of various assassinations in Rumania, stated that Bulgarian public opinion saw him as a martyr despite the fact that anywhere else he would be seen “perhaps as a vulgar criminal”.³⁶

After a year with no references, in spring 1902, *La Veu de Catalunya* looked again towards Macedonia depicting the Turks “as masters in elementary diplomacy” (like everybody else except those so described, the *La Veu de Catalunya* used “Turks” and “Ottomans” indistinctly). *La Veu* argued that when the Ottoman Empire had to confront a province that was not under any Great Power protection, the Sublime Porte felt free to use its army, as well as its notorious irregular forces. But, in the Macedonian case, given Austrian, Greek, Serbian and Bulgarian interests, the Sultan Abdul Hamid II presented himself as the victim of the banditry of the Macedonian Committee in Sofia. According to the newspaper, Sarafov’s activities were putting into trouble both Muslims and Christians. Thus, pursuing its aim to “Bulgarise the Macedonian population, the Committee usually excites rivalries between Serbs, Montenegrins, Turks from the opposition, Greeks and other groups in

³⁵ Klaus-Jürgen Nagel, *Arbeiterschaft und nationale Frage in Katalonien zwischen 1898 und 1923* Saarbrücken: Breitenbach, 1991.

³⁶ “El comité Macedónich”, *La Veu de Catalunya*, August 21, 1901, 4.

Macedonia". The Sultan, therefore, was able to use the disputes among them to face Serbian and Bulgarian demands, "the ones that he most fears".³⁷

In order to elaborate the news, *La Veu* compiled dispatches from Paris, Vienna and London agencies, and (using press gazettes) from the newspapers of these countries, as well as Russia and Germany. As the interest for the "Macedonian Question" grew in the European press, so did in *La Veu*.³⁸ Between June 1899 and October 1902, the Second Boer War had been the central theme in the international pages of the Catalanist daily.³⁹ But, from February 1903 onwards, Macedonia took its place. Mainly through brief dispatches, put in a column titled "*La qüestió de Macedònia*", the reader of the Lliga's newspaper was informed every two or three days about the latest movements in the Balkans.

From February to June 1903, the information published in *La Veu* was clearly confusing. The paper was disoriented by following details telegraphed by news agencies in the European capitals: as rumor mixed with fact, it was easy to read that in London it was said that Greeks aimed to help the Sultan against the revolutionaries, while from Vienna it was argued that Bulgaria pursued only pacific aims. In any case, the Great Powers, invoking the Berlin congress agreements, expected that the Sultan would undertake reforms in Macedonia to calm down the situation.⁴⁰ As *La Veu* also compiled stories appearing in the international press, the Barcelona newspaper published a report of the Balkans correspondent of the *Daily News* in London who argued that in Macedonia there was an independent committee from the one established in Sofia, which was not exactly untrue, but the reporter added that the inner committee had been preparing a revolution during the last twenty-five years "a very well organised secret society and stronger than Europeans could imagine".⁴¹

³⁷ "La política als Balkans", *La Veu de Catalunya*, May 7, 1902, 1.

³⁸ Ryan Gingeras, "Between the Cracks: Macedonia and the 'Mental Map' of Europe, *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes*, L, 3-4, (September-December 2008), 34-358.

³⁹ As an example, "La conferència de Bloenfontein", *La Veu de Catalunya*, June 14, 1899, 1-2; "Els generals boers", *Id.*, October 23, 1902, 3.

⁴⁰ "La qüestió de Macedònia", *La Veu de Catalunya*, February 15, 1903, 3; *Id.*, February 16, 1903, 3.

⁴¹ "De Macedònia", *La Veu de Catalunya*, February 18, 1903, 3.

Of course, there was no journalist in *La Veu* with the job of writing up events in a consistent way beyond printing translations of international dispatches. There was no money for such niceties. Only a few major papers had such resources, and there was much venality: Paris papers, for example, were notoriously corrupt. *La Veu* recognised that what arrived was contradictory because the reports on the ground – which depended on the efforts of stringers rather than specially sent correspondents – were overshadowed by the interested information given out by the foreign ministries of both the Great Powers and local capitals. Furthermore, dispatches from Belgrade, Sofia or Constantinople were reproduced after being filtered by the European agencies, all of which served as the starting point for the rise of intelligence services, precisely around the turn of the century. The Catalan newspaper, therefore, could inform of “contradictory dispatches from Belgrade”, because while some sources argued about the necessity of an uprising some others informed about a delay in the insurrection by the end of summer.⁴²

During the spring of 1903, *La Veu* reported the existence of Christian armed units prepared to face the Turkish police “which steals storages and puts the inhabitants facing the dilemma of choosing starvation or joining the insurgency”. It published also that many Christians had been sent to prison “because they read the Bulgarian press” and even that “Turkish rulers spread terror through Christian population and that Bulgarian army is ready to intervene”. Above all *La Veu* presumed the possibility that something was about to happen. Nevertheless, at the same time it seemed that the Catalan newspaper was confident in the adoption of an agreed solution among the Great Powers and the Sultan which would overcome over the Macedonian region’s growing instability.⁴³

By the end of March, *La Veu* informed about the possibility of the outbreak of a general uprising following rumours in Vienna, because “the Ottoman rulers have no mercy towards the Christians in Macedonia”. And according to that many Macedonian Christians returned from the neighbour states to their country in order to take part in the imminent uprising.⁴⁴ A month later, considering that “in the

⁴² “La qüestió macedònica”, *La Veu de Catalunya*, February 25, 1903, 3; *Id.*, February 27, 1903, 3.

⁴³ “La qüestió Macedònica”, *La Veu de Catalunya*, March 4, 1903, 3; *Id.*, March 6, 1903, 5; *Id.*, March 9, 1903, 3.

⁴⁴ “La qüestió Macedònica”, *La Veu de Catalunya*, March 22, 1903, 3; *Id.*, March 23, 1903, 3.

surroundings of Salonica many of its Christian villages had been burnt and its inhabitants cruelly tortured”, *La Veu* assumed the beginning of the uprising was close. Furthermore, in Sofia it was said that “Muslims pursued a policy of massacring of Bulgarians” and a dispatch from Vienna explained that in Salonica “the Turkish troops had arrested all the Bulgarians in Macedonia and most of them are killed with the bayonets before entering the prison”. The newspaper of the Lliga on May 13 stated that there was no official confirmation regarding the death of Gotse Delchev (1872-1903), one of the key Macedonian revolutionary leaders, who in fact was killed in a skirmish with Ottoman troops.⁴⁵

Finally, by June 9, *La Veu* described “the Balkans question as a calm period which precedes a tempest”. Even though this pessimistic article had no author, it was the first time that a serious attempt to analyse the situation was made from Barcelona. *La Veu* argued that Bulgaria was willing to be conciliatory but the Porte demanded a gesture of public submission from Sofia. This was, however, it added, an impossible measure, because even if the Bulgarian government acceded, public opinion and the army would be against such a demeaning act. In the view of the Catalan newspaper, a war would benefit the Macedonians because this would inevitably lead to a general confrontation –in fact, that is what Macedonian revolutionaries expected. All in all, *La Veu* stated, “Macedonians saw no other solution but gaining an autonomy with the Great Powers guarantee”.⁴⁶

From mid-June and almost for a month, the regicide in Belgrade during the early morning of June 11 focused all the attention about the

⁴⁵ “La qüestió Macedònica”, *La Veu de Catalunya*, April 16, 1903, n.1522, 5; *Id.*, April 20, 1903, 3; “Als Balkans”, *Id.*, May 13, 1903, 3. On Delchev, see Mehmet Hacısalıhoğlu, “Yane Sandanski as a political leader in Macedonia in the era of the Young Turks”, *Cahiers balkaniques* 40 (2012) [on-line <http://ceb.revues.org/1192>]; with more purple prose: Mercia MacDermott, *Freedom or Death. The Life of Gotsé Delchev*, London & West Nyack: The Journeyman Press, 1978, consulted on <http://www.promacedonia.org/en/mm_gd/index.htm>. See also, Hristo Andonov Poljanski, *Goce Delcev. His Life and Times*, Skopje, Mislra, 1973; Иванка Анастасова, Дивна Симиќ, Македонска историографија за Македонската револуционерна организација (ВМРО) и Илинденското востание: библиографски прилог, Институт за национална историја, Скопје, 1993 [Ivanka Anastasova, Divna Simić, *Macedonian Historiography of The Macedonian Revolutionary Organization (VMRO) and Ilinden Uprising*, Bibliographic Contribution, Skopje: Institute of National History, 1993].

⁴⁶ “La qüestió macedònica”, *La Veu de Catalunya*, June 9, 1903, 1; “Atrocitats turcas”, *Id.*, June 12, 1903, 2.

news arriving from the Balkans. The assassination of Serbian King Alexander I Obrenović and his wife, Queen Draga, by a group of army officers, carried out in a brutal manner, shocked all the European monarchies. The Lliga Regionalista, which supported monarchical stability in Spain, was no exception. *La Veu* even pointed out that the Bulgarian Government was watchful of any unusual measures taken by army officers who might not favour official passivity towards the policies of Ottoman authorities.⁴⁷

At the same time, in June 1903 there reappeared in Barcelona the *Il·lustració Catalana*, which, founded in 1880, had been the first graphic magazine published in Catalan, in imitation of the famous Parisian weekly *L'Illustration*. Francesc Matheu (1851-1938), a conservative Catalanist, was the director of this Modern-style, bourgeoisie-oriented publication. Although the *Il·lustració* was an independent magazine, Matheu was closely linked to the Unió Catalanista, sharing its political ideology. The *Il·lustració* was a bimonthly magazine, which usually devoted its opening pages to international affairs.⁴⁸

Wifred (or Wilfred) Coroleu (1877-1951) was the author of the articles, under the heading *Crònica* (Chronicle). He was the son of the renowned lawyer, historian and journalist, Josep Coroleu (1839-1895), considered one of the pioneering Catalanists.⁴⁹ Then a twenty-six year old Catalan psychiatrist, Wifred would become the titular doctor at the insane asylum of the Santa Creu Hospital in Barcelona the following year. Afterwards he would work for the Barcelona City Council and, from 1916 to 1935, would be the secretary of the Royal Academy of Medicine of Catalonia. Throughout his career, doctor Coroleu wrote many works and articles on psychiatry, especially using ethnographic

⁴⁷ "Lo de Servia", *La Veu de Catalunya*, June 13, 1903, 1; "L'escena del regicide", *Id.*, June 14, 1903, 1; "La nit tràgica al Konak", *Id.*, June 15, 1903, 2; "El sultà", *Id.*, June 16, 1903, 2; "El rey de Servia", *Id.*, June 22, 1903, 1; "Lo dels Balkans", *Id.*, July 6, 1903, 1

⁴⁸ Joan Torrent and Rafael Tasis Marca, *Història de la premsa catalana*, vol.II (Barcelona: Bruguera, 1966), 377-380; Maria Martí, *Francesc Matheu i la revista Catalana: l'oposició a la normativització del català (1918-1926)* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007), 9-23; Margarida Casacuberta, "Francesc Matheu i la tradició de l'antiintel·lectualisme a Catalunya" in Ramon Panyella, (ed.), *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània* (Barcelona: Punctum, Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2007), 233-243.

⁴⁹ Giovanni C. Cattini, *Historiografia i catalanisme. Josep Coroleu i Inglada (1839-1895)* Catarroja: Afers, 2007.

examples so as to best discuss the behaviour of religious fanatics in terms of psychopathology.

Doctor Coroleu was a devoted Catholic and like most of his colleagues believed that the causes of mental illness were environmental.⁵⁰ Therefore, with his profession and familiar background it appears clear why Wifred Coroleu was attracted by tracing connections between culture and society, on the one hand, and medicine and psychiatry, on the other. In addition, medical doctors in general and psychiatrists in particular were strongly attracted to the Catalan nationalist movement in its many organizations.⁵¹ The *Unió Catalanista* itself was presided during 1903-1916 by another psychiatrist, Doctor Domènec Martí i Julià (1861-1917), who, besides his theoretical production, was distinguished enough as a specialist to preside the Barcelona Society of Psychiatry and Neurology.⁵²

At the beginning of the 1900s, it was easy to find articles of Coroleu related to international affairs in the *Il·lustració Catalana* but also in *La Vanguardia* and *La Veu de Catalunya*, among other publications. He wrote in both Catalan and Spanish. Thus, by mid-June 1903, Coroleu began to write about the “Macedonian Question” in the *Il·lustració*. In his first report, the psychiatrist claimed “the population of Macedonia was terrorised and after losing their harvest, with no credit, punished by the Turkish brutality and oppressed by the nationalist committees, it can only look towards its sister, Bulgaria, in demand for help”. Coroleu argued Bulgaria was indeed helping Macedonia because its government had sent Grigor Nachovich as a diplomatic representative to Constantinople in order to intercede in succour of the oppressed Christians. The doctor’s approach resembled the first news report published in *La Veu* in 1901, which depicted the inhabitants of Macedonia as caught in the middle of an undesired battle.⁵³

Coroleu favoured Bulgaria: “a little nation, defendant of the oppressed in Macedonia like the Greeks helping the Candia patriots in 1897”. He thus established a parallel between Macedonia and Crete, one

⁵⁰ Josep M. Comelles, “Forgotten paths: culture and ethnicity in Catalan mental health policies (1900-39)”, *History of Psychiatry*, 21, 4, (2010), 1-18

⁵¹ Josep M. Calbet i Camarasa and Daniel Montanyà i Buchaca, *Metges i farmaceutics catalanistes (1880-1906)* Valls: Cossetania, 2001.

⁵² The best synthesis of Dr. Martí’s life and works is the introduction by Jaume Colomer to D. Martí i Julià, *Per Catalunya i altres textos* Barcelona: La Magrana, Diputació de Barcelona, 1985.

⁵³ Wifred Coroleu, “Crònica”, *Il·lustració Catalana*, June 14, 1903, n.2, 1.

of the national struggles that most interested the Catalanists, as after the revolt, in 1898, the island gained autonomy under Ottoman rule. But, above all, the psychiatrist condemned the “destruction of helpless villages and the slaughter of old people and children” and deplored the “bloody revenge of the Sultan against the Christians”. While he was not very confident on the European demands because, in his view, “the Christian emperor par excellence [Kaiser Wilhelm II]” was covering the Ottoman ruler. And he also reminded his readers of the Moslem massacres of Armenians “for no other reason than being Christians”.⁵⁴

The Ilinden uprising: between Autonomy and the Crusades

The revolt began in Bitola (Monastir), in the Monastir vilayet, on August 2nd. During the following days the revolution spread throughout the Kruševo, Smilevo, Ohrid, Demir-Hisar, Prespa and Kastoria regions, in the southwest of Macedonia and the eastern Thrace region. The insurgents took control of many villages. In some cases, local populations helped them and even fled into the mountains, while others remained, feeling that it was not necessary to abandon their homes, as they were not helping the rebels. Due to Macedonian *multi-ethnicity*, the views towards the uprising were diverse. In other parts of Macedonia, such as Skopje, Kičevo, Razlog or Florina the revolts were far less intense.

La Veu announced the beginning of the Ilinden uprising on August 9th and from then on informed about the developments in Macedonia almost every day. Despite other rebels named, the Catalan newspaper depicted Supremist leader Boris Sarafov as the leader of the revolt. Following the news and dispatches compiled from the European agencies and newspapers, the publication constantly stressed “atrocities” carried out by the Turkish irregulars, the *bashi-bozouks*, already infamous for the “Bulgarian horrors” in 1876, which had been denounced in their day by such leading French and British intellectuals and politicians as Victor Hugo or Gladstone. Similarly, the destruction of villages and churches was also stressed. *La Veu* assured that, for instance, “boys and girls between eight and fourteen years have been horrendously tortured and killed, while harvests have been burned and peasants have to flee to Bulgaria, while the young elements join the insurgents”.⁵⁵ Usually, *La*

⁵⁴ Wifred Coroleu, “Crònica”, *Il·lustració Catalana*, July 19, 1903, n.7, 2.

⁵⁵ “La qüestió macedònica”, *La Veu de Catalunya*, August 9, 1903, n.1632, 2.

Veü depicted the insurgents as courageous men fighting a disproportionate and cruel enemy.⁵⁶

A cold eye should indicate that crimes were also committed against “Turks”, then and later.⁵⁷ Nevertheless, it is difficult to find in *La Veü* any complaint against brutality towards Muslims. And when such information was given, the newspaper tended to justify such actions or brush them away.⁵⁸ Beyond its slant towards Christian’s nationalists, *La Veü* significantly did not mention the proclamation of the “Kruševo Republic” on August 4, which survived as a local administration for just over a week under the leadership of socialist school teacher Nikola Karev (1877-1905). Such ideological forgetfulness might be due to a certain conservative Lliga distaste for the communalist dream of self-government expressed by Karev’s “Republic” (or in the similar “Strandzha Republic” briefly set up in Vassiliko a few days later). However, it also seems reasonable to suggest that the relatively high amount of information being collated in Barcelona was extremely difficult to decode.⁵⁹

By mid-August, *La Veü* carried the first signed article about the conflict. The author was Remigi Juncà (1883-1936), a twenty-one year old university student in his last year of Medical studies. Born in Barcelona, he was a Catholic and a member of the *Lliga Regionalista*. By 1910, already a doctor, he was offered a job at the Chilean Navy. After his return five years later, he took up private practice on the outskirts of Barcelona while, as a Catalan nationalist, he radicalised his ideas in favour of leftist-separatism.⁶⁰

In August 1903, Juncà begun his article in *La Veü* stating that those who had forgotten the ancient history might be surprised by Macedonian efforts “to re-conquer their nationality”, but he reminded his readers that “Macedonia had once ruled over most part of the Balkans and the Old Continent”. After a brief description of Macedonian prehistoric times,

⁵⁶ “L’insurrecció macedònica”, *La Veü de Catalunya*, August 13, 1903, n.1636, 2.

⁵⁷ Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* Princeton: Darwin, 1995.

⁵⁸ “L’insurrecció macedònica”, *La Veü de Catalunya*, August 10, 1903, n.1633, 2.

⁵⁹ Keith Brown, *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation* Princeton: Princeton University Press, 2003.

⁶⁰ Josep M. Calbet, Carles Hervás and Lluís Guerrero, “Metges de Catalunya morts durant la Guerra Civil i la repressió franquista; resultats preliminars”, *Gimbernat*, 50, (2008), 109-118; Xavier Pons, *Els anys del Dr. Remigi Juncà. Cubelles (1926-1936)*. Notes de la República Cubelles: Ajuntament de Cubelles, 1997.

Juncà paid attention to the extraordinary achievements of Alexander the Great. The medical student used Alexander's conquests as a contrast to the creation of the Spanish Empire. Thus, he argued: "unlike what Spain did in America, History renders justice to those great men who did not oppress conquered populations. [...] [Alexander and the Macedonians] tried to show affection for them, improving their administration and giving relevance to their own personalities".

Further along, Juncà explained the end of the Macedonian Empire and how it came under the rule of Rome, and finally was turned into an Ottoman province. The young Catalan nationalist added that the Turks were anti-Christians and, therefore, "as the majority of Macedonians are Christians they could not remain indifferent to the profanation of churches". And, following the mainstream, Juncà claimed that European nations were doing nothing while Ottomans kept killing and torturing children and women. "Turkey promised reforms" –Juncà mourned– "in the same way that Spain promised reforms as well, but these never arrive and when they do it is too late". Therefore, in his view, "Macedonians with the courage that rises from desperation fight an heroic battle for liberty against tyranny, justice against evil, following the claims 'Macedonia for the Macedonians'".⁶¹ The reply of the Sublime Porte to the threat was certainly harsh: by mid-August, the Sultan, determined to put down the rebellion, sent more than 150.000 infantrymen, 3.500 cavalrymen and artillery to defeat the insurgents, all in addition to the 150.000 troops already in the area.

During the second half of the month, *La Veu* kept describing the "atrocities of the Ottoman troops". Furthermore, the Catalan newspaper pointed out that "the Turks had killed teachers, Greeks, Bulgarians and even foreigners". And, it was also mentioned that rebels had burned some houses and villages, although their warfare activity was not described in depth.⁶² Even Sarafov, reported *La Veu*, had claimed that he had been unfairly accused of plundering villages. Otherwise, the newspaper informed that any of the Great Powers was not going to intervene in the conflict and "the rebels never had until now a separatist aim".⁶³

⁶¹ Remigi Juncà, "La qüestió macedònica", *La Veu de Catalunya*, August 17, 1903, 1.

⁶² "De Macedònia", *La Veu de Catalunya*, August 19, 1903, 3; "Turchs y Macedonis", *Id.*, August 22, 1903, 2; "La qüestió macedònica", *Id.*, August 24, 1903, 2; "De Turquia", *Id.*, August 25, 1903, 2.

⁶³ "La qüestió macedònica", *La Veu de Catalunya*, August 27, 1903, n.1650, 2; "La qüestió macedònica", *Id.*, August 29, 1903, 2; "La qüestió macedònica", *Id.*, August

The Ottoman troops restored their control over the majority of the revolted areas, by beginning of September, despite there were reported skirmishes until October. As Delchev and others had argued, the organized Macedonian revolutionaries were not ready to lead a successful revolt. They lacked financial support and arms. The uprising had no diplomatic allies; Greece and Serbia did not help the rebels and Bulgaria following its political interests, at least officially, feared putting its own autonomy at stake. Nor were the Great Powers disposed to risk property and areas of influence in the Balkans. Aware of Turkish custom of revenge, most of the inhabitants of Macedonia were afraid of being involved openly in the uprising. Thus, the Macedonian revolutionary insurgents fought alone against a far more prepared army. Data concerning destruction and death varies depending on the sources, but between 7000 and 8000 men, women and children died, some 5000 women were raped, and about 200 villages were burnt down.⁶⁴

Finally, following a dispatch from Vienna, on September 8th, the Catalan newspaper announced that the uprising had ended, although no analysis in depth was offered.⁶⁵ During the following days, *La Veu* informed about the aftermath of the uprising. It explained that many people had been murdered, convents had been burned and foreign correspondents had been expelled “so we will only have the exaggerated versions of Turkish and Insurgents”.⁶⁶ The *Lliga* newspaper also published two maps: the first one of the Monastir district, “the part of Macedonia where the rebellion against the Turkish cruelties has been

30, 1903, 2; “La qüestió macedònica”, *Id.*, August 31, 1903, 2; “La qüestió macedònica”, *Id.*, September 1, 1903, 2.

⁶⁴ For standard figures, see the account of the German-Jewish-Czech publicist, Franz Carl Weiskopf (who used several pseudonyms, such as Peter Buk or F.W.L. Kovacs), a prolific writer of Marxist sympathies, in his description of Macedonia as a “forlorn land” during World War II: Frederick W.L. Kovacs [sic], *The Untamed Balkans* (London: Robert Hale Ltd., 1942), 44-45; higher –and more gruesome descriptions– in the account of French political journalist Henri Pozzi (1879-1946): H. Pozzi, *La guerre revient...* (Paris: Editions Paul Berger, 1933), 216.

⁶⁵ “La qüestió macedònica”, *La Veu de Catalunya*, September 4, 1903, 2; *Id.*, September 5, 1903, 3; *Id.*, September 6, 1903, 1; *Id.*, September 7, 1903, 2; *Id.*, September 8, 1903, 2.

⁶⁶ “La qüestió macedònica”, *La Veu de Catalunya*, September 10, 1903, 2; *Id.*, September 11, 1903, 2; September 12, 1903, 2; *Id.*, September 13, 1903, n.1667, 2; *Id.*, September 14, 1903, 2; September 16, 1903, 3; *Id.*, September 18, 1903, 1; *Id.*, September 19, 1903, 2; *Id.*, September 20, 1903, 2.

most fierce”,⁶⁷ and the second one of the provinces of Macedonia “destroyed by the war between Turks and Christians”. As *La Veu* put it, observing the latter map, it was easy to understand that Serbia and Bulgaria had similar interests in Macedonia. Therefore, if a war broke out between Bulgaria and the Turks, Serbia would intervene “as already occurred [against the British Empire] in the Transvaal and Orange [Free State]”.⁶⁸

October began with the demands of the insurgents, according to *La Veu*. They demanded something akin to Crete: full autonomy with equal rights for everyone, including Macedonians, a European Christian governor under international supervision, that Turkish officials be withdrawn, and, to avoid tensions, a new public education system.⁶⁹ On October 10th, the last reference to the aftermath of the Ilinden uprising appeared in the main Catalan newspaper. *La Veu* didn’t offer any interpretation of the consequences. As so often happens in news media, the “Macedonian Question” simply faded, and interest on the international scene would be focused on the Russo-Japanese War (1904-1905).⁷⁰

Meanwhile, however, Coroleu described in *Il·lustració Catalana* the situation in Macedonia “as scenes of terror that return us to the Crusades”. Coroleu emphasized that Abdul Hamid was a known liar, and that, with the help of Germany, he would achieve the disarmament of Bulgaria; then the bloody –“Red Sultan” would renew his customary atrocities against the Christians in Armenia and Macedonia.⁷¹ Once again, Coroleu compared the situation in Macedonia –and the Bulgarian ascendancy there– with the autonomy of Crete, and the aid granted by Greece. The psychiatrist justified the uprising because “the insurgents do not have any other option than using dynamite and threatening pacific

⁶⁷ “Mapa de Monastir”, *La Veu de Catalunya*, September 16, 1903, 1.

⁶⁸ “Mapa general del teatre de la guerra”, *La Veu de Catalunya*, September 26, 1903, 2.

⁶⁹ “La qüestió macedònica”, *La Veu de Catalunya*, September 27, 1903, 2; *Id.*, September 30, 1903, 2; *Id.*, October 2, 1903, 2; *Id.*, October 7, 1903, 2; *Id.*, October 7, 1903, 2; *Id.*, October 8, 1903, 3; *Id.*, October 10, 1903, 2.

⁷⁰ As an example, ‘Conflicte rus-japonès’, *La Veu de Catalunya*, October 5, 1903, 2; ‘Las forasas russo japonesas’, *Id.*, January 4, 1904, 2.

⁷¹ As an indication, see: Alexis Marcoff, *Abd-ul Hamid: el sultán sanguinario (1842-1918)* Barcelona: Juventud, 1943. Marcoff was a White Russian émigré who resided in Barcelona from the 1920s on.

Muslims”, and argued that “a bad self-government is always better than foreign oppression”.⁷²

Coroleu asked: “why does this unhappy province have to be less than Bulgaria, Serbia, Montenegro, Bosnia-Herzegovina, and Crete?” The medical student advocated the intervention of the Great Powers. He tried to make clear that otherwise the fate of Macedonia would be similar to that of Ireland “a century ago”, and to the current fate of the Transvaal, where “despite the clear sympathies of the civilised world towards Boers”, the Afrikaners fought alone against the mighty British Empire. He concluded, stressing the obvious, that if “some nations like Belgium, Italy, and Hungary have become independent of legendary tyrannies, it is due to their own effort or to the help of other powers”.⁷³ Coroleu wrote three more articles about Macedonia in *Il·lustració Catalana* from mid-October to mid-December, repeating the same topics.⁷⁴

After half a year without any reference to the “Macedonian Question”, once again Coroleu published, now in *La Veu de Catalunya*, a balance regarding the tragic Ilinden uprising. By the end of April 1904, the psychiatrist wrote: “the Bulgarians had been able to face down the Turks” but that “had not brought the peace to Macedonians”. Coroleu went once again over “the tortures, the arbitrary imposition of taxes, the obliged conversion to Islam and the rapes, among other punishments, mainly suffered by the Christian population”.

In Coroleu’s view, neither the Serbs nor the Greeks were ready to help the Macedonian insurgents because they feared the “Greater Bulgaria”. Furthermore, religious hatred had also poisoned their political relationship. Thus, according to him, “Greek and Serbian Patriarchates fought against the Bulgarian Exarchate forgetting their common antipathy towards the Turks”. Coroleu also argued that the European press sometimes helped the Ottoman rulers in spreading their lies while innocent people were dying. He felt ashamed about such smears, and considered that “the insurgents were described as savages who only deserved to be impaled, while they were only fighting to obtain the most elemental right: respect for their lives”.⁷⁵

⁷² Wifred Coroleu, “Crònica”, *Il·lustració Catalana*, September 13, 1903, n.15, 2; *Id.*, September 20, 1903, n.16, 1-2.

⁷³ Wifred Coroleu, “Crònica”, *Il·lustració Catalana*, October 4, 1903, n.18, 3-4.

⁷⁴ Wifred Coroleu, “Crònica”, *Il·lustració Catalana*, October 18, 1903, n.20, 2; *Id.*, November 22, 1903, n.25, 2; December 13, 1903, n.28, 1.

⁷⁵ Wifred Coroleu, “Bulgària i Macedònia”, *La Veu de Catalunya*, April 24, 1904, 2.

Earlier, in 1902, Muslim Albanian attacks on Christians had already led the Austrian and Russian ambassadors at Constantinople to jointly address the Porte with what was termed a “February Program” to resolve the Macedonian situation, which was considered by the powers as steadily worsening. As Abdul Hamid dawdled, after a pro-forma agreement, events were overtaken by the Saint Elya revolt and its consequences. Ottoman repression led to a meeting of Kaiser Franz Josef and Tsar Nicholas II at Mürzsteg, a small resort town in Styria, and to a “Punctuation” or accord, which was presented to the British in late October 1903, and thence to the Porte. Civilian representatives of the two implicated powers would supervise the situation, the police would be remodelled, while the Ottomans would facilitate the return of Christian refugees and offer them due compensation. Accordingly, Coroleu explained (with an occasional slip) how the Sultan had agreed in November 1903 to the Mürzsteg Reform Program, a compromise between Austria-Hungary and Russia that in practice split control over Macedonia between the three powers through “civil agents”. An Italian general, now named Pasha, Emilio De Giorgis, assisted by 25 officers from the Great Powers, was appointed to supervise the reorganization of the Turkish provincial *gendarmerie*, which now was laid open to recruitment among the Christian population: the territory was divided into five zones of influence Skoplje (Uskub) for the Austro-hungarians, Monastir (Bitola) for the Italians, Salonica for the Russians, Seres to the French, Drama to the British, while the Germans had to content themselves with the control of the directorate of the Gendarmerie school in Salonica. The Program included also further judiciary and financial reforms but, all in all, however, the whole plan was not carried out. After two months and numerous discussions, the anticipated intervention of the Great Powers to supervise the Ottoman Empire in Macedonia did not take place. The Ilinden uprising had been unsuccessful in the aim to obtain some sort of autonomy with outside backing. In the aftermath, the Macedonian revolutionary organisation was weakened and internally divided.

Despite the failure, in the years to come Macedonian national tradition saw Ilinden as a turning point in the struggle for a national recognition.⁷⁶ In the same way as the Easter Rising in Dublin in 1916

⁷⁶ James Krapfl, “The Ideals of Ilinden: Uses of Memory and Nationalism in Socialist Macedonia” in John S. Migel, (ed.), *State and Nation Building in East Central Europe*:

represented a ‘blood sacrifice’ for Irish nationalists, so the Saint Elya’s Day revolt of 1903 became a retrospective inflection point for Macedonian nationalists.⁷⁷ By the 1920s, the rise of a Catalan separatist paramilitary party, Estat Català (or “Catalan State”), could think in similar terms. Led from French exile by former Spanish army lieutenant colonel Francesc Macià, Estat Català in late 1926 attempted unsuccessfully to provoke a similar revolt against Spain.⁷⁸ The French police stopped the initiative before anything could happen. But thanks largely to the fame of his non-existent “battle”, which became a staple of the French press for months while the trial was prepared in Paris, Macià was able to achieve Catalan autonomy, with the fall of the Bourbon monarchy in April 1931.⁷⁹

For Catalans in general, a fuller perception of Macedonia perhaps would arrive with the Salonica campaign in the Great War, well covered by a brilliant journalist Agustí Calvet (1887-1964), under his pen-name “Gaziel”, writing in Spanish in the newspaper *La Vanguardia*, that summed up in a relatively understandable way the complex issues that were so hard to follow in a major Western Mediterranean metropolis like Barcelona, comparable to Turin or Milan, from the perspective of an industrial society quite different from that of the Macedonian mountains.⁸⁰

To sum up, Catalonia and Macedonia shared one basic trait in common: in a nineteenth-century world that had enshrined in politics, and consequently in historical justification, the ideal of the Nation-State as something of considerable age and solidity, both nationalisms were

Contemporary Perspectives (New York: Institute on East Central Europe, Columbia University, 1996), 297-316

⁷⁷ William Irwin Thompson, *The Imagination of an Insurrection, Dublin, Easter 1916* (New York: Oxford University Press, 1967).

⁷⁸ Enric Ucelay-DaCal, *Estat Català: The Strategies of Separation and Revolution of Catalan Radical Nationalism (1919-1933)*, Columbia University Ph.D. dissertation, Ann Arbor: University Microfilms International, 1979.

⁷⁹ With an ironical title: Josep Fontbernat, *La batalla de Prats de Molló* (Barcelona: Proa, 1930).

⁸⁰ Gaziel, *De París a Monastir: 1915* (Barcelona: Estudio, 1917). “Gaziel” was a Catalan nationalist, but his pro-French stand on the European conflict displeased Prat de la Riba and *La Veu de Catalunya*, while the major Spanish-language daily, *La Vanguardia*, and its director Miquel dels Sants Oliver, welcomed him with enthusiasm. For the classic statement of the Macedonian campaign as decisive to the outcome of the Great War, see: Alan Palmer, *The Gardeners of Salonica. The Macedonian Campaign 1915-1918* [1965] (London: Faber & Faber, 2009).

invisible to those who could only see States as significant presences.⁸¹ Furthermore, neither movement had direct understanding of the other: Catalan observers, largely Catholic, asked openly if Macedonian events in 1903 were a religious oppression, Muslim against Christian, and therefore merited one kind of sympathy, or a nationalist experience that, as such, deserved another manner of understanding.

⁸¹ An example might be an Italian Fascist text was so preoccupied with inter-state rivalries that it could simply ignore the whole Ilinden affair: Giorgio Nuriiani, *La Macedonia nel pensiero italiano*, Rome, "Ausonia", 1933. Significantly, as a counter-example, a Croatian right-wing exile with excellent *Falangista* connections in Spain, writing in 1951, began his Spanish-language explanation about "State forms in the Balkans" with an explanation of Croatia, but had no qualms about discussing at length Macedonia, among other examples, as a sub-state nationalist movement: Pedro [sic] Vokuta, *Formas estatales en los Balcanes* Madrid: Sociedad de Estudios Internacionales y Coloniales, 1951.

Joan ESCULIES, Enric UCELAY-Da CAL, Josep PICH

CATALAN NATIONALIST PERSPECTIVES ON THE ILINDEN UPRISING OF 1903

-s u m m a r y-

The paper explores how Catalan nationalism, in Spain, perceived the Ilinden uprising occurred in the summer of 1903 in Macedonia. Through the analysis of opinion articles and related information published in the Catalan press the authors explain the reasons why Macedonia attracted the interest of nationalists at the other end of the Mediterranean. Finally, the paper deals with the Catalan nationalist dilemma of observing and understanding the Macedonian uprising as the result of a religious conflict or, otherwise, as the consequence of an autonomist movement.

Здравко СТОЈКОСКИ

независен истражувач

БРИТАНСКО-РУСКИОТ РЕФОРМСКИ ПРОЕКТ ОД 1908 ГОДИНА И МАКЕДОНИЈА

Кон крајот на 1907 и во текот на 1908 година повторно се засилил интересот на големите сили за Македонија и за македонското прашање. Причините за тоа се многубројни и можат да се бараат како во внатрешните состојби во Македонија и во Османлиската Империја така и во интересите и односите меѓу самите големи сили. Меѓу внатрешните прилики, кои постојано го привлекувале вниманието на европската јавност, можат да се издвојат: континуираното безвластие кое владеело во Османлиската Империја и во нејзините балкански области, постојаните судири помеѓу различните вооружени паравоени формации во Македонија, најчесто испраќани од соседните држави Грција, Србија и Бугарија, нивните провокации, репресии и злосторствата што ги вршеле врз недолжното цивилно население и слично. Тука треба да се има предвид и неуспехот на претходниот мирцтегшки реформски проект од октомври 1903 година, кој бил наметнат од страна на големите сили по задушувачето на Илинденското востание со цел да се смири и да се стабилизира состојбата во трите вилаети на Империјата (односно во Македонија).

Од друга страна, за засилениот интерес на големите сили во однос на македонското прашање важна улога играле и нивните стратегиски политички односи и интереси. Имено, во овој период настанале промени во политиките на некои од големите сили чии интереси биле свртени кон т.н. источно прашање, а во тој контекст и кон Балканот и Македонија. Тоа, во прв ред, се однесува на Австро-Унгарија и на Русија. Стратегиските интереси на двете империи долго време се испреплетувале на Балканот и од нив во голема мера зависело дали ќе се задржи статус кво на Балканот

или ќе дојде до некакви поместувања, промени, реформи и слично. Позицијата и интересите на овие две земји на Балканот биле признати и од страна на другите заинтересирани сили: Велика Британија, Франција, Германија и Италија. Поради тоа, главни носители на сите претходни иницијативи и реформски проекти што се однесувале на Македонија, вклучувајќи ги и последните, т.н. мирцтегшки реформи, биле токму Австро-Унгарија и Русија.

Меѓутоа, мирцтегшките реформи, како и многу други претходно, не ги дале очекуваните резултати, бидејќи ниту големите сили, а ни самата Османлиска Империја не била сериозно заинтересирана за нивното целосно спроведување. Во следните години Русија била зафатена со војната на исток со Јапонија, како и со внатрешните немири, поради што еден период не била во можност да ѝ се посвети на ситуацијата на Балканот. Ваквата ситуација сакала да ја искористи Австро-Унгарија и да ги зацврсти своите позиции на Балканот. Во почетокот на 1908 година таа поднела барање до Портата за добивање дозвола за изградба на железничка линија која требало да ја поврзува Босна и Херцеговина преку Митровица со Солун.¹ Позитивниот одговор на ова барање им послужил на османлиските власти како ефективно средство да го минираат целокупниот мирцтегшки реформски проект. Со добивањето на концесијата за железницата, Австрија се надевала на остварување на своите дамнешни интереси, имено преку Македонија и Вардарската долина да навлезе длабоко на Балканскиот Полуостров и да добие излез на Егејското Море и контрола на солунското пристаниште.

Ваквите австроунгарски планови предизвикале незадоволство кај Русија, која сметала дека на тој начин Австро-Унгарија ги нарушува нивните претходни договори за заедничка акција во однос на Балканот и на Македонија. Русија се плашела дека додека е таа зафатена со војната на Далечниот Исток и со внатрешните револуционерни немири, може да дојде до евентуално австриско воено навлегување во Македонија, за што се шпекулирало и во тогашната европска јавност. По завршувањето на војната со Јапонија и смирувањето на внатрешната ситуација, руската држава

¹ Anderson, Frank Maloy and Amos Shartle Hershey, *Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa 1870-1914*. Prepared for the National Board for Historical Service (Washington: Government Printing Office, 1918), 389, пристапено на 30 октомври 2012, <http://archive.org/details/handbookfordiplo00ande/>.

повторно била во можност да го сврти своето внимание кон состојбите на Средниот и на Блискиот Исток, но и на Балканот. Но, во меѓувреме, политичките околности се измениле и руската дипломатија сè повеќе била принудена да избира страна, и тоа помеѓу Германија и Австро-Унгарија на едната или Франција и Велика Британија на другата страна. Австрија била долгогодишен ривал на Русија во однос на Балканот и на Османлиската Империја, додека сè поголемото економско и воено зајакнување на Германија и нејзините сè посилни позиции во однос на Османлиската Империја на Блискиот и на Средниот Исток директно ја загрозувале Русија. Во исто време ваквото јакнење на Германија ја загрозувало и Велика Британија. Од друга страна, Русија уште од порано била во пријателски и сојузнички односи со Франција. Ваквите околности ја натерале руската влада да започне политика на приближување на односите со Велика Британија. На сметка на тоа, таа постепено отстапувала од „двојната австро-унгарска – руска конзервативна политика на Балканот и сè повеќе да се приближува кон британските радикални предлози во однос на Македонија“.² За ваквото преориентирање на руската политика големо влијание имало и влошувањето на нејзината внатрешна и надворешна позиција, како резултат на неуспешната војна со Јапонија и сè посилното револуционерно движење во земјата, кое претставувало закана за царскиот режим.

Во исто време се засилил интересот на британската дипломатија за т.н. источно прашање. Британија била загрижена од сè поголемото јакнење на Германија и на нејзината улога во однос на Османлиската Империја и на Блискиот Исток, територии за кои Британците отсекогаш покажувале стратегиски интерес. Во текот на август 1907 година дошло до потпишување на еден британско-руски договор за зближување, со кој биле решени меѓусебните недоразбирања и биле поделени сферите на влијание на Средниот Исток, во Персија и во Авганистан. Овој договор, заедно со претходните француско-руски и англиско-француски договори, претставувал основа за создавањето на Тројниот сојуз, или Антантата, од времето на Првата светска војна.³

² Јован Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908* (Скопје: Архив на Македонија, 1994), 45

³ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 39.

Како резултат на британско-руското зближување и на новите односи меѓу големите сили на Балканот, се појавиле нови идеи и предлози за реформи во Македонија. Тие требало да ги заменат постојните мирцтегшки реформи со еден поширок и порадикален реформски проект. Кон крајот на 1907 и почетокот на 1908 година британската дипломатија предводена од државниот секретар за надворешни работи, сер Едвард Греј, започнала сериозна иницијатива во однос на македонското прашање. На тој начин Велика Британија, за првпат по подолго време, ја презела главната улога во однос на македонското прашање наместо Русија и Австро-Унгарија.

Зголемениот интерес на британската влада за македонското прашање и нејзиното залагање за воведување радикални реформи кои требало да доведат до создавање на некој вид автономна управа во Македонија треба да се гледа во контекст на целокупните меѓународни односи во тој период. Имено, како што беше споменато и претходно, Британија сè повеќе се чувствувала загрозувана од економското, политичкото и военото јакнење на новата колонијална сила – Германија. Тоа се забележувало и во односите со Османлиската Империја, бидејќи Германија во последните години одржувала многу поблиски односи со режимот на Абдул Хамид отколку што тоа бил случајот со Велика Британија. Слична била ситуацијата и во однос на Блискиот и на Средниот Исток, каде што влијанието на Германија станувало сè посилно. Најдобра потврда за тоа бил планот на германската влада за добивање концесии од страна на Портата за изградба на Багдадската железница. Со изградбата на оваа железница, железничкиот сообраќај од Берлин до Персискиот Залив би бил ставен целосно под германска контрола. На тоа совршено одговарал и планот на Австро-Унгарија за изградба на железничка линија од Босна и Херцеговина преку Нови Пазар и Вардарската долина до Солун.⁴ Ваквата германска и австриска политика ја принудиле Британија да се сврти кон своите поранешни ривали Франција и Русија. Како дел од планот за подобрување на односите со Русија и за решавање на меѓусебните интереси бил и планот за реформи во Македонија. Со него Британија сакала да постигне и тактичка и стратешка предност во однос на своите ривали. Од една страна, таа требало да ги подобри своите позиции на Балканот и во однос на Османлиската Империја, да им го одземе правото на Австро-Унгарија и на Русија да го водат главниот збор

⁴ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 45.

во балканските работи, а, од друга страна, да се приближи кон Русија на сметка на Германија и Австро-Унгарија.⁵

Зголемениот интерес за ситуацијата во Македонија и за македонското прашање Британија го правдала и со хуманитарни причини, т.е. со својата божемна загриженост за тешката положба во која се наоѓа македонското население, како и со притисокот на домашната јавност и на медиумите да се направи нешто за да му се помогне на „измаченото христијанско население“ во Македонија. Во овој поглед треба да се спомене и улогата што ја имал т.н. Балкански комитет, кој дејствувал во Лондон и кој бил доста активен и влијателен во овој период. Комитетот вршел постојан притисок врз владата за нејзино поактивно вклучување во балканските работи, како и за преземање порадикални реформи во однос на Македонија.⁶

Во такви услови, во декември 1907 година британскиот министер за надворешни работи, сер Едвард Греј, испратил меморандум до амбасадорите на другите големи сили – Австро-Унгарија, Русија, Франција, Италија и Германија, во кој се барало проширување на реформскиот проект за Македонија. Во меморандумот, меѓу другото, тој ги обвинил османлиските власти дека „немаат капацитет да се справат со јавниот ред во Македонија“.⁷ Меѓутоа, одговорот на сите големи сили во однос на неговото барање бил негативен. И покрај тоа, Греј не се откажал лесно од својот план. Во едно опширно писмо испратено до министрите за надворешни работи на Австро-Унгарија, Германија и на Русија во кое го изразил жалењето за неприфаќањето на неговиот реформски проект тој истакнал: „Интересот на Англија за македонското прашање не е условен од нејзините интереси и политички мотиви, туку од желбата да ја симне од себе одговорноста која ја има преземено според одредбите од Берлинскиот договор“.⁸

Во февруари 1908 година Едвард Греј го изложил предлогот за спроведување реформи во Македонија и во британскиот Парламент. Планот предвидувал „практично оттргнување на овој регион

⁵ Донеv, *Македонија*, 45-47.

⁶ Донеv, *Македонија*, 45.

⁷ M.Şükrü Hanioglu, *Preparation For a Revolution, The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 233.

⁸ Александар Растовиќ, „Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908 године“, во: *Историјски часопис* 58 (2009): 268, пристапено на 25 септември 2012, <http://scindeks.ceon.rs/Journals.aspx>.

од турска контрола“.⁹ По добивањето согласност од Парламентот, на 3 март 1908 година Едвард Греј и британското Министерство за надворешни работи подготвиле Предлог-проект за реформи во Македонија, кој потоа бил испратен на разгледување до владите на другите големи сили.

Како основа за започнатата реформска акција, британската влада се повикувала на одлуките на Берлинскиот конгрес од 1878 година и на задолженијата што ги презеле земјите-потписнички на Берлинскиот договор и посебно на членот 23 од Договорот, кој индиректно упатувал на спроведување реформи во Македонија.¹⁰ Владата констатирала дека повеќето од реформите предвидени со Берлинскиот договор воопшто не биле спроведени и тоа била една од главните причини за неподносливата ситуација во која се наоѓала Македонија. Во последните години ситуацијата достигнала критично ниво, поради што се наметнувала потребата од итно спроведување на предвидените реформи со цел да се подобри ситуацијата во Македонија и да се спречи опасноста што му се заканувала на мирот во целиот регион, па и пошироко. Со реформскиот проект се предлагало именување на еден „гувернер на Македонија“ (Governor of Macedonia), кој би имал широки овластувања, со мандат од неколку години, и кој не би можел да биде сменет освен со согласност на големите сили. Избраниот гувернер требало да биде „турски државјанин“, а дали ќе биде христијанин или муслиман, се оставало дополнително да се одлучи, пред сè, во зависност од неговите лични карактеристики, способности и моќта што би ја поседувал. Гувернерот требало да ја раководи жандармеријата која би била формирана и предводена од страна на европски офицери. За да се овозможи целосна независност на работата на гувернерот од турските власти, се предлагало неговите примања да ги гарантираат големите сили, а истите да се обезбедуваат од „македонскиот буџет“. Од овој буџет би се финансирале и цивилните агенти, финансиските комесари и нивниот персонал, како и турските воени сили во Македонија, кои би останале во служба на султанот. Бројот на овие сили требало значително да се намали, а за

⁹ Anderson and Hershey, *Handbook*, 389.

¹⁰ British proposals for Reforms, Foreign Office, 3 march 1908, во *Documents On The Struggle Of The Macedonian People For Independence And National State, volume one*, ed. Hristo Andonov Poljanski, Velimir Brezovski, Ivan Katardziev, Branko Panov, Aleksandar Hristov (Skopje: The University of “Cyril and Methodius”, 1985).

сметка на тоа, големите сили би го гарантирале интегритетот и надворешната безбедност на овој дел од империјата. Исто така, тие би презеле обврска да извршат постојан притисок врз владите во Атина, Софија и во Белград со цел последниве да ги контролираат активностите на своите вооружени групи и да не дозволуваат тие слободно да преминуваат на териториите на „македонските вилаети“.¹¹

Британската влада се надевала дека со ваквите реформи, земјата за кусо време би била смирена и стабилизирана, вооружените групи и банди би биле исчистени, со што би исчезнале насилствата и би се создале поволни услови за спроведување на предвидените граѓански и финансиски реформи, кои би биле од корист за целокупното население во Македонија, и за христијаните и за муслиманите, за нивната безбедност и за имотите. Во тој правец, владата била подготвена да соработува со другите големи сили, да биде кооперативна и да ги разгледа и нивните предлози и мерки кои би биле во функција на смирување на ситуацијата во Македонија. На крајот, британската влада констатирала дека е свесна оти предложените реформи ќе предизвикаат големо незадоволство кај османлиската влада, но, во исто време, се надевала дека доколку сите големи сили ѝ дадат до знаење дека „подеднакво се искрени и посветени“, можат да обезбедат османлиската страна да прифати каков било предлог кој не би го загрозил нејзиниот територијален интегритет.¹²

Од текстот на Предлогот може да се заклучи дека британската влада и нејзиниот министер, Едвард Греј, во суштина предвидувале создавање на некој вид автономија на Македонија со свои институции, како гувернер, жандармерија и посебен буџет. Гувернерот би имал своја администрација финансирана од македонскиот буџет и контролирана од финансиска комисија составена од претставници на големите сили. Врз вака проектираните институции, султанот и Портата во Цариград би имале само формална, но не и суштинска надлежност.

Секако, Британците имале и свои интереси зошто предлагале македонскиот буџет да биде под меѓународна контрола, а неговите средства да не се користат за други намени надвор од територијата на Македонија. Имено, Британија сметала дека средствата предви-

¹¹ „British proposals“, 460-461.

¹² „British proposals“, 461.

дени со македонскиот буџет Портата во Цариград лесно може да ги пренамени за други цели, посебно за изградба на Багдадската железница, и со ваквиот предлог планирала да ѝ го одземе тоа право.

Британскиот реформски проект, очекувано, бил дочекан со незадоволство во Германија и во Австро-Унгарија, а првично и во Русија. Австро-Унгарија и Русија не можеле да го прифатат британскиот предлог, бидејќи тој ги ослабнувал нивните привилегирани позиции во Македонија. Имено, прашањата кои порано тие самите ги договарале, сега требало да ги решава Комисија составена од претставници и на другите заинтересирани сили. Поради тоа, Австро-Унгарија и Русија сметале дека потегот на Британија е нејзино мешање во балканските прашања, како сфера на интерес на Австрија и на Русија.¹³ Германија, исто така, енергично го отфрлила британскиот предлог со образложение дека на тој начин се руши суверенитетот на султанот и дека тоа претставува мешање во внатрешните работи на Османлиската Империјата. Зад ова одбивање, всушност, се криел германскиот интерес да ги задржи своите добри односи со Цариград, така што нејзе не ѝ одговарале никакви дополнителни притисоци врз Портата за нови реформи и отстапки во однос на Балканот и на Македонија. Во дипломатските извештаи од овој период проверуваат информациите дека Австро-Унгарија и Германија ја убедувале Портата дека двете земји ќе направат сè британските предлози никогаш да не се остварат.¹⁴

Италија, исто така, не го прифаќала британскиот предлог и застанала на страната на Австро-Унгарија и на Германија, но поради специфичната положба во која се наоѓала во тоа време, јавно не го објавила својот став. Од друга страна, Франција останала воздржана, чекајќи го конечниот став на Русија.¹⁵

Британскиот реформски проект со особено внимание и интерес го следеле и балканските држави. Бугарија, Србија и Грција, секоја водејќи се од сопствените интереси, различно реагирале на предлогот на Едвард Греј за создавање автономна управа во Македонија. Така, во Софија тој бил „еднодушно прифатен од страна на бугарската јавност“.¹⁶ Тоа прифаќање произлегувало од бугарскиот став дека автономијата на Македонија, како земја

¹³ Растовиќ, „Реформски пакет“, 261.

¹⁴ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 113-114.

¹⁵ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 115.

¹⁶ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 117.

населена „доминантно со бугарско население“, би била само прв чекор и преодна фаза за нејзиното целосно припојување кон Бугарија. Бугарските општествени и политички кругови, како и јавноста, биле длабоко убедени дека кога еднаш ќе се создаде автономна македонска држава, таа подоцна неминовно би одлучила да се приклучи кон својата матица, Бугарија, слично како и Источна Румелија во 1885 година.

Од друга страна, Грција и Србија со вознемиреност гледале на новата реформска акција за Македонија. Тие се плашеле дека со евентуалното прогласување на автономија на Македонија, таа и нејзините жители засекогаш би биле загубени за нивните интереси на сметка на Бугарија. Според нив, најдобро во тој момент било да се задржи постојната ситуација на статус кво, а доколку тоа не е можно, територијата на Македонија, т.е. на трите вилаети, како што биле официјално нарекувани, да се подели на сфери на влијание според „етничкиот принцип“. Во основа, тоа би значело прв чекор кон нејзина поделба помеѓу балканските држави.¹⁷ Поради тоа, двете земји презеле активна дипломатска кампања, пред сè во Лондон, за објаснување на своите ставови и интереси со цел да се спречи или барем да се ревидира предложениот реформски пакет. Така, во март 1908 година српскиот амбасадор во Лондон, Михајло Милиќевиќ, го информирал Чарлс Хардинг дека „за Србија, предлогот за автономија на Македонија и именување генерален гувернер е неприфатлив без гаранција за правата и за самостојниот развој на одделните народности“.¹⁸

Во сета оваа дипломатска игра, најинтересен бил ставот на Русија. Ова, меѓу другото, и затоа што самиот британски проект бил насочен, пред сè, кон Русија. Руската влада најпрво го одбила британскиот предлог бидејќи сè уште не сакала да ги раскине обврските преземени заедно со Австро-Унгарија. Но, исто така, не сакала да даде до знаење и дека целосно се приклонува кон страна на Велика Британија наспроти Германија. Сепак, кон крајот на март руската дипломатија излегла со сопствен предлог за реформи во Македонија, кој бил многу сличен со британскиот предлог. Според Александар Растовиќ, тој единствено се разликувал во делот кој се однесувал на намалувањето на бројот на турските трупи во

¹⁷ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 115-117.

¹⁸ Растовиќ, „Реформски пакет“, 267.

Македонија, а кои требало да бидат заменети со меѓународни сили.¹⁹

На 31 март 1908 година рускиот министер за надворешни работи, Александар Извољски, испратил нота до својот британски колега, Едвард Греј, во која се содржел рускиот одговор на неговиот реформски проект. Во нотата биле претставени руските забелешки на предлогот, како и руските предлог-идеи за новата реформска акција. Од одговорот може да се забележи дека руската страна не се согласувала со идејата за именување генерален гувернер на Македонија со оправдување дека тој би бил неприфатлив за Портата во Цариград, но и за другите големи сили. Наспроти тоа, Русите предлагале неговите задолженија да му се дадат на „генералниот инспектор на трите вилаети“ Хилми-паша, кој требало да биде издигнат во ранг на везир. Русите, исто така, не се согласувале со намалувањето на бројот на турските трупи во Македонија, додека финансиските, судските и административните реформи се предлагало да ѝ се доверат на една финансиска комисија составена од членови именувани од големите сили, а кои би ги имале истите права како и постојните австриски и руски цивилни агенти. Оваа комисија требало да биде во служба на султанот.²⁰

Британската влада ги прифатила повеќето руски забелешки и предлози. Таа изготвила нов и модифициран предлог, во кој биле значително ублажени првичните „радикални“ идеи. Меѓу другото, бил прифатен рускиот предлог за именување генерален инспектор наместо предвидениот генерален гувернер, но со речиси истите надлежности како и гувернерот. Генералниот инспектор требало самостојно да ги одредува повисоките службеници во својата администрација во Македонија: валиите, нивните помошници, генералните секретари, кајмакамите и другите пониски службеници, и да дејствува, во суштина, независно од султанот.²¹

Рускиот план и модифицираниот британски предлог претставувале основата врз која се одвивала понатамошната интензивна комуникација помеѓу двете страни со цел да се усогласат ставовите и да се изгради еден заеднички предлог. Конечниот предлог требало да биде потврден од страна на императорите Николај II и Едвард VII на нивната заедничка средба предвидена да се одржи во

¹⁹ Растовиќ, „Реформски пакет“, 261.

²⁰ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 125.

²¹ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 125-126, 132.

градот Ревал (денешен Талин, Естонија). Заедничкиот предлог, истовремено, требало да го симболизира и британско-руското зближување и нивните идни заеднички проекти во однос на Балканот и на Османлиската Империја.

Ревалската средба на двајцата императори се одржала на 9 и на 10 јуни 1908 година и предизвикала големо внимание во тогашната европска јавност. Весникот *Политика* пишува: „Ниту еден политички настан не ја заинтересирал Европа толку многу како што е тоа ревалскиот состанок. Целиот свет ги има вперено очите во Ревал, оти тука треба да се решат неколку прашања од многу голема важност и да се види дали е можно да се создаде ново групирање на големите сили во корист на општиот мир“.²² Според извештаите, средбата требало да ги потврди заедничките интереси и меѓусебната поделба на сфери на влијание, особено во однос на азиските области (Персија и Авганистан), поради што најголемо внимание, всушност, ѝ било посветено на ситуацијата во Персија (денешен Иран).

Што се однесува до Македонија, во Ревал двајцата монарси се согласиле за потребата од изготвување на еден нов детален план кој би довел до формирање автономна управа во Македонија и, на тој начин, до нејзина пацификација.²³ Притоа, планот бил посебно детално разработен на средбата помеѓу Извољски и сер Чарлс Хардинг, потсекретарот во британското Министерство за надворешни работи. На неа опширно биле разгледани спорните прашања и неусогласеноста што постоела помеѓу британскиот и рускиот предлог. Главните несогласувања се појавиле околу прашањето за овластувањата на генералниот инспектор, потоа околу начинот на именување на службениците во неговата администрација, како и околу буџетот на македонските вилаети. Руската страна и во текот на овие разговори инсистирала дека некои од британските предлози се прилично радикални и како такви нема да бидат прифатени од страна османлиските власти, но и од дел од големите сили, во прв ред од Германија. Забелешките посебно се однесувале на овластувањата на генералниот инспектор да дејствува прилично

²² „Руско-енглески споразум“, *Политика*, 1571, 3 јуни 1908, 1, пристапено на 3 ноември 2012, <http://sec.digital.nb.rs/document/P-2484-1908>.

²³ Растовиќ, „Реформски пакет“, 272.

независно од султанот, како и во однос на планот за намалување на османлиските трупи во Македонија.²⁴

Според документите што беа консултирани, постојат различни информации за тоа што навистина се разговарало на средбата во Ревал во однос на македонското прашање и што конкретно било договорено. Според едни податоци, „меѓу двете страни бил постигнат договор, кој требало да претставува основа за една поширока согласност меѓу големите сили“.²⁵ Тука понатаму се вели дека на средбата на двајцата императори, британската страна предложила „ново решение за Македонија, кое подразбирало таа област да добие автономна административна управа“, а бил предложен и „детален план за нејзина пацификација, кој бил прифатен и од страна на Русите“.²⁶ Српскиот весник *Политика* во бројот од 3 јуни 1908 година (16 јуни нов стил) пренесува изјава дадена од страна на рускиот министер Извољски за некои англиски новинари, според која, „во однос на македонското прашање, како и за прашањата што се однесуваат на централна Азија била постигната целосна согласност“.²⁷ Иако не е познато врз која основа била постигната согласноста, понатаму се информира дека „руската влада веднаш ќе започне да работи на изработка на конечната програма за реформската акција во Македонија“, која подоцна требало да биде поднесена на разгледување до другите европски сили.²⁸ Подоцна, во бројот од 2 јули (15 јули нов стил), повеќе од еден месец по завршувањето на ревалската средба и во време кога Младотурската револуција веќе имала земено сериозен замав во Македонија, весникот *Политика* објавил информација дека руската и англиската влада испратиле свои посебни ноти до другите големи сили во однос на реформскиот проект во Македонија. Притоа, според англискиот предлог, се барало предвидените реформи да се спроведат веднаш со цел да се врати редот во провинцијата, додека рускиот предлог бил повоздржан и во него се барало најпрво да се провери дали предложените мерки се потребни и дали, евентуално, не е потребно нивно модифицирање.²⁹

²⁴ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 135.

²⁵ Растовиќ, „Реформски пакет“, 272-273.

²⁶ Растовиќ, „Реформски пакет“, 272.

²⁷ „Руско-енглески споразум“.

²⁸ „Руско-енглески споразум“.

²⁹ „Телеграми“, *Политика*, 1600, 2 јули 1908, 2, пристапено на 3 ноември 2012, <http://scc.digital.nb.rs/document/P-2484-1908>.

Иако е тешко да се утврди вистинитоста на овие новинарски извештаи, најверојатно е дека и покрај искажаната заедничка согласност околу потребата од спроведување реформи во Македонија, сепак на средбата во Ревал не бил изработен еден заеднички предлог-проект. Ваквата теза ја застапува и Шукру Ханиоглу, кој повикувајќи се на британски документи и на едно писмо испратено од Извољски до Бенкендорф, смета дека во Ревал не бил изработен никаков заеднички план во однос на Македонија.³⁰ Така, иако двете страни сакале да остават впечаток во пошироката европска јавност дека меѓу нив постои целосна согласност за сите прашања, сепак и по завршувањето на ревалската средба останале разликите кои постоеле помеѓу британската и руската влада околу тоа како треба да изгледа конечниот реформски пакет за Македонија. Разликите што постоеле помеѓу двете земји најверојатно биле причината за тоа што во Ревал не бил изработен заеднички реформски план, туку само била искажана „заедничката согласност за потребата од негово изготвување“ во „најскоро време“ и во консултации со другите големи сили. Како доказ за ова може да послужи и фактот што двете страни излегле со свои посебни соопштенија за разговорите во Ревал, како и со посебни предлози околу тоа каква треба да биде иднината на реформскиот проект во Македонија.

Сепак, во дипломатските кругови, како и во пошироката европска јавност, се раширило убедувањето дека Британците и Русите во Ревал постигнале „целосна согласност“ околу реформскиот проект во Македонија, кој, во крајна линија, предвидувал нејзина изградба во посебна автономна област. Ваквите информации предизвикале загриженост кај дел од големите сили, кај балканските земји и, пред сè, во Османлиската Империја.

Една од земјите кои со загриженост гледале на руско-британското зближување била Германија. Сепак, водејќи се од своите интереси, германската дипломатија не го отфрлила веднаш реформскиот проект за Македонија. На почетокот на јули германската влада изјавила дека „во принцип го прифаќа британскиот предлог за формирање на мобилни трупи во Македонија..., а во пријателски дух и благонаклоно ќе ги разгледа и руските предлози“.³¹ И од последниов цитат може да се заклучи дека не постоел еден заеднички реформски план, туку одделни, англиски и руски,

³⁰ Hanioglu, *Preparation*, 470.

³¹ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 145.

предлози. Германскиот амбасадор во Санкт Петербург, Пуртале, во еден свој извештај му ги пренесол на државниот канцелар Фон Билоф информациите и реакциите во врска со средбата во Ревал до кои дошол. Амбасадорот оценува дека иако средбата не значела „проширување на договорот за сојуз“ склучен претходната година помеѓу Англија и Русија, сепак таа средба претставува уште еден сигнал за сè поголемото зближување помеѓу двете земји, и уште повеќе за групирањето на Англија, Русија и на Франција во еден сојуз.³² Доказ за ваквото зближување била волјата за повторна средба што ја изразиле двајцата императори „пред да помине долго време“. Во однос на Македонија, амбасадорот известува дека, според полуофицијалната телеграма што ја добил, разговорите помеѓу руските и англиските претставници по прашањето за реформи во Македонија „довеле до речиси целосен договор“, а во врска со тоа прашање, рускиот министер Извољски сакал да разговара и лично со него и со другите претставници на германската влада.³³

Гласовите за ревалската средба и за одлуките што биле донесени на неа сепак најмногу ги вознемириле духовите во Османлиската Империја. Портата истакнувала дека не може да се согласи со новиот британско-руски реформски проект, а особено никако не можела да го прифати предложеното намалување на бројот на нејзините вооружени трупи во Македонија. За ваквите свои ставови, османлиската влада, се чини, била охрабрена од страна на Австро-Унгарија и на Германија.

И додека во европските престолнини се одвивале дипломатските преговори околу конечниот изглед на новиот реформски план за Македонија, а во пошироката европска јавност се анализираше одлуките и значењето на ревалската средба, од Македонија започнале да доаѓаат информации за побуни и немири во редовите на османлиската армија. На 3 јули 1908 година командантот на резервниот состав на армијата во Ресен, Нијази-бег, му откажал послушност на султанот и со неколку десетици потчинети офицери и војници се одметнал во планините. Следните денови неговиот

³² Извештај на амбасадорот Пуртале од Санкт Петербург до државниот канцелар грофот Фон Било во Берлин од 12 јуни 1908 година во врска со средбата во Ревал и англиско-руските договори за Македонија, во *Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904-1910)*, избор, предговор и редакција Ѓорѓи Стојчевски (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2005).

³³ Извештај на амбасадорот Пуртале, 239.

пример бил следен и од други високи офицери и претставници на османлиската елита. За кусо време бунтот прераснал во масовно револуционерно движење, кое се проширило низ целата Империја. На чело на движењето се наоѓал т.н. комитет Единство и напредок составен, пред сè, од млади и реформски ориентирани личности, претставници на османлиската воена елита. Повеќето од нив биле армиски офицери образовани во западноевропските земји. Повод за нивната акција биле токму информациите дека се планираат нови реформи во Македонија. Младотурците, како што биле нарекувани, се плашиле дека, како и многупати претходно, султанот Абдул Хамид II ќе попусти под притисокот на големите сили и ќе ги прифати новите реформски предлози кои, според нив, би значеле оттргнување на Македонија од Империјата. Во тие околности, младотурскиот Комитет проценил дека државата е во опасност и дека е дојдено време за детронизирање на апсолутистичкиот режим на Абдул Хамид и за демократизација на земјата. Спасот на Империјата и на нејзините европски поседи Комитетот го гледал во нејзината модернизација и реформирање по примерот на западноевропските земји. За таа цел се барало враќање на Уставот од 1876 година, распишување парламентарни избори и формирање демократски парламент по примерот на западноевропските земји.³⁴

Многу е веројатно дека врз одлуката за отпочнување на младотурската револуционерна акција во тој момент свое влијание имале и некои од големите сили. Во прв ред тоа биле силите како Германија и Австро-Унгарија, на кои не им одговарале новите односи на Балканот диктирани од Британија и од Русија. Од друга страна, Јован Донеv смета дека за отпочнувањето на младотурската акција голема улога одиграла токму британската дипломатија. Според него, Британците немале искрена намера за спроведување на реформите кои самите ги предлагале, како и за формирање една автономна управа во Македонија. Македонскиот реформски проект бил само еден тактички маневар на британската влада за остварување поголеми интереси, односно за нејзино приближување кон Русија и Франција наспроти Германија. Отпочнувањето на младотурската акција и создавањето комплетно нова ситуација во Империјата би ѝ дало совршена можност на британската влада елегантно

³⁴ За појавата, развојот и за активностите на младотурците и на комитетот Единство и напредок. види кај М. Şükrü Hanioğlu, *Preparation For a Revolution, The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

да се повлече од реформскиот проект, како што на крајот и се случило.³⁵

Младотурското движење за кусо време постигнало целосен успех и го принудило султанот Абдул Хамид II на радикални отстапки. Тој набрзина го вратил во сила Уставот од 1876 година и се согласил да распише избори во земјата и да се воспостави демократски парламент со кој би ја делел власта. Во исто време биле легализирани и пацифизирани сите вооружени чети, а била прогласена и амнестија за политичките затвореници.

Новата ситуација што настанала со избувнувањето на револуцијата била внимателно следена од страна на големите сили. Во новите, радикално променети околности британската влада заклучила дека не е време за наметнување нови обврски на Империјата и веднаш по објавување на информациите за прогласувањето на Уставот, го суспендирала реформскиот план за Македонија, истакнувајќи дека „ќе го следи развојот на настаните во Отоманската империја и ако има потреба ќе се продолжи со реформската акција“.³⁶ Владата сега била подготвена да чека и да види како ќе се одвива идната ситуација и дали, евентуално, со новите промени Империјата ќе биде во можност да ги спроведе предвидените реформи. Министерот Едвард Греј во парламентот изјавил дека „британската влада нема да презема никаква самостојна акција во поглед на македонското прашање“. Владата ја поздравила новонастанатата ситуација. За неа, сега, најважно било и соседните балкански држави да ја прифатат таа ситуација и да го спречат организирањето и испраќањето паравоени чети од нивната територија во Македонија. Ако новата османлиска власт успее да ја реорганизира администрацијата и да гарантира подеднакви права за христијаните во Македонија како и за муслиманите, новата состојба би била прифатлива за Британија. Британците сега верувале дека „реформирана Турција би била најдоброто решение за македонското прашање, само ако соседите ја остават на мира“.³⁷

Во исто време и Русија се откажала од својот дел од реформскиот проект. Министерот Извољски ја образложил ваквата

³⁵ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 154.

³⁶ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 153.

³⁷ „Телеграми Пресс- бироу“, *Политика*, 1614, 16 јули 1908, 2 пристапено на 5 ноември 2012, <http://scc.digital.nb.rs/document/P-2484-1908>; исто и: „Маједонске реформе“, *Политика* 1613, 15 јули 1908, 2, пристапено на 5 ноември 2012, <http://scc.digital.nb.rs/document/P-2484-1908>.

одлука со потребата „на сегашното движење да му се даде шанса да покаже со колкава позитивност тоа може да се ефектуира“.³⁸ Предлозите за суспендирање на реформскиот проект со задоволство биле прифатени и од страна на Австро-Унгарија, Германија и на другите големи сили кои, секоја од свои причини, сметале дека треба да им се даде шанса на младотурците. На тој начин, реформскиот проект за Македонија, кој кренал голема врева во европската политичка јавност, наеднаш бил суспендиран и одложен „за подобри времиња“ уште пред истиот да биде конкретизиран и да започне неговата имплементација.

Но, за жал за Македонија и за нејзиното население, подобри времиња нема да дојдат. Новите османлиски власти воопшто немале намера да ги исполнат реформите што ги очекувале од нив европските сили. Во следниот период ситуацијата наместо да се подобри, уште повеќе се влошила. Младотурците, во прв ред, биле османлиски националисти. Тие верувале дека спасот на Империјата лежи во изградба на единствена „османлиска нација“ составена од сите етнички групи и религии кои егзистирале во државата, по примерот европските нации-држави. Поради тоа, нивната главна цел била да ја зачуваат Македонија како интегрален дел од османлиската држава, а не да ѝ дадат некаква автономија или самоуправа. Како аргумент за тоа може да послужи и меморандумот кој во мај 1908 година бил испратен од битолскиот разгранок на комитетот Единство и напредок до конзулите на сите големи сили, освен до рускиот конзул. Во него се истакнувало дека „Македонија е денес еден дел од Отоманската империја и не може да се оддели од неа, нејзиниот живот е поврзан со животот на Империјата. Среќата на трите вилаети, кои што Европа сака да ги претвори во една вештачка Македонија, се врзани со среќата на 27 други вилаети, што заедно ја сочинуваат Османлиската држава“.³⁹

Оваа политика за единствена османлиска нација не била во интерес на христијанското население во Македонија и пошироко на Балканот. Таа била целосно неприфатлива и за водачите на македонското револуционерно движење бидејќи била во спротивност со нивните залагања за изградба на автономна македонска држава. Уште повеќе, со османлиската нација не се идентификувал и најголем дел од муслиманското нетурско население во Импе-

³⁸ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 154.

³⁹ Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907-1908*, 150.

ријата, меѓу кои и Албанците. Поради тоа, најголем дел од нетурското население ги отфрлило идеите и проектите на младотурците и во тоа, меѓу другото, лежи една од главните причини за неуспехот на младотурскиот реформски проект.

Сепак, неуспехот на младотурскиот проект и влошувањето на ситуацијата во Македонија во следните години не довеле до враќање на интересот на големите сили за реформскиот план како што било претходно најавувано. Политичката ситуација во Европа, во меѓувреме, крајно се усложнила. Односите помеѓу европските земји, сега веќе поделени на блокови, толку се влошиле што во секој момент постоела опасност од избувнување на голема војна. Зафатени со меѓусебните проблеми и стремејќи се да ја избегнат или барем да ја одложат војната која станувала неминовна, европските големи сили им го препуштиле решавањето на македонското прашање на балканските земји. Во такви околности, Србија, Грција, Бугарија, Романија и Црна Гора процениле дека е дојдено времето за остварување на нивните голомодржавни интереси на сметка на Османлиската Империја, а во нејзините рамки и на Македонија. Во текот на 1912 година, поттикнати од Русија, балканските држави го формирале т.н. Балкански сојуз, чие создавање ќе доведе до избувнување на Балканските војни, а на крајот и до поделба на Македонија. Во следните години оваа поделба била санкционирана од страна на големите сили и на балканските држави на серија мировни конференции, со што автономијата и самостојноста на Македонија, како опции за решавање на македонското прашање, ѝ отстапиле место на идејата за нејзина поделба.

Од изложеното може да се заклучи дека иако Велика Британија и Русија немале искрен однос кон реформите во Македонија и кон идејата за формирање автономна македонска управа и истата ја користеле за остварување на сопствените стратегиски интереси, сепак нивниот реформски проект од 1908 година е значаен за македонската историја од неколку аспекти. Имено, тоа бил последниот обид на големите сили за спроведување реформи во Македонија, кои требало да бидат во интерес на самата Македонија и на нејзиниот народ. Исто така, тоа бил последниот посериозен обид идејата за автономија на Македонија да се постави високо на агендата на европските големи сили. Таа идеја и целокупниот реформски проект ја преокупирале европската и балканската јавност во првата половина на 1908 година. Балканските земји стравувале од

можноста реформскиот проект да се спроведе на дело, така како што бил замислен. Информациите од средбата во Ревал дека рускиот цар и британскиот крал се договориле за формирање автономна управа во Македонија претставувале непосреден повод за отпочнувањето на Младотурската револуција од јули 1908 година. Избувнувањето и почетниот успех на Револуцијата, од своја страна, предизвикале идни далекосежни последици и големи промени, како во Македонија така и пошироко на Балканот.

На крајот, треба да се истакне и тоа дека реформскиот проект од 1908 година и ревалската средба подоцна честопати биле користени од страна на македонските дејци и револуционери како аргумент пред меѓународната јавност во прилог на потребата од формирање автономна или независна македонска држава. Така, Крсте Мисирков во едно писмо од 31 октомври 1911 година упатено до претседателот на Санктпетербуршкото словенско добротворно друштво, А. А. Наришкин, во кое барал Русија да се заложат за спас на Македонија во интерес на целото православно словенство, меѓу другото, се повикува и на одлуките од Ревал: „Ревалската средба на монасите ја покажа спремноста на Англија да инсистира да ѝ се даде автономија на Македонија. Франција, како сојузник на Русија, тешко дека би ја откажала поддршката“.⁴⁰ Исто така, Мисирков и Чуповски во своето писмо–меморандум испратено до рускиот министер за надворешни работи, С. Д. Сазанов, од 7 септември 1914 година тврдат дека ревалските реформи од 1908 година, како и другите реформски проекти од претходно, предвидувале „целосна автономија на Македонија“, но дека истите биле „претекнати“ од страна на младотурците со прогласувањето на Уставот од 1908 година.⁴¹

⁴⁰ Крсте Петков Мисирков, *Писма: 1911-1917*, предговор и редакција Растислав Терзиоски (Скопје: ДАРМ, 2007), 47.

⁴¹ Мисирков, *Писма*, 89.

Zdravko STOJKOSKI

BRITISH-RUSSIAN REFORM PROJECT FROM 1908
AND ITS IMPORTANCE FOR MACEDONIA

- s u m m a r y -

Political rapprochement between Britain and Russia at the end of 1907 and during 1908, led to new proposals for implementation of reforms in Macedonia. British-Russian reform project, among the other, provided establishment of an autonomous administration in Macedonia, within the Ottoman Empire. This proposal was discussed by the two emperors at their meeting in Reval in June 1908. The Reform project was one of the last attempts of the great powers to defuse the situation in Macedonia and for creating on some kind of autonomy for Macedonia. Information's about these plans were the main reason for the outbreak of the Young Turk revolution in July 1908.

Димитар ЉОРОВСКИ
ВАМБАКОВСКИ

Институт за национална
историја - Скопје

РЕФОРМИТЕ НА ГРЧКАТА ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА

Кон прашањето за грчките егзогени именувања на македонскиот етникум во османлиска Македонија

Во историјата на модерната грчка држава, во нејзината официјална политика и кореспонденција, во литературата и во историографијата, за македонскиот етникум во XIX и почетокот на XX можат да се сретнат голем број официјални и полуофицијални именувања, кои одговарале на одредени дипломатски потреби и комбинации на грчката нација-држава. Перцепирано од денешен аспект, флуидноста во употребата на различното именување на македонскиот етникум е во корелација со тогашните општествено-политички состојби на Балканскиот Полуостров, но и со потребата за задоволување на грчките национални потреби. Исто така, можеби не одлучувачки, но доста важен сегмент околу употребата на различната терминологија бил фактот дека во XIX и почетокот на XX век одредени историски, географски и етнологски познавања за Македонија имале единствено образованите Грци, додека за мнозинството од грчката популација таа сè уште била во најголем степен непозната територија.¹

До средината на XIX век целокупното словенско население во Македонија, но и во османлиските владенија на Балканскиот

¹ John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, *Modern Greece: A History since 1821* (London: Wiley-Blackwell 2009), 48.

Полуостров, во грчките дела се споменува како „бугарско“. Во овој период не станувало збор за етничка карактеристика на населението, туку за именување на најголемиот дел од Словените кои живееле на Балканскиот Полуостров и ѝ припаѓале на една иста или слична јазично-културна категорија. Така, на пример, со терминот *Бугарин*, освен Македонците, биле опфатени и Србите, а истовремено еден „Бугарин“ можел да биде и „Грк“ – како припадник на Цариградската патријаршија.² Одредена разлика во користењето на името може да се забележи во втората половина на XIX век, со појавувањето на преродбениците, борбата на македонското население за обновување на Охридската архиепископија и со формирањето свои црковно-просветни општини. Поради можноста за отцепување на Словените-христијани од Цариградската патријаршија, грчкиот национализам како свој противник почнал да го смета *панславизмот*. Во грчките министерски извештаи од седумдесеттите години на XIX век постои разлика, од една страна, во употребата на терминот *Гркобугари*, но и на терминот *Елинофрони* (Ελληνοφρονες 'оние што ја имаат Грција / Елада во мислите или имаат грчки чувства'), а, од друга страна, на *Бугарословени*, или оние што со своето себепоимање се поврзувале со „панславистичката линија“.³

Следната промена во именувањето на македонскиот етникум ќе настапи со формирањето на Егзархијата во 1870 година и подоцна со создавањето на бугарското кнежество во 1878 година. По појавата на овие два субјекти, името *Бугарин* веќе почнало да не се однесува на македонското словенско население воопшто, туку на припадниците на Бугарската егзархија, т.е. на црковно-образовниот механизам на Кнежеството Бугарија. Етничките Македонци кои и понатаму останале во рамките на Патријаршијата, во грчките кругови почнале да се именуваат како *Бугарофони*, т.е. како еден вид Грци, иако зборувале друг (словенски, т.е. според грчките поимања, бугарски) јазик. Освен пропаганден карактер, со новото именување од страна на официјална Атина се наметнувал нов термин кој требало да претпоставува постоење на друг етникум, т.е.

² Τασος Κωστοπουλος, Δημήτρης Τριμής, Αντα Ψαραα, Δημήτρης Ψαρρας, „Ενα, δυο, τρια, πολλα ονοματα: Απο τους 'Ελληνοβουλγαρους' στους 'Σκοπιανους'“, *εφ. Ελευθεροτυπια*, 5.6.2005 г. (Αθηνα).

³ Димитар Љоровски Вамваковски, „Како нè нарекуваше Грција“, *Македонско сонце*, бр. 621 од 26.5.2006 г. (Скопје), 50-52.

бугарски, и некакво изедначување со припадноста кон бугарската држава, нешто што, пак, во османлиски контекст во Македонија не било применливо. Сепак, и покрај општата употреба, разликата помеѓу *Бугари* (Македонци-егзархисти) и *Бугарофони* (Македонци-патријаршисти) не била секогаш апсолутна. Во тогашниот јазик на Грците, етничките Македонци продолжиле да бидат именувани како *Бугари*, име кое често се наоѓало и во официјалните документи. Следна промена во именувањето на дел од македонското население ќе се случи на почетокот на XX, кога дошло до преименување на Македонците-патријаршисти од *Бугарофони* во *Македонци*.⁴ Оваа промена била резултат на грчката национална доктрина и на употребата на пропагандните механизми во османлиска Македонија, кои се обидуваа на секаков начин да го задржат македонското патријаршиско население во рамките на *елинизмот*. Во тој период, во грчките училишта и цркви започнала да се употребува традицијата на античкото македонско наследство, кое од страна на идеолозите на грчкиот национален мит веќе било инкорпорирано во „бесмртната“ грчка нација-држава. Така, дел од припадниците на македонското население почнале да ги убедуваат дека се потомци на античките Македонци и дека нивниот словенски јазик постепено се развил од старогрчкиот.

Покрај ваквото именување на македонското словенско население, во грчките документи од крајот на XIX и почетокот на XX век карактеристична била употребата и на термините *Ксенофони* (Ξενοφῶνοι 'туѓогласни'), *Ксеноглоси* (Ξενογλωσσοί 'туѓојазични'), *Другојазични* (Άλλογλωσσοί) итн. Употребата на ваквата терминологија јасно и недвосмислено ја покажува инаквоста во перцепцијата на оние што именувале и истовремено имале тенденција дел од македонското население да го прикажат како „свој етникум“ во османлиска Македонија.

Како и да е, општо гледано, една од причините за ваквите егзогени промени во именувањето на најмногубројниот етникум во османлиска Македонија – македонското словенско население, било и резултат на неговото раздробување најпрво меѓу двете, а потоа и меѓу трите православни национални цркви: грчката, бугарската и српската. Од една страна, ова раздробување се вршело врз основа на правата што биле дадени од страна на Портата, т.е. врз основа на

⁴ Κωστοπουλος, Τριμης, Ψαραα, Ψαρρας, „Ενα, δυο, τρια, πολλα ονοματα: Απο τους 'Ελληνοβουλγαρους'“.

функционирањето на милет-системот, додека, од друга страна, самата Империја го дозволила тоа надевајќи се дека преку „византиски“ методи ќе ја одржи власта во своите европски владенија. На таков начин, османлиската власт дозволила надворешно национално етикетирање на своите поданици, при што од посебна важност било тоа „кој ја имал моќта да именува“.⁵

Карактеристично за грчките извори од крајот на XIX и почетокот на XX век, преку кои се опишувале одредени настани и процеси во османлиска Македонија или, пак, се практикувало етикетирање на дел од македонското население, била употребата на термините *нација*, *национална идеја*, *национално чувство* итн. Ваквата употреба, од денешен аспект на нивното значење, не може да се поврзе со тогашниот специфичен општествено-политички развој во доцноосманлискиот период. Едноставно не било можно во анационално општество, каква што била Османлиската Империја, да се бараат, да се пребројуваат и да се посочуваат припадници на „грчката нација“. Во тој контекст, употребата на овие термини единствено може да се перцепира од гледна точка на обидите и напорите на пропагандниот механизам на грчката држава да задржи што поголем дел од македонското население во рамките на Цариградската патријаршија, што во тогашните услови значело и припадност кон *елинизмот*.

Губењето на моќта на Патријаршијата во елинизирањето на православната вера

Анационалното општествено уредување на Османлиската Империја, кое зависело од многу услови, но пред сè од постојниот милет-систем, претставувало погоден терен за натпревар на националните пропаганди на младите балкански нации-држави. Балканските народи кои во текот на XIX век успеале да создадат свои национални држави креирале и големодржавни проекти чија цел биле експанзија на нивните држави кон териториите на балканските владенија на Османлиската Империја. Напорите за докажување кои се одвивале паралелно со обидите за креирање свој „етникум“ на териториите кон кои претендирале претставувале

⁵ Марија Пандевска, „МРО и терминот Македонци како ознака за надлокален и натцрковен идентитет“, *Македонскиот идентитет низ историјата* (Скопје: Институт за национална историја, 2010), 142.

основна тенденција на балканските национални идеологии. Предизвикот за просторно проширување морал да биде базиран на што пооригинални докази за постоењето на свој „етникум“ во овие делови од Османлиската Империја. Во остварувањето на целта – наметнување сопствен етнички идентитет во Македонија, во согласност со интересите на новосоздадените балкански нации, биле мобилизирани три работи: црквата, јазикот и образованието. Образовниот систем на македонскиот простор во суштина бил идеолошки механизам на овие држави и ги вклучувал сите нивни национални сили кон две насоки: изучување на јазикот и креирање национална свест.⁶

Од крајот на XIX век до денес повеќе од очигледна е конфронтацијата помеѓу балканските национални историографски концепти во определувањето на идентитетот на доминантното македонско христијанско население во периодот на формирањето на балканските нации-држави, се разбира перцепирано во поширок контекст на македонското прашање. Прва се појавила грчката, потоа следувале српската и бугарската историографија. Концептите што биле тесно поврзани со конструираниите национални митови биле базирани на „оригинални аргументи“ со кои го потврдувале „сопствениот“ етникум во Македонија и истите најчесто биле променливи и варирале во однос на моменталната историска ситуација, но и на „доказите и на фактите“ на балканските конкуренти. Нашиот фокус во овој текст е насочен само кон една од трите балкански пропаганди – грчката, и тоа преку анализите на ставовите на грчката национална идеологија и историографија и, пред сè, преку улогата на јазикот, пресликан во образованието, во обидот за создавање грчка етничка припадност кај христијанското население во османлиска Македонија.

Во првата половина на XIX век грчките национални фактори го сметале доминантното и разнородно христијанско македонско население (Македонци, Власи и Албанци) дека не е многу поразлично од гркофоното. Врз основа на припадноста кон Цариградската патријаршија, односно членството во анационалниот рум-милет, и на употребата на грчкиот како службен јазик во црковната литургија, словенското население не било третирано „ниту како Бугари, ниту како Срби (во етничка конотација, б.н.), но

⁶ Σοφία Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια; Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904* (Αθήνα, 1992), 20.

едноставно како христијански браќа кои го познавале или не го научиле грчкиот јазик, или, пак, биле во фаза на елинизација“.⁷ Ваквата перцепција се должела на раното создавање на грчкиот национализам (гледано од аспект на појавата на другите балкански национализми) и на употребата на членството во православната црква, т.е. на рум-милетот како критериум во определувањето на некаков „етничкиот идентитет“. Од друга страна, непостоењето на формирана национална свест кај христијанскиот елемент, што се должело на тогашните општествено-политички услови на османлискиот Балкан, му дозволувало многу лесно на грчкиот „екуменизам“ таа категорија од населението да ја третира како „свој етникум“ во Османлиската Империја.

Појавата на *панславизмот*, пресликан преку формирањето на словенскиот протонационализам кон средината на XIX век, на сцената претставувал силен удар за грчките национални претензии и кон османлиска Македонија.⁸ Прво и основно нешто, кое било јасно видливо и официјална Атина лесно го учила, била „погрешната перцепција дека териториите до Шар Планина и Пирин биле населени главно со население што му припаѓало на елинизмот“.⁹ Процесот на диференцијација на македонското христијанско население од општиот православен рум-милет во периодот на преродбата и борбата за создавање сопствени црковно-училишни општини главно се базирал на прифаќањето на словенското име и на словенскиот јазик и на чувството на инаквост од грчкиот етникум.¹⁰ Ѓорѓија Македонски, учител родум од с. Радибуш, Кривопаленечко, во 1846 година запишал: „Славјанското писмо го изучив од татко ми Димитрија Македонски, кој така се вика зашто сме Македонци,

⁷ John S. Koliopoulos and Thanos M. Veremis, *Greece; The modern sequel from 1831 to the present* (London: C. Hurst&Co. 2002), 237.

⁸ Овој период (средица на XIX век) се поврзува со присуството на рускиот славист и професор на универзитетот во Казањ, Виктор Григорович, на македонскиот простор и на силната активност на браќата Димитар и Константин Миладинови и на нивните следбеници, кои се обидуваа да создадат словенска свест кај македонското население преку откривање словенски ракописи и проширување на словенскиот јазик и на словенската азбука во училиштата.

⁹ *Ιστορία του Ελληνικού έθνους, από 1833 ως 1881*, Τομος ΙΓ (Αθήνα, 1977), 381.

¹⁰ Крсте Битовски, *Континуитетот на македонските националноослободителни борби во XIX и почетокот на XX век* (Скопје, 1998), 36.

а не Грци. (...) И јас прекарот си го зедев Македонски, а не по татко ми и дедо ми, за да се знае дека сме Славјани од Македонија“.¹¹

Нешто поконкретен во своето изјаснување, на пример, бил свештеникот Димитрија, кој во 1865 година изјавил дека службата ја врши на „славјански“ јазик и дека неговата татковина Македонија страда од Грците, кои „не ни дават и денес мир“. Свештеникот, исто така, се повикува и на „нашите словенски учители и просветители Кирил и Методиј, кои ни го оставија нашето словенско писмо“, но дека тоа „не го признава владиката Грк, па затоа ние не го сакаме да пастирува, туку да си имаме наш архиепастир Словен“.¹² На ваквите тенденции остро се спротивставил пред сè грчкиот црковен клер, но, исто така, станало јасно дека припадноста кон Цариградската патријаршија веќе не била доволно силен аргумент со кој македонското христијанско население би се поврзувало со *елинизмот*. Исто така, уочливо за националните фактори во Атина било тоа што употребата на грчкиот јазик во литургијата (наспроти употребата на мајчиниот јазик на месното население во домот) веќе не била цврст аргумент кој би го докажувал грчкиот карактер на Македонија. Биле потребни нови докази со кои грчката држава би ги оправдала претензиите кон територијата на османлиска Македонија. Формирањето на Бугарската егзархија во 1870 година морало целосно да ги промени и стратегијата и приоритетите на грчкиот национализам во однос на османлиска Македонија.

На сето ова се надоврзале и крупните територијални промени настанати по крајот на Големата источна криза (1875-1881), што, од една страна, значело намалување на граничниот опсег на аспирациите кон македонските територии, додека, од друга, менување и дополнување на критериумите со кои го дефинирале својот „етникум“ во Македонија. Новата ориентација на грчката национална идеологија го заменила „вековниот непријател на нацијата“ (Османлиската Империја) со новиот – Кнежеството Бугарија, кое се појавило „на север“ од нејзините граници.¹³ Фокусот на грчката пропаганда во Македонија, според историчарот

¹¹ Тодор Чепреганов (ed.), *Сведоштва за македонскиот идентитет (XVIII – XX век)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2010), 19.

¹² *Сведоштва за македонскиот идентитет*, 20.

¹³ *Ιστορία του ελληνικου εθνους, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως 1913*, Томос ΙΔ (Αθηνα, 1977), 220.

Кофос, бил насочен кон следните аспекти: зајакнување на грчкото образование и на црковните институции; зајакнување на економскиот потенцијал на грчкото население; формирање мрежа од агенти за собирање и ширење информации и вооружена активност. Последниов, иако неколкупати бил предлаган од одредени национални фактори во османлиска Македонија и во Грција, категорично бил одбиван од грчката влада сè до средината на 1904 година.¹⁴

Тоа што на почетокот навидум наликувало на црковно ривалство помеѓу старата и општопризната Цариградска патријаршија и новоформираната Егзархија набргу се претворило во силна конфронтација помеѓу грчкиот и бугарскиот експанзионизам во Македонија. Основата на овој судир се наоѓал во начинот на наметнување врз христијанското население и претставување на истото како свој етникум во Македонија. Непостоењето на национален идентитет кај доминантното христијанско словенско население во Македонија, карактеристично и за сите други групи што живееле во османлиската држава, им овозможило на двете доминантни национални пропаганди да ја претстават црковната припадност како „национална“. Во таа насока се случила постепен промена во категоризацијата на црковните групи, па така „егзархистот“ почнал да се категоризира како „Бугарин“, но веќе со некакво етничко значење, а „патријаршистот“ станал „припадник на грчката нација“ во Македонија.¹⁵

Во контекст на тогашното грчко национално перцепирање, квалификување и толкување на македонското словенско население, а со цел да се добие појасна слика, ќе претставиме дел од констатациите на грчкиот конзул во Солун, К. Ватикиотис, кој, од една страна, ја објаснува сопствената перцепција за етногенезата на словенското население на Македонија, а од друга, опишувајќи го етничкиот состав на т.н. нејзина „средна зона“, на 30 декември 1879 година напишал: „...бугарофоното население во Македонија не е поради тоа и Бугари. Напротив, многу се оние [аргументи] што покажуваат дека тие се Македонци (се мисли на антички Маке-

¹⁴ Evangelos Kofos, „Dilemmas and orientations of greek policy in Macedonia 1878-1886“, *Balkan studies*, 21/1, (1980), 52-54.

¹⁵ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *То македонско ζήτημα 1856-1913* (Αθήνα, 2009), 28.

донци, б.н.) кои го примија јазикот преку бугарските¹⁶ напади и колонизација (се мисли на словенската колонизација на Балканскиот Полуостров од VI и VII век, б.н.). Но, што и да се, овие бугарофони се наклонети кон грцизмот до таков степен што го користат грчкиот [јазик] во црквата и во училиштата и тој е нивниот јазик на кој пишуваат. А, исто така“, продолжува Ватикотис, „им останаа верни на Патријаршијата и на елинизмот, со кои имаат заеднички карактеристики и надворешни белези, и силно ја одбија Егзархијата. Значи“, според него, „ова бугарофоно население на Македонија природно би било да се оддели од другите бугарофони во Северна Македонија, кои секаде го употребуваат бугарскиот јазик и немаат врска со елинизмот, и затоа полесно се отцепија од Големата црква и ја прифатија Бугарската егзархија. Така, првите треба да се вклучат во грчкиот род како бугарофони Македонци, додека вторите во бугарскиот род како Бугари“.¹⁷

Од ваквиот став на конзулот, од кој јасно може да се уочи и тогашната официјална грчка политика, се разграничуваат маркерите според кои се одредувало „членството во грчката нација во Македонија“. Црковната припадност стандардно го заземала доминантното место.¹⁸ Потоа следувале потеклото и свеста или чувствата, т.е. уочливо било изедначувањето на потеклото на древните Македонци со грчката цивилизација, што, од друга страна, подразбирало „имање грчка национална свест“. На крајот, јазикот како аргумент во одредувањето на „грчката национална припад-

¹⁶ Во грчките извори терминот *Бугари* често се изедначува со терминот *Словени*. Во тој контекст, истите тешко прават разлика околу тоа дека Бугарите, како посебно племе, се населуваат на Балканскиот Полуостров еден век подоцна од Словените.

¹⁷ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική ιστορία (1204-1940)*, (Θεσσαλονίκη, 1990), 242, 243.

¹⁸ Треба да се нагласи дека во целиот период на османлиското владеење во Македонија, црковната припадност за грчката политика имала доминантно значење во одредувањето на припадниците на „грчката нација“. Така, на пример, во извештај од грчкиот конзулат во Битола до министерот за надворешни работи, А. Скузес, од 12 март 1905 год. се потенцира: „Познато ѝ е на Вашата екселенција дека целата национална и родска борба во Македонија од почетокот се води преку црквата, додека националната свест на Македонците во најголем дел се одредува преку црквата на која ѝ припаѓаат, поради тоа значењето на засилувањето на нашите од црковен аспект, што го опфаќаше и националното, е од висока важност“. Σοφία Βουρη, *Πηγες για την ιστορία της Μακεδονίας; Πολιτική και εκπαίδευση 1875 - 1907*, (Αθήνα, 1994), 333.

ност“ се покажал доста проблематичен. Ваквата ситуација се должела на употребата на јазикот како главен аргумент од страна на Егзархијата, а потоа и на бугарската држава, во создавањето на „бугарска нација“ во Македонија. Позитивните резултати на бугарскиот национализам со стратегијата заснована на изедначување на македонските словенски дијалекти со бугарскиот јазик, што претставувало „едно тврдење базирано повеќе на политичка стратегија отколку на лингвистички докази“, ¹⁹ биле сериозна закана за грчките национални интереси во Македонија. Првенствено, заканата била детектирана со трансферот на месното христијанско население од Патријаршијата во Егзархијата, кој најмногу зависел од разбирливоста на јазикот на литургијата што се употребувал во егзархиската црква. Ватикиотис тенденциозно го минимизирал значењето на говорниот словенски јазик, потенцирајќи ја употребата на грчкиот во литургијата и во образовниот систем како „убедливи“ докази за грчкиот карактер на македонското патријаршиско население.

Во секој случај, говорните вернакуларни јазици на доминантните автохтони христијански заедници во Македонија (македонската, албанската и влашката) претставувале сериозен недостаток за грчката политика во веќе започнатиот натпревар на двете доминантни импутирани национални идеологии во османлиска Македонија. Еден од начините да се надмине оваа „аномалија“ било планското активирање на веќе воспоставениот грчки образовен систем во Македонија и негово целосно искористување за национални цели. Покрај црквата, училиштата станале главни центри за распространување на *елинизмот* и на продорот на грчкиот јазик во македонските домови. Од друга страна, тоа бил период на постојано создавање разни етнографски статистики во Европа, кои бугарската и грчката пропаганда ги користеле за докажување за доминатноста на „својот етникум“ во Османлиската Империја. Во таа насока, бројноста на грчките училишта се употребувала како „најдобриот и најубедливиот аргумент“ во докажувањето на грчкиот карактер во однос на етнографскиот состав на населението во Македонија. ²⁰

¹⁹ Anastasia Karakasidou, „Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia“, *Journal of Modern Greek Studies*, (May 1993), 11.

²⁰ Според статистиката на грчките училишта во Солунскиот и во Битолскиот вилает, во учебната 1894/95 година во двата вилаети имало вкупно 850 училишта

Обидите за зајакнување и за реформи на грчкиот образовен процес во османлиска Македонија

Грчкиот образовен систем во Османлиската Империја во основа бил институција која произлегувала од Цариградската патријаршија, која, пак, благодарение на привилегиите добиени од султанската власт, освен духовната ингеренција врз православното население, имала и одредена световна власт (на општинско ниво и во обичајното право).²¹ Појавата на европското просветителство и создавањето на словенскиот протонационализам, пресликан преку формирањето на црковно-училишните општини во Македонија, извршиле влијание во правец на реформирање на грчкиот училиштен систем, кој постепено се претворил во инструмент на грчката национална идеологија во однос промовирањето на грчката пропаганда во Македонија.²² Ако до појавата на *панславизмот* грцизирањето на македонското население било оставено само во доменот на Цариградската патријаршија и на нејзиниот клер, како свештеници и учители во ќелијните училишта, тогаш просветителството и пројавената „опасност“ и од протонационализмот и од Егзархијата, заедно со зајакнувањето на грчката држава (која во основа била световна организација), ја наметнале потреба за модернизација на грчкиот образовен процес и во османлиска Македонија. Од тие причини започнуваат да се формираат голем број образовни здруженија – *силогоси* во Македонија и низ целата Империја, но и во самата грчка држава. Првото позначајно здружение – Филолошкиот *силогос*, или попознат уште и како Министерство за образование на неослободеното грчко население,²³ било формирано во Истанбул во април 1861 година од една поголема група познати личности од грчките семејства во градот. Целта на *силогосот* била негување и ширење на грчката писменост

со 53 633 ученици. Во почетокот на XX век нивниот број во цела Македонија изнесувал 1000 училишта со околу 70 000 ученици. Antonis M. Koltsidis, *Greek education in Monastir - Pelagonia; Organisation and operation of greek schools, cultural life* (Thessaloniki, 2008), 21; *Ιστορία του ελληνικου έθνους, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως*“, 222.

²¹ Крсте Битоски, *Дејноста на пелагониската митрополија (1878 – 1912): Грчките религиозно-просветни и вооружени акции* (Скопје, 1968), 16.

²² Александар Трајановски, *Црковно - училишните општини во Македонија* (Скопје, 1988), 90.

²³ Koltsidis, *Greek education in Monastir - Pelagonia; Organisation*, 18.

на Истокот. За таа намена биле предвидени следните активности: пишување и издавање разни литературни и научни дела, јавни предавања, издавање списание, формирање народна библиотека итн.²⁴ Во Атина, неколку години подоцна, во април 1869 година бил формиран и Силогосот за распространување на грчката писменост. Неговото создавање и понатамошно дејствување било одобрено од грчкиот крал и од владата, а било под директна контрола на Министерството за надворешни работи.²⁵

Промените што се случиле на Балканскиот Полуостров во осмата деценија на XIX век и навлегувањето на систематски организираниот бугарски национализам во повеќе сегменти во османлиска Македонија, меѓу кои и во образованието, имплицирало изнаоѓање нови начини во работата на грчкиот образовен систем, како во методите на предавање така и во нивната содржина. Ако официјална Атина и не ѝ придавала големо значење на појавата на месниот словенски протонационализам, со настапувањето на Егзархијата – преку неа и на егзархиските училишта, постепено започнала да се менува мисијата на грчкото образование од културна во националистичка. Во овој период образовната политика што била спроведувана од грчката држава кон Македонија во целост се совпаѓала со севкупната национална политика. Образовниот систем бил активно вклучен во подобрување на грчките позиции и обезбедување на потребните аргументи во зацврстување на територијалните аспирации на грчкото кралство. Потребата да ѝ служи главно, ако не и исклучително, на националната цел ја принудило грчката држава да го преземе образованието од грчките општини во Македонија. Меѓутоа, проектираната стратегија на официјална Атина не можела да се реализира без потешкотии. Цариградската патријаршија и, пред сè, грчките митрополити во Македонија многу тешко се откажувале од своите права и привилегии во насочувањето на образовната политика. Судирите помеѓу Силогосот за распространување на грчката писменост, грчките конзули во Македонија и месните митрополити биле постојани и станувале сè пожестоки. Во јануари 1871 година министерот за надворешни работи, А. Кумундурос, испратил

²⁴ Крсте Битоски, „Грчката просвета во Македонија во османскиот период до 70-тите години на XIX век“, *МАНУ* (Скопје, 1979), 262.

²⁵ Ристо Поплазаров, „Пропагандната дејност на грчките друштва во Македонија во втората половина на XIX век“, *ГИНИ*, год. XII, бр.2 (1968), 189, 190.

циркулар до конзулите, со кој за првпат ним им се давале надлежности во грижата за грчкото образование во Империјата. Дотогаш целокупната одговорност за образовниот систем била во рацете на митрополитите и на општините.²⁶ Една деценија подоцна повторно интервенирала грчката влада. Имено, во 1882 година Министерството за надворешни работи донело правилник за спроведување на т.н. „конзулска политика“, со која грчките конзули добиле поголеми ингеренции во однос на клерот во одлучувањето во рамките на патријаршиските општини.²⁷ Ваквата политика на официјална Атина јасно ги покажувала тенденциите за наметнување во спроведувањето на образовната политика, сè со цел таа да се централизира за што поуспешно да се реализира националната програма.

Од друга страна, покрај финансирањето на училишниот механизам, грчката влада преку Министерството за надворешни работи во 1871 година ги предвидела следниве мерки за унапредување на грчкото образование во Османлиската Империја, па оттука и во Македонија:

- формирање основни училишта во градови и во градчиња;
- организирање гимназии во главните вилаетски градови на Османлиската Империја;
- попрактично предавање во првостепеното образование;
- внесување практични предмети во училишната програма од второстепеното образование за учениците што следат настава во разни технички училишта;
- создавање наставен кадар од месно потекло;
- воведување училишно надзорништво со комисија што ја формира митрополитот;
- зближување на грчките конзули со месните општествени, црковни и образовни носители во реализирањето на овие активности со цел да се постигнат подобри резултати во корист на општините.²⁸

Реорганизацијата на образовната политика имала за цел да рефлектира поагресивно настапување на грчката пропаганда по формирањето на Бугарската егзархија. Од горенаведените мерки се уочува потребата за проширување на училиштата од примарното

²⁶ Јура Константинова, *Балканската политика на Грција в края на XIX и началото на XX век*, (София, 2008), 122.

²⁷ Поплазаров, „Пропагандната дејност на грчките друштва во Македонија“, 193.

²⁸ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, 72.

образование, што, од друга страна, значело и полесно наметнување на грчкиот јазик на „другојазичните“ ученици кои биле мнозинство во османлиска Македонија. Исто така, во таа насока Министерството давало препораки за поедноставно и попрактично предавање во првостепениот училиштен процес. Посебно се акцентирало издигнувањето на грчките училишта со образовен кадар од месно потекло, цел која се наметнувала од потребата да се издржи квантитативниот и квалитативниот недостаток на учители, но истовремено и од неопходноста за создавање месни носители на грчката националната дејност на османлиска територија. Сепак, историчарката Софија Вури забележува дека поголем број од споменатите или слични на овие мерки генерално многу повеќе „ќе останат едноставно (само) прогласи со неодредена моќ за во иднината“ и дека таквата практика „останала карактеристика на образовната реалност до крајот на османлиското владеење во Македонија“.²⁹

Во секој случај, грчкото образование во Османлиската Империја во годините по Големата источна криза претрпело суштински модификации. Се забележува зајакнување во сите образовни сегменти. Како особено важно се сметало формирањето забавишта за децата од предучилишна возраст, што значело инпутирање на грчкиот јазик од најмала возраст, но очигледен недостаток било непостоењето женски училишта во кои идните мајки би го научиле грчкиот јазик. На тој начин во домовите и понатаму останал доминантен венкуларниот македонски јазик. Ваквиот „недостаток“ бргу бил детектиран од страна на грчкиот пропаганден механизам, по што дошло до создавање и на женски училишта во поголемите градови, но и педагошки институции чија цел била формирање наставен кадар од месно потекло. Значајна улога во сите овие процеси имале образовните силогоси. Тие, во суштина, не се залагале за унапредување на традиционалните носители на грчкото образование (општината и црквата), кои ги поддржувале верските начела, туку за подигање на световното ниво, а преку световното требало да се стигне и до грчкото национално ниво во образовниот процес.³⁰ Паралелно со училишната дејност, силогосите, за разлика

²⁹ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, 73.

³⁰ Образовните силогоси биле заинтересирани да се отворат и да работат училишта за учители, женски училишта, забавишта и училишта за неписменото возрасно пред сè македонско население. *Ιστορία του Ελληνικού έθνους, απο 1833 ως*, 387.

од традиционалните носители на образованието, биле заинтересирани за проширување на своите активности во насока на спроведување на општата цел на грчката идеја. Во почетокот на 80-тите години од XIX век грчкиот премиер Х. Трикупис склучил писмен договор со раководителите на Силогосот за распространување на грчката писменост доделувајќи им право на надзор врз образованието и врз националната дејност во османлиската држава.³¹ На таков начин владата во Атина во овој период му ја доверила улогата на главен носител на политиката на грчката држава во Империјата на споменатиот Силогос. Истовремено, силогосите дејствувале во насока на собирање детални статистички податоци, на создавање меморандуми за специфичностите и потребите на образованието, на спроведување пописи и собирање археолошки артефакти, но и на објавување текстови со цел пред меѓународната јавност да ја претстават моќта на *елинизмот* во Македонија.³²

Во овој период, исто така, постоела тенденцијата на владата во Атина за централизација на грчката пропаганда во Османлиската Империја. Во таа насока, како дел од Министерството за надворешни работи бил создаден Комитет за поткрепа на грчката црква и образование. На истиот му била доверена задачата за спроведување на владината програма на териториите кон кои претендирала грчката држава.³³ Со создавањето на Комитетот истовремено била зголемена и улогата на конзулатите, кои биле продолжена рака на официјалната грчка политика во раководењето на пропагандата во однос на другите пропагандни фактори во Империјата.

Како и да е, под покровителство на државата, голем број учители и мноштво книги објавени главно во Атина биле испраќани секоја година во грчките училишта надвор од кралството со цел истите „да го посеат“ грчкиот национален јазик. Голем недостаток во спроведувањето на националната стратегија преку образовниот систем претставувал јазикот на кој се одвивал наставниот процес. Грчките, но пред сè „не-гркофоните“ ученици од „спорните територии... се измачувале со прочистениот национален јазик (катаревуса, б.н.) во грчките буквари“.³⁴ Проблемот бил очигледен. Грчката држава, покрај тоа што се обидувала да наметне јазик

³¹ Константинова, *Балканската политика на Грција*, 123.

³² *Ιστορία του Ελληνικού έθνους, απο 1833 ως*, 387.

³³ Константинова, *Балканската политика на Грција*, 132.

³⁴ Koliopoulos and Veremis, *Greece; The modern sequel*, 162.

непознат за речиси целото христијанско население во Македонија, го спроведувала тоа на потешкиот начин, преку катаревусата – прочистениот грчки јазик кој тешко можел да го совлада дури и обичниот Грк.³⁵ Од друга страна, според грчката историографија, „бугарската пропаганда била попрактична зашто во егзархиските училишта му придавала поголемо значење на говорниот јазик приспособен кон месните словенски дијалекти.³⁶

Со цел да се отстрани овој „недостаток“, во грчката престолнина во 1879 година бил направен обид за надминување на „јазичниот проблем“ во образованието. На Конгресот на образовните друштва од Кралството и надвор од него се слушнале голем број предлози. Претставникот на македонските силогоси, Пандасидис, откако ги потенцирал дотогашните слаби резултати во проширувањето на грчкиот јазик меѓу „другојазичните“ ученици и бавноста во нивното погрчување, предложил низа мерки за побрзо изучување на јазикот. Меѓу нив највпечатливи биле следниве: проширување на грчките училишта особено во „ксенофоните“ општини; забрана за употреба на кој било друг јазик освен грчкиот во училиштата; ограничување на желбата на учителите да предаваат на катаревуса, која се разликувала од говорниот јазик; повторно пишување на учебниците на изедначен и добар јазик; избор на учители од месно потекло, не толку заради проширување на грчката писменост, туку повеќе за развој на грчката свест кај своите „истојазични“ ученици итн.³⁷

И две децении подоцна генералниот конзул на грчката држава во Солун, Ламброс Коромилас, во септември 1904 година

³⁵ Англискиот современик и новинар Брејлсфорд во врска со овој недостаток на грчката образовна политика во Македонија забележал: „Ако по правило, грчкиот селанец не успева да го научи писмениот (катаревуса, б.м.) јазик и тешко го чита, случајот пак со полуелиминизираниот Албанец, Влава или Бугарин е безнадежен“. Хенри Ноел Брејлсфорд, *Македонија; нејзините народи и нејзината иднина* (Скопје, 2003), 279.

³⁶ *Ιστορία του ελληνικου ethnous, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως*, 222. Грчкиот конзул во Битола, Г. Фонтанас, во врска со јазикот што се употребувал во наставата, во извештајот за националната и образовната ситуација во Битолскиот вилает од март 1890 година забележал: „Јазикот на кој зборуваат учителите во забавиштата, како и на поголемиот број учители во грчките училишта... во Битолскиот округ... е од видот на ригорозните правила, туѓ јазик, но сепак со грчки облик, непогрешлив спрема граматиката, но мртов“. Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμος στα Βαλκανια; Η περιπτωση*, 127.

³⁷ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμος στα Βαλκανια; Η περιπτωση*, 124.

му го напишал следново на министерот за надворешни работи, Атос Романос: „Мислам дека има голема потреба од што поскоро создавање попривлечни учебници со грчки, а посебно со македонски материјал“.³⁸ Во продолжение конзулот ги критикува тогашните учебници, кои ги карактеризира на следниот начин: „Се предава материјал од, во просек, 400 страници текст на грчки јазик, одвратен, бесмислен и тешко сфатлив. Овие 400 страници се напишани со некорисна и тешко сфатлива граматика на [текстовите со кои се пренесуваат] националните идеи кои децата овде треба да ги добиваат“.³⁹ Ваквите и слични предлози биле главна карактеристика во насочувањето на грчката образовна политика во периодот на доцноосманлиското владеење. Постојаните промени во општествените, политичките и во економските односи во Империјата и антагонизмот со другите национални пропаганди ја принудувале грчката образовна пропаганда на постојано трансформирање и на изнаоѓање најсоодветни решенија во насока на што полесно *елиминирање* на не-гркофоното население во Македонија.

За реализирање на ваквите стремежи било потребно што поголемо распространување на образовните институции, кои покрај остварувањето на горенаведените цели, би послужиле како силен аргумент во докажувањето на грчкиот карактер на Македонија. Официјалните грчки фактори констатирале дека нивниот образовен систем бил развиен, пред сè, меѓу православното влахофоно и албанофоно население во градовите и во помалите градски центри. Меѓутоа, и тука работите не се одвивале според националните желби. Во својот извештај до министерот за надворешни работи, Стефанос Драгумис, од 13 април 1890 година, во делот каде што ја објаснува причината за прифаќањето на грчкото образование во Битола, грчкиот конзул во Битола, Г. Фонтанас, забележал: „Потрошена е голема сума пари за одржување повеќе училишта, но без никаков напредок на националната идеја, а јазикот се изучува заради преживување..., никаде во образованието не се гледа националното чувство... Националниот аспект на образованието ги прави незаинтересирани оние што живеат во Битола, тие се стремат

³⁸ *Οι απαρχές του Μακεδονικού αγώνα (1905-1906); 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, (Θεσσαλονίκη: Μουσείο μακεδονικού αγώνα, 1996), 219 - 221. Извештај на Л. Коромилас до А. Романос, Солун, 6 септември 1904 година.

³⁹ *Οι απαρχές του Μακεδονικού αγώνα (1905-1906); 100 έγγραφα από το Αρχείο*, 219-221. Извештај на Л. Коромилас до А. Романос, Солун, 6 септември 1904 година.

единствено кон грчката писменост и образование, со кои можат да си ја обезбедат иднината на своите деца“.⁴⁰ Овој заклучок на конзулот јасно говори за фактот дека во македонските средини, пред сè во градските, каде што грчкиот јазик бил прифатлив за населението, потребата од него се насочувала кон употребата во нагорното стратификациско движење и можноста за уживање одредени општествени привилегии, а не кон прифаќање на грчкиот национален идентитет.⁴¹

Сепак, соодветните анализи на грчките компетентни фактори покажале неопходност од проширување на грчкото образование во пооддалечените „славофони“ околии, пред сè во низинските и во планинските села. Така, на пример, грчкиот конзул во Битола, Г. Докос, во извештајот од март 1883 година забележал дека навлегувањето на грчките училишта меѓу земјоделското население во пелагониската, охридско-преспанската и во мегленската околија било придружено со сериозен отпор. Докос констатирал дека во селата „во кои грчкиот јазик не е туѓ, нашите работат (се мисли на грчките пропагандни фактори, б.н.)“, но наспроти тоа, „блиските села околу Битола, посебно оние во рамнината... никогаш не излегуваат од своите села и воопшто не го знаат грчкиот јазик“, за на крајот да заклучи дека во споменатите околии „говорниот јазик... за жал не е грчкиот“.⁴² Подоцнежниот наследник на Докос, К. Пезас, во април 1902 година, во еден опширен извештај до Комисијата за засилување на грчката црква и образование со жалење констатира дека не успеало формирањето училишта во селата „Градешница, Зовик, Клабучишта, Лажец...“, но и дека во иднина е неопходно отворање забавишта во поголемите селски населби. Пезас во функционирањето на забавиштата гледал можност за „постепено погрчување на селата, зашто... мораме да признаеме дека ова дело не постигна никаков напредок во нив, за разлика од градовите“.⁴³ Потребата од добро организирани предучилишни и училишни институции ја уочил и надзорникот на грчките училишта во Солунската околија, Ангелос Папазахариу. Последниов, по обиколката на неколку села, во извештајот од 17 јануари 1906 година констатирал дека училиштата во с. Сухо „се

⁴⁰ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια; Η περίπτωση*, 55.

⁴¹ Пандевска, *МРО и терминот Македонци како ознака за надлокален*, 145.

⁴² Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια; Η περίπτωση*, 74.

⁴³ Βουρη, *Πηγες για την ιστορία της Μακεδονίας; Πολιτική*, 313.

наоѓале во жална состојба“ и поради тоа „околу 150 деца од предучилишна возраст“ не посетувале никаква настава. Тој сметал дека „за да има добри резултати националната работа и дефинитивно да се погрчи Сухо, со откорнување засекогаш на расипаниот говорен славомакедонски јазик“, потребно е да се формира забавиште и да се изгради нова училишна зграда.⁴⁴

Посебен акцент во образовниот систем му се придавало на лошо организираниот наставен кадар. Од една страна, предност добивале учителите од месно потекло кои лошо го зборувале грчкиот јазик и немале изградено јасна грчка национална свест. Од друга страна, грчките национални фактори му приговарале на мнозинството од наставниот кадар, без разлика дали бил местен или доаѓал од кралството, дека не им придава големо значење на националната пропаганда и на индоктринацијата на најмладата популација во Македонија.⁴⁵ Во јануари 1892 година грчкиот конзулат во Солун реагирал на индолентниот однос на учителите, кои „едноставно се ограничени на формалното предавање на граматиката. Поголемиот дел од нив, деца на селани, ... следеа малку часови во грчкото училиште или гимназија, во кои воопшто не се презема грижа за тоа кај нив да се развие националното чувство“.⁴⁶ Конзулатот сметал дека посебна аномалија претставува самиот начин на подготвување на учителите за националната мисија, т.е. не се водело сметка дали истите во иднина ќе предаваат во грчко училиште во европскиот или во азискиот дел на Османлиската Империја.

⁴⁴ Σοφία Βουρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, (Αθήνα, 2005), 275.

⁴⁵ Во пролетта 1904 година, за време на обиколката на Западна Македонија, во врска со посетата на грчкото училиште во с. Габреш, Павлос Мелас, откако дал позитивни оценки за селскиот учител кој бил школуван во Атина, пишува дека им наредиле на 2-3 деца да прочитаат текст на грчки јазик, но со жалење ќе констатира дека „не го разбираа сето она што го читаа“. Потоа Мелас му забележал на учителот да не губи време за предавање непотребни работи, туку најглавно е да им држи патриотски говори. Во продолжение, на еден ученик му го издиктирал следното: „Гркот треба да биде добар патриот за да ја ослободи својата татковина“. На крајот од денот, откако на учителот му дале одредена сума пари, повторно го предупредиле и му укажале на неговата национална мисија. (Писмо на Павлос Мелас до неговата жена Наталија Мела, Габреш, 16 март 1904 година.) Ναταλία Μελα, *Παυλος Μελας*, (Αθήνα, 1926), 242, 243.

⁴⁶ *Ιστορία του ελληνικου εθνους, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως*, 216.

За надминување на овој проблем, во извештајот се предлага формирање „учителски школи кои ќе имаат посебна цел да создаваат учители-патриоти, способни да работат во Македонија за националните интереси“, но и во епархиите да се формираат црковни училишта во кои ќе се примат нови (посебно деца на свештени лица), за кои учителите „ќе се грижат да им всадат [грчко] национално чувство“.⁴⁷ Решението, т.е. излезот од ваквата неповолна ситуација се барал во систематското подготвување на наставен кадар во образовните институции во Грција и во Османлиската Империја – кадар кој би бил целосно подготвен да одговори на потребите на грчките национални цели. Националните фактори, во прв ред грчките конзули во Империјата, слабоста во реализацијата на планот за *елинизација* на „ксенофоното“ население во Македонија ја гледале во непостоењето соодветна идеолошка, политичка и наставна програма во образовниот систем. Грчките конзули го споредувале сопствениот образовен систем со егзархискиот, кој за нив бил попрактичен и „се истакнувал со едноставна образовна програма во бугарските училишта, која им служела исклучително на политичкото образование и на националното поврзување на ’бугарскиот’ народ“.⁴⁸ Бугарскиот образовен систем, а подоцна и српскиот, потпирајќи се на словенското потекло и на јазикот како аргументи во својата пропаганда, ја користеле и историјата, т.е. словенското доселување, владеењето на цар Самоил или, пак, на територијалниот опсег на државата на Стефан Душан.⁴⁹ Тоа не значи дека ваквата практика била непозната и во грчките училишта; напротив, во нив најрано започнала да се користи историјата во индоктринацијата на македонската младина. Во тој поглед, доста добро била развиена теоријата на континуитетот на *елинизмот* од антиката до модерното време, посебно ставајќи акцент на историјата на античките Македонци, Византија и на улогата на Цариградската патријаршија.⁵⁰ Меѓутоа, проблемот со

⁴⁷ *Ιστορία του ελληνικου ethnou, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως*, 216.

⁴⁸ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμος στα Βαλκаниα; Η περίπτωση*, 128.

⁴⁹ *Ιστορία του ελληνικου ethnou, νεωτερος ελληνισμος απο 1881 ως*, 221.

⁵⁰ Брејлсфорд, добар познавач на приликите во османлиска Македонија, особено на антагонизмот помеѓу грчката и бугарската пропаганда во Македонија, за историските аргументи на двете страни забележал: „Бугаринот ќе тврди дека фактички Македонците се Словени. Гркот претпочита да теоретизира... Тој не зборува за Грци, туку за елинизам, не за факти, туку за право. Неговата теза е дека елинизмот има право врз Македонија и нему за тоа никогаш не му

предметот историја за грчката национална доктрина бил од друга природа, т.е. според конзулските извештаи, не само што не се предавал систематски туку воопшто и не постоел во програмата на поголемиот дел од училиштата. Од друга страна, недостатоци биле детектирани во самите учебници по историја и во методите на предавање на учителите.⁵¹

Интересни констатации за грчкиот образовен систем и за неговата улога во распространувањето на грчкиот јазик меѓу „ксеноглотото“ население во Македонија ни нудат извештаите на долгогодишниот грчки дипломат и национален идеолог, Јон Драгумис. Во еден од извештаите што ги испраќал до Министерството за надворешни работи составен во Серез на 10 октомври 1903 година, Драгумис го констатирал следното: „Погрчувањето на бугарофоните само преку училиштето се покажа невозможно“.⁵² Во контекст на овој заклучок на Драгумис се потврдува тезата дека постојните институции (црквата и образованието) во Османлиската Империја не биле доволни за да креираат „грчки национален идентитет“, што не било случај во самите балкански нации-држави, каде што нацијата се развивала во корелација со други институции (војска, литература, администрација, историографија, научни установи итн.). Затоа, во продолжение, Драгумис, во врска со практикувањето на грчкиот јазик во училиштата од страна на македонското словенско население, забележал дека изучувањето на јазикот од учениците „ништо не ни користи“, при што дошол до заклучок дека: „Ќе мораме да ги принудиме жителите на селата да комуницираат на грчки со своите соселани или со селаните-елинофони од други села“.⁵³ Речиси два месеци подоцна, на 4 декември 1903 година, во еден од наредните извештаи до грчкото МНР тој ги повторил сличните констатации, но го додал и

недостасуваат докази“. Потоа Брејлсфорд доста успешно ја објаснил теоријата за божемниот историски континуитет на елинизмот во Македонија, но детектирајќи ги и сите нејзини недостатоци и нелогичности. Брејлсфорд, *Македонија; нејзините народи*, 264, 265.

⁵¹ Во 1890 година се појавиле предлози за проширување на предавањето на македонската историја во забавиштата и за понови учебници по историја кои би одговарале соодветно на времето и на настаните. Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμος στα Βαλκανια; Η περιπτωση*, 128. Извештај на грчкиот конзул во Битола, Г. Фонтанас од 13.4.1890 година.

⁵² Ιωανος Драγουμης, *Τα Τετραδια του Πλιντεν*, Γιωργος Πετσιβας, (Αθηνα, 2000), 323-327.

⁵³ Драγουμης, *Τα Τετραδια*, 323-327.

следново: „Грчкиот јазик кој се учи во училиштето секогаш е корисен за на пазар, но никогаш за во домот. Значи, изучувањето на јазикот не е доволно, потребна е негова употреба во домот. Грчкиот јазик, за да успее да елинизира, мора да навлезе во колибата на селанецот“.⁵⁴

Заклучок

Како резиме на погореизнесеното може да се наведе дека во последната четвртина на XIX век, карактеристика за грчката политичка елита било реалното согледување на настаните во Османлиската Империја. Во прв план тоа било правилното перцепирање на состојбите во османлиска Македонија, но и пенетрацијата на националните претензии на другите балкански нации-држави и на интересите на Високата порта и на големите сили. Ослабнатите позиции на грчката држава и неспособноста целосно да ги заштити своите интереси во европските владенија на султанот налагале постепена и постојана промена на методите и на начинот на дејствување.⁵⁵ Под влијание на новите насоки на грчката пропаганда во Македонија бил и образовниот систем, кој претставувал нераскинлив дел во обидите за распространување на *елинизмот* во Империјата. Од друга страна, развојот на грчкото образование во македонскиот простор зависел од одредени надворешни и внатрешни фактори. Во првата категорија биле политичките услови кои ѝ налагале на грчката држава да учествува во полето на балканските национални антагонизми во Македонија, додека во втората спаѓале етничките и општествено-економските фактори кои ги одредувале можностите за остварување на грчките национални стремежи.⁵⁶

Во секој случај, во ерата на раѓањето на балканските национализми, она што било заедничко за црковните и за образовните механизми на големодржавните балкански пропагандни институции во османлиска Македонија е обидот да креираат туѓа етничка свест кај христијанските групи на територијата на Македонија, па оттука и кај македонскиот етникум. Оваа улога била наметната од тогашното сфаќање на национализмот, според кое,

⁵⁴ Δραγούμης, *Та Тетраδια*, 622-634.

⁵⁵ Константинова, *Балканската политика на Грција*, 286.

⁵⁶ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια; Η περίπτωση*, 181.

етничкиот идентитет на христијанското население во османлиската држава се докажувал само врз основа на црковната припадност, образовниот избор и на мајчиниот јазик. Врз основа на овие три критериуми, според историчарката Вури, биле воведени методите на балканските национални обиди и меѓусебни територијални претензии во Македонија.⁵⁷ Во таа насока, во периодот на засилена експанзионистичка конфронтација, особено во годините по осмата деценија на XIX век, главните цели на грчката образовна политика биле следните: задржување и враќање на христијанското население под црковна надлежност на Патријаршијата; проширување на грчката училишна мрежа пред сè во македонските словенски околии, и, на крајот, распространување на грчкиот јазик и на националната идеја со цел да се формира „национална свест“ кај „ксенофоните“-христијани.

⁵⁷ Βουρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια; Η περίπτωση*, 182.

Dimitar LJOROVSKI VAMVAKOVSKI

GREEK EDUCATIONAL REFORMS IN OTTOMAN MACEDONIA

- s u m m a r y -

The nineteenth century understanding of the meaning of the term „nation“, led to identifying the “national identity” of Christians in Ottoman empire only by their church affiliations, educational choice or linguistic character of the groups. In this direction, in the period of propagandas of the Balkan states (especially in the last decades of XIXth century and the beginning of XXth century), the main goal of the Greek education politics were focused on three points in Ottoman Macedonia: keeping and returning the Christian population under the Patriarchate of Constantinople; expanding the Greek educational network in Macedonian Slavic areas, and on the third, proliferation of Greek language and national ideas to create national awareness between the “xenophonic” Christians.

Liljana GUSHEVSKA

Institute of National History
– Skopje

RUSSIAN DIPLOMATIC DOCUMENTATION REGARDING THE EVENTS IN MACEDONIA AND THE BALKANS ON THE EVE OF THE BALKAN WARS

1. Introduction

The Balkan Wars essentially changed the appearance and relations on the Balkans and beyond. In that respect, they “represent the beginning of an era in European history dominated by nationalism and conflict”.¹ In fact, the Balkan Wars were just a realisation of the expansionistic plans that the independent Balkan states had, the roots of which should be looked for as far back as the 19th century, that is in the period after the Congress of Berlin in particular. At the same time, having in mind the role of Russia as the largest Slav country towards which the eyes of the Balkan Slavs were often turned during the entire said period, in this article we stress the reports by Russian diplomatic representatives in the period between 1909–1912 when the Balkan neighbours, who fought each other just yesterday, started growing closer together, and when the creation of the so called Balkan League began intensifying.

The advanced Russian diplomatic network kept a watchful eye on the events on the Balkans and in Macedonia, as well as on any reactions to them within the Ottoman Empire and with the Great Powers. Up until that period, Russia’s foreign policy with respect to the Balkans had been assessed as being conservative, in view of the previous

¹ Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the first world war* (London and New York: Routledge, 2000), IX.

agreements made by the Great Powers, and aimed at preserving the status quo and preventing a major European crisis. More specifically, “for the time being Russia had to prevent any reopening of the Eastern Question until she was strong enough to secure her own interests against the encroachments of third parties should the Ottoman Empire fall.(...)”² More over: “Early in the nineteenth century it had already become an axiom of Russian policy that the preservation of a weak Turkey under predominantly Russian influence would be preferable to its dissolution and partition.”³

At the beginning of the 20th century and right before the Balkan Wars, Russia defined carefully its policy towards the Balkan states, at the same time balancing its relations with the Great Powers, on the one hand, and with the Porte, on the other. Also, it was well informed on the position of the population that was on the territories still under Ottoman rule, as well as on the internal developments and turbulence within the Empire itself. Following the correspondence of Russian diplomatic representatives, we find a lot of important information regarding these conditions, but in this article we shall focus mainly on several aspects.

2. Activities of the Balkan and Russian Diplomats Regarding the Creation of the Balkan League

The events following the Young Turk Revolution and the Austria-Hungary's annexation of Bosnia and Herzegovina incited Russia to become more involved in the creation of the Balkan League on the

² More on Russia's position towards the Ottoman Empire towards the end of the 19th and beginning of the 20th century, see: Alan Bodger, „Russia and the End of the Ottoman Empire“, in *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Second edition, ed. Marian Kent (London: Frank Cass, 1996), 74. The author makes an extensive analysis of this issue, but also lists quite a large bibliography on Russian foreign policy. Also compare: Д-р Јован Донеv, „Стаvот на Русија кон македонското прашање при крајот на XIX и почетокот на XX век (1897–1903), in *Македонско–руски врски во XIX и почетокот на XX century*, редакција: д-р Александар Трајановски (Скопје: Сојуз на друштвата на историчарите на Република Македонија, 1996) [Jovan Donev, PhD, “Russia's Position Regarding the Macedonian Question towards the End of the 19th and beginning of the 20th century (1897–1903), in *Macedonian–Russian Relations in the 19th and the Beginning of the 20th century*, edited by: Aleksandar Trajanovski, PhD (Skopje: Union of the Associations of the Republic of Macedonia, 1996)], 119–129.

³ ‘Report of a Special Committee on the Affairs of Turkey, 16 September, 1829’, English translation in M.S.Anderson, *The Great Powers and the Near East, 1774 – 1923* (London, 1970), 35 – 39, quotes taken from: Bodger, “Russia and the End of the Ottoman Empire“, 74.

one side, and on the other to advocate, via its diplomacy, maintenance of the status quo with the purpose to prepare itself better for the upcoming confrontation, as well as to give the Balkan countries some space so as to reach an agreement regarding the division of Ottoman territories on the Balkans.⁴ This policy of balancing is not always an easy one because, as opposed to the Great Powers which were focused on maintaining and securing their geopolitical interests in a broader area, the predominant interests of the Balkan countries were to impose their influence (religious, cultural, as well as military-political) in Macedonia, which often increased the tensions and threatened with an early escalation of the situation.

Thus, in a classified letter dated the 7th October 1909, the Russian advisor Gulkovich states that during the talks on matters concerning the Balkans, the Bulgarian diplomatic representative in Rome at the time, Dimitar Rizov,⁵ pointed out to the Serbian Minister of Foreign Affairs, Milovanovich, the idea of Bulgaria and Serbia becoming closer.⁶ At their meeting in Rome at a later date, the Russian diplomatic representative was able to hear Mr. Milovanovich's opinion,⁷

⁴ Вlado Поповски, „Русија, Балканот и Македонија“, in Вlado Поповски, Жила Ленина, *Македонското прашање во документите на Коминтерната*, том I, дел 1: 1923-1925 г. (Скопје: НИП Ѓурѓа, 1999) [Vlado Popovski, “Russia, the Balkans, and Macedonia”, in Vlado Popovski, Zhila Lenina, *Macedonian Question in Comintern Documents*, volume I, part 1: 1923-1925 (Skopje: Gjurgja, 1999)], LXXXVIII.

⁵ British journalist James Bouchier in one of his articles in *The Times* of London (“Bulgaria and her Allies Charges of Aggression”, 25th May) notified that Rizov “played a considerable part in the first stages of the negotiations for the Serbo-Bulgarian alliance”. See: *The Times Correspondent Reporting from Sofia* (Sofia: Sofia Press, 1983), 87.

⁶ A classified letter of **the Russian diplomatic representative in Rome, Gulkovich**. Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Зборник руска дипломатска документација - 1894-1913), седми том 1909, 1910-1913, Селектор: Скопје, 2007, 44-45. The archive materials from the *Compilation of Russian diplomatic documentation - 1894-1913 – Macedonia between autonomy and division*, seventh volume 1909, 1910-1913, Selected, translated, edited and commented by Dr. Simon Drakul (Skopje: Selektor, 2007) are used for the purposes of this article.

⁷ The Serbian Minister was in Rome with the purpose to secure the coming succession of King Peter, and also to provide financial support from Rome (for the trans-Balkan railroad). The Serbian diplomat had a somewhat colder reception in Berlin, because it was there that he was told that “the road to Berlin leads through Vienna”. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 44. Such a response was certainly due to the cooling of relations between Austria-Hungary and Serbia, which was caused by Serbia turning towards Russia after the Karadjordjević family came to power.

namely that: "He too agreed that them abandoning their intentions to conquer Macedonia, could result in reinstating peace on the Balkans, but that he did not believe that the existing order in European Turkey was secure. Its dissolution seemed to him to be a question of imminent future, and so something of the kind of *pacte de désintéressement* seemed to him a thing of an exceptionally temporary significance, and that only an agreement on the division of Macedonia in the case of elimination of the Ottoman reign in Europe, could have positive results. He believed that it would not prove difficult to get consent, with regards to such a division, not only from Serbia, Bulgaria and Montenegro, but also from Greece, for those territories that were inclined towards any of them in accordance with and by virtue of their tribal kinship."⁸

In the diplomatic correspondence, there is constant reference about the interest for the Sanjak of Novi Pazar, the division of which was conspired by Serbia and Montenegro, even though Gulkovich stressed that it was not the right time for that sensitive issue to be raised.⁹

One of the key issues faced by the Russian policy on the Balkans at the said time period was also the constant strain in Turkish–Bulgarian relations and the threat of an armed conflict outburst. The Russian diplomat Mihail Nikolaevich Girs in his notes dated the 16th December 1909 (St. Petersburg) reports that such a disaster should be prevented by any means necessary because, as he writes, "of all the European countries, it will be us who shall suffer the most".¹⁰

In that regard, the analysis given in the correspondence by the external advisor Tuholka at the beginning of 1910, is even more indicative. He, amongst other things, points out that: "Any assumptions for a division of Macedonia and of Old Serbia (including the former Sandjak of Novi Pazar) seem to me, under the given circumstances – to be impermissible and dangerous for both us and the Balkan Slavs: first, the Balkan states are unable to reach an agreement among themselves

⁸ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 44–45. The conversation between Gulkovich and Milovanovich, undoubtedly led at this occasion, confirmed the course of the Serbian policy, namely that only a partition of Macedonia after the dissolution of the Ottoman Empire was the true solution to this issue.

⁹ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 45, 52.

¹⁰ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 57.

regarding that division, so much so that even the issue of dividing the spheres of propaganda and influence cause bloody disputes between them; second, at even the slightest hint at the thought of division, Turkey would hasten to get closer to Austria and Germany, and our relations would definitely be damaged; third, Austria and Germany would not allow that division without them waging a war; fourth, before dividing the Turkish territories, a war with Turkey would have to be waged, and that is far from being an easy thing now, more so because since the introduction of constitution, Turkey does not spare any means concerning its army.”¹¹

Reading through the diplomatic documentation also reveals an analysis of the turbulent development in Greek–Bulgarian relations which go through several stages. The Consul-General at the time in Thessalonica, A. M. Petryaev, reports (in the report dated 3rd August 1910) that they were in the process of becoming closer at that particular time, and states the reasons for that to be: “The intensification of the Crete question and the strain on Bulgarian–Turkish relations are currently making the Greeks and the Bulgarians to think, ever more determinedly, of the necessity to forget, for the time being, their disagreements in Macedonia and focus their forces on fighting the Young Turks.”¹²

Their readiness to overcome the misunderstandings is also accounted by the Russian diplomatic representative in Constantinople at the time, Nikolay Valerevich Charykov, who provides information on the negotiations between the Ecumenical Patriarchate and the Bulgarian Exarchate for their reconciliation and getting closer, and even for the withdrawal of the schism on the Exarchate. At the same time, there were also announcements of certain steps to be taken for reaching a political agreement on “calming down the Greek–Bulgarian hostilities to the benefit of both parties.”¹³ Charykov wrote that it was still difficult to draw any conclusions about the announced church–political reconciliation, but his conclusion was as follows: “There is, however, no doubt that this reconciliation would utterly change the ratio of the

¹¹ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 79.

¹² Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 134.

¹³ Telegram is addressed to the Russian Minister of Foreign Affairs, Sergey Dimitrievich Sazonov (27th October / 29th November 1910). Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 189.

existing national forces on the Balkan Peninsula in general, and in Macedonia in particular, to the benefit of the Orthodoxy and Russia. That would replace the current perilous struggle between the various Balkan nationalities that adhere to Orthodoxy with their spiritual unification and political solidarity, since they rely on their common economic interests on account of which there would be a significant increase in the power of the distinct nationalities for opposing the Austrian–German stance and the Turkish attempts for a general Ottoman denationalisation.”¹⁴

Even though they distrusted each other, there were also attempts made for reaching a Serbian–Bulgarian agreement which was motivated by a decision made by the Serbian government to close the Serbian schools within the Vilayet of Thessalonica, thus withdrawing to the benefit of the Bulgarian side.¹⁵

Besides these manifestations of drawing closer, Russian diplomats constantly report about the propaganda activities of the three Balkan states carried out in Macedonia, as well as about skirmishes mainly between Bulgarian and Greek detachments, but also of some involving Serbian detachments,¹⁶ in the field. However, it is important to note the position of the Macedonian population which, among all the other difficulties, also suffered the consequences of these activities: “The Macedonian Slav population in itself is extremely peaceful and keeps far away from all possible political intrigues by Bulgaria, Serbia, Greece and others. The only requests it has are – human rights and the opportunity to live peacefully, without the risk of being beaten up.”¹⁷

Russian diplomats constantly stress the fact that the Balkan nations maintaining good relations with Turkey suits the Russian interests. At the same time they express that they are pleased because the Russian influence is the predominant one in the three Slav Balkan states

¹⁴ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 191.

¹⁵ A copy of the report by the Consul-General in Thessalonica, Belaev, to the imperial Minister in Constantinople dated the 9th December 1910. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 215.

¹⁶ The term *gangs* was often used in the Russian diplomatic materials to name these armed formations.

¹⁷ A letter by the Russian Consul in Skopje, Gadzemukov, addressed to N. Charykov dated the 13th February 1911. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 238.

(meaning Serbia, Bulgaria and Montenegro), which is the reason for those friendly relations with Turkey.¹⁸

Analysing the roots of the Serbian–Bulgarian disagreements, the Russian diplomatic representative in Sofia, Neklyudov, underlines that asking Bulgaria for any kind of concession to the benefit of Serbia, as regards the San Stefano borders, produces great difficulties. Nevertheless, he says that the reasonable attitudes of the Bulgarian Prime-minister and the Chairman of the Parliament, Gueshov and Danev, open the door for concluding a Serbian–Bulgarian agreement in the near future. The Serbian radicals and the Serbian King himself, who had a Russophile orientation, were also inclined towards such an agreement. But the Russian diplomat points out that it is not something to be dwelled upon, and that another, more sensitive action should be started – the creation of a Serbian–Bulgarian military convention so as to prevent new misunderstandings, disputes and mistrust.¹⁹

The realisation of this idea is soon accomplished, and it is mentioned by the Russian diplomatic representative, Nikolay Henrihovich Hartwig, in his classified telegram sent from Belgrade (dated the 27th February/11th March 1912): “Spalaikovich²⁰ brought the final project in two copies, edited in Sofia, of the text for the Serbian–Bulgarian agreement, together with the corresponding maps.”²¹ At the reception with the Serbian King just before the signing of the agreement, the Russian diplomat conveyed the position of the Russian imperial authorities, namely that “the agreement is to contribute to strengthening the order on the Balkans and the peaceful success of both states, but should not serve as a tool in their hands for any type of conquering intentions”. At the same time he got the Serbian King’s consent that no activities would be undertaken without Russian approval.²²

¹⁸ A dispatch by the hofmeister Charykov dated the 22nd March/4th April 1911. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 252-254.

¹⁹ Classified telegram to the Russian Minister S. D. Sazonov sent from Sofia on 11th February 1912 (received on 18th February). Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 330-332.

²⁰ Serbian diplomatic representative in Sofia.

²¹ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 342.

²² Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 342.

3. Attitude of the Ottoman Empire towards the Announcements for Creating the Balkan League

Rumours of the creation of a Balkan alliance became more present in the Ottoman press in the autumn of 1909. In that respect, in several of his reports, Russian Consul-General Chirkov states that the paper *Yeni-Asır* links the Balkan question directly with the Macedonian question and suspects that Russia and Italy will make an attempt to create an alliance of Balkan states as a counterweight to the conquering aspirations of Austria–Hungary, even though it seemed unlikely for Bulgaria and Greece to draw closer together, on the one hand, and for Romania and Bulgaria to draw closer with Serbia, on the other.²³ The newspaper suggests that Turkey strengthen itself, “which would truly limit the conquering tendencies of its Balkan neighbours”.²⁴

Regarding, however, the relations of the Ottoman Empire with Russia, the already mentioned notes by Girs, dated the 16th December, where they are presented not only at that particular moment but from a historical aspect as well, are quite indicative. He points out that regardless of all the attempts made to incite a peaceful policy, the distrust in one another will always be present. In that respect, he reasons as follows: “Our relations and negotiations with Turkey are in their essence such that they are destined to go round in a bewitched circle. The attempt for them to be pulled out of it at this particular moment in time, when the storm on the Balkans could grow stronger any moment, is something we find appealing to a certain extent.”²⁵

The greatest distress and concern for the Young Turk authorities were caused, as we have already mentioned, by Bulgaria’s actions. Hence, trying to settle down the increased tensions between the Porte and Sofia, in the secret telegram by the hofmeister Charykov, dated 8th /21st February 1910, reaching a political agreement by concluding a Turkish–Bulgarian agreement under the patronage of Russia, which would be accompanied with a Russian–Turkish agreement, was being

²³ Notes from the reports of the Russian consul in Thessalonica (4th, 14th and 19th November 1909). Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 46.

²⁴ *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 46.

²⁵ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 59.

advocated.²⁶ The Consul-General in Thessalonica, Petryaev, however, in his report dated the 7th July 1910, informs that among the members of the Committee of the Young Turk Party there were many adherents to the idea for an agreement with Bulgaria motivated by the fact that “Turkey, in order to secure conditions for its development and carry out the reforms, must secure itself from its most dangerous neighbour”.²⁷

In that respect, the Turkish authorities turn their attention towards Vienna and Berlin, looking for political support.²⁸

In a number of Russian diplomatic reports, it is stated that the Turkish authorities encourage the discord between Balkan nations with the purpose to prevent their unification and any alliances against the Ottoman Empire.

With the beginning of the Turco-Italian War, the Balkan political games and the turbulence within the Young Turk Party increase. As the Russian Consul in Skopje, Kalmikov, informs: “Skopje is a political centre where Bulgarian, Serbian, Albanian, Austrian and Turkish interests collide, and where fierce struggle of the opposition with the Young Turk Committee is led.”²⁹

In the spring of 1912, the concern due to the intensified military preparations by the Bulgarian side increased, following the report of the Turkish diplomatic representative in Sofia, which was the reason for the Turkish Minister of Foreign Affairs to send, on the 10th April, circulars to the local authorities for heightened monitoring of the borders.

4. Behaviour of the Great Powers

In the reports they sent to their superiors, the Russian diplomats also inform about the ideas for autonomy of Macedonia that come from Macedonian circles and do not correspond to the strivings of the Balkan states. In that respect, and in the context of maintaining the relatively peaceful relations established on the Balkans, and calming down the

²⁶ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 113.

²⁷ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 130.

²⁸ A confidential report by Charykov to the Russian Minister Sazonov, 20th October/2nd November 1910. Articles. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 185.

²⁹ A letter addressed to N. Charykov dated the 11th November 1911. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 295-296.

Balkan states, the Minister of Foreign Affairs at the time, Alexander Petrovich Isvolsky, in his letter dated the 19th November 1909, conveys the opinion of “some Bulgarian activists”³⁰ who believe that until the dissolution of the Ottoman Empire, Macedonia should, being the reason for constant clashes, remain within its borders and gain autonomy later on within the Treaty of San Stefano. It was assessed that this could be the basis for Russia and Italy’s plans for effectuating the motto “the Balkans to the Balkan peoples”, which would affect neither the Ottoman authorities nor Austria. Even though restraining from a more substantial assessment, the Russian minister feels that this position is, in principle, appealing but is sceptic regarding the realisation of this proposal, having in mind, amongst other things, the opinion of the Serbian Minister Milovanovich who was more of a supporter of the “division, and not the autonomy of Macedonia”.³¹

In an attempt to position themselves better and to influence the processes on the Balkans, the diplomatic representative offices did not shy away from using various means and tactics so as to cause trouble for their political rivals with the Porte. Thus, the Russian diplomatic representative in Constantinople at the time, Charykov, found himself in a position to have to explain to the Turkish Minister of Foreign Affairs that Russia was not behind the aid consisting of 25 thousand rifles for the Albanians. These accusations directed towards Russia appeared in the local Turkish press and, as stated by Charykov, this insinuation was spread by the German diplomatic representative office.³² These accusations were also repeated by the Young Turk body *Top* which was distributed in Skopje, where it was said that the Russians were arming the Albanians at the request of the King of Montenegro.

³⁰ One should bear in mind that the terms *Bulgarians* or *Macedonian Bulgarians* were often used in the official Russian diplomatic documentation to name the Macedonian population. It is interesting to mention that in other documents or reports, the Russian diplomats also use the name Macedonians. In this case, **“Bulgarian activists” are, actually, activists from Macedonia close to the authorities in Sofia, and declaring the well-known Bulgarian idea for Macedonian autonomy as a phase for its unity with Bulgaria.**

³¹ A classified letter from the Minister of Foreign Affairs, Alexander Petrovich Isvolsky, to the Imperial diplomatic representative in Belgrade, Nikolay Henrihovich Hartwig. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 53.

³² A classified letter from Russian diplomatic representative in Constantinople, N. V. Charykov, to the Russian Minister S. D. Sazonov. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 192.

Italy too was exposed to such attacks, although it really was involved in such activities.³³

At the same time, attempts were made for such positioning to be acquired via realising the infrastructural projects that were of essential importance for the parties concerned. Such was the insistence of Austria–Hungary to realise the project of the so called Sandjak railroad, through which it would secure itself an independent rail connection to Macedonia via Sandjak. Therefore Charykov underlines that if the Porte was considering building the Sandjak railroad, then Russia, together with its allies France, Italy and Serbia, should insist on the Adriatic railroad being built at the same time. It could be explained to the Turkish authorities that this would be a kind of counterweight to the Austria–Hungary advancing towards Macedonia. These Austria–Hungarian aspirations did not find approval with the Italian government as well but, as Charykov informs, secret diplomatic sources “inform of deep suspiciousness of the Porte regarding the cabinet of Rome, which continues on, a suspiciousness which is being supported by Vienna”.³⁴

The cabinet of Vienna also exerted pressure for the other promises given by the Porte to be fulfilled, namely to give the Albanian Catholics the promised concessions and to stop the boycott of Greek goods. But Charykov notes that these requests caused discontent with many of the Turks as well, while the concessions for the Albanian Catholics could not be realised due to the invidious position the state treasury was in.³⁵

On the other hand, the Turkish authorities “criticise the Austrians who, in their opinion, lead an intensified propaganda with the Albanians and spread various proclamations unpleasant for Turkey”.³⁶

³³ A classified letter from the Russian diplomatic representative in Skopje, Gadzemukov, to N. V. Charykov, Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 258.

³⁴ A classified telegram from N. V. Charykov to the Russian Minister S. D. Sazonov (Constantinople, 10th/23th November 1910). Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 196–197.

³⁵ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 195.

³⁶ A classified letter by the Russian Imperial Consul in Skopje, Gadzemukov, addressed to the Russian diplomat A. N. Svechin, dated the 11th January 1911. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 229.

There is no doubt that the support and the requests directed towards the Porte for concessions not just for the Albanian Catholics, but for all Albanians, was part of an Austria–Hungary’s agenda regarding the Balkans. From the contacts with his colleague from Austria–Hungary, Charykov also noted several other aspects of that policy, namely that the mood in Vienna was anti-German, while Austria–Hungary, regarding the struggle between the conservative and the radical factions of the Young Turk Party, was on the side of the former believing that the conservatives had the support of the military minister and even the Grand Vizier himself.³⁷

As events developed, the Russian diplomacy put its efforts into preventing any unwanted reactions from both the Balkan states and the Great Powers as regards the commencement of military activities on the Balkans. Advocating the maintenance of the status quo situation, Russia tried to prevent the penetration of Austria into Sandjak, and at the same time presented the Romanian King with the title of a field marshal of the Russian army on the very day when Bulgaria announced general mobilisation. As a result, the Turkish representative in Bucharest was informed that Romania did not wish to interfere with the war.³⁸ It is said that Turkey is to be blamed for the principle of status quo being abandoned, as it refused to carry out the promised reforms. Elaborating on these actions, Russian Minister of Foreign Affairs, Sazonov, in his confidential letter sent on the 18th October 1912, predicts the reactions from England and France regarding the Balkan events at the time, as follows: “Our relations with England and France lead us to believe that the former with its timely initiative and the latter with its support, shall not fail to assist us to resolve the current serious crisis, without upsetting the European peace.”³⁹

³⁷ A classified telegram by the hofmeister Charykov dated the 1st /14th June 1911. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 269.

³⁸ A classified letter from the Minister of Foreign Affairs, S. D. Sazonov, to the Russian diplomatic representative offices in Paris, London, Berlin, Vienna, Rome, Constantinople, Sofia, Belgrade, Cetinje, Athens, and Bucharest. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 396-397.

³⁹ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот* (Drakul, *Macedonia between autonomy and division*), 398.

5. Conclusion

Even a short review of the Russian diplomatic documentation regarding the events on the Balkans on the eve of the Balkan Wars, offers a multitude of information on the political, military and diplomatic aspects of behaviour of the parties concerned and involved. Advocating the maintenance of the territorial status quo on the Balkans was just a façade for the secret diplomatic network of both the Balkan states and the Great Powers, first and foremost of Russia, for securing their spheres of influence and for carrying out their goals at the time. As we have already mentioned, it offers a broad overview of the internal turmoil and crisis in the fields of politics, society and the military within the Ottoman Empire in the period following the Young Turk Revolution, which are also the subject of extensive analysis made by Russian diplomats. Generally speaking, through the prism of this documentation, one can also follow the Russian policy concerning the Balkan events from the beginning of the last century, which in itself is largely a continuance of the long-term foreign strategy from the previous period.

Liljana GUSHEVSKA

RUSSIAN DIPLOMATIC DOCUMENTATION REGARDING THE EVENTS IN MACEDONIA AND THE BALKANS ON THE EVE OF THE BALKAN WARS

- s u m m a r y -

The emphasis in this paper is placed on the reports of the Russian diplomatic representatives in the period 1909-1912, that offer numerous information and detailed analysis of current developments. Strong Russian diplomatic network in the Balkans and Macedonia closely follows the rapprochement of the Balkan countries (Serbia, Greece, Bulgaria, Romania and Montenegro) and the contacts of their leaders to official and unofficial levels to solve the so-called Balkan question, as well the echoes of these events in the Ottoman Empire and the great powers.

The materials, among other things, present Russian position and its strategy regarding the implementation of the idea "Balkans to the Balkan peoples", which they 'expect' would not affect neither the Ottoman authorities nor Austria-Hungary. Hence, Russian diplomats continuously report on the attempt of the Austro-Hungarian influence on certain decisions of the Porte, declaring friendship to pursue its efforts to position on the Balkans.

On the other hand, Russia shows open interest for the Orthodox Christian population of Macedonia and supports requirements reforms. These steps support mistrust in the relations between Russia and Ottoman Empire, externally positioned as friendly, and increase the doubt that creating a Balkan alliance occurs under the patronage of Russia and Italy.

In this sense, the sources point out that Russian foreign policy makes attempt for balancing considering the policy of the Balkan states, which show more open intentions for the final territorial expansion at the expense of the Ottoman Empire.

Соња НИКОЛОВА

докторанд при
Филозофскиот факултет –
Институт за историја
и Институт за национална
историја

МЕТОДИЈА ШАТОРОВ- ШАРЛО ПОМЕЃУ ИНТЕРЕСИТЕ НА КПЈ, БРП И КОМИНТЕРНАТА

1. Нацифашистичкиот напад и окупацијата во Македонија

Воено-политичките настаните кои се случуваат во пролетта 1941 г. на глобален план ќе имаат силен одраз во регионални и локални рамки и ќе доведат до нов момент на позиционирање на воено-политичките фактори на Балканот. Новите историски моменти што ја зафаќаат кралска Југославија и нејзиното уништување како воено-политичка сила на Балканот по нацифашистичкиот напад од 6 април 1941 г., капитулацијата на владата на генерал Душан Симовиќ на 17 април 1941 г., окупацијата и нејзиното распарчување, ќе се рефлектираат и на воено-политичката положба на Македонија и на партиската организација.

По 6-априлскиот нацифашистички напад и капитулацијата на Кралството Југославија, делот од Македонија кој влегувал во составот на Кралството Југославија е поделен и окупиран. Централна и Источна Македонија (нејзиниот поголем дел од околу 4/5) ги окупира Бугарија, а западниот дел со градовите Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар и Струга – Италија.

2. Поврзувањето на ПК на КПЈ за Македонија со БРП

На локално партиско ниво, во услови на повторна окупација, Методија Шаторов-Шарло и Покраинскиот комитет на македонската партиска организација се наоѓаат во состојба на исчекување директиви од повисоките форуми.¹

¹ Во врска со ова прашање, Перо Иваноски-Тиквар, организациски секретар на ПК на КПЈ за Македонија, ќе истакне: „Бевме во исчекување што ќе стане со

На покана на Централниот комитет на Бугарската работничка партија (БРП), на 24 мај Шаторов, како политички секретар на ПК на КПМ, заминува за Софија.² На средбата, во согласност со пласираната фраза „една територија една партија“, било одлучено македонската партиска организација организициски да се поврзе со БРП, со напомена дека ќе ја задржи автономноста на партијата.³ Меѓутоа, текот на разговорот на самата средба укажува на друг суштински момент кој провоцира согледување и ги разоткрива суптилните аспирации на БРП кон македонската територија.⁴ Имено, БРП настојува да изврши припојување на дел од македонската организација кон делот што се наоѓал на територијата на Пиринска Македонија. Шаторов категорички се спротивставува на ваквото барање и единствената опција што ја прифаќа е можноста партиската организација на територијата на пиринскиот дел да се поврзе со онаа од вардарскиот. Се враќа во Македонија и на

нас во новосоздадените околности. На 16 март 1941 г. јас имав разговор со членот на Бирото на ЦКЈ Иван Милутиновиќ во Загреб каде што се наоѓав на политички курс при ЦКЈ. Разговаравме јас и Вуко Кнежевиќ дојден од Македонија и Милан Поповиќ дојден од Косово. Тој ме предупреди дека наскоро е можна војна и дека може да се случи нашата територија да биде окупирана, во тој случај да се врските со ЦКЈ отежнати. 'Во таков случај вие ќе треба да се поврзете со ЦК на Бугарија, но за сето тоа да не известите нас'. Јас таа порака ја сфатив само како практична потреба. Таа порака му ја пренесов на Шаторов по моето враќање. Сега кога тоа предвидување со војната и окупацијата се случи, Шаторов не покажуваше брз интерес за да се поврзе по своја иницијатива, туку чекаше да бидеме повикани“. Перо Иваноски-Тиквар, „Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)“, *Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2007), 172.

² Миле Михајлов, „Извештајот на Методија Шаторов-Шарло до Извршниот комитет на Комунистичката интернационала од 16.09.1941 година“, *Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2007), 188.

³ Во одговорот на ЦК на БРП по повод писмото од 6 септември 1941 г. упатено од страна на ЦК на КПЈ, а во врска со поврзувањето на македонската партиска организација со БРП, се вели: „До конечното решавање на прашањето (за статусот на македонската партија) одлучивме на Македонскиот комитет да му дадеме широки автономни права и да му пружиме најголема помош, спроведувајќи само делумна политичка контрола врз него...“. *Историјски архив Комунистичке партии Југославије*, том VII, Македонија у Народноослободилачком рату и Народној револуцији 1941-1944, Историјско одељење Централног комитета КПЈ, (Београд: 1951), 56..

⁴ Лазар Мојсов, *Бугарска радничка партија (комуниста) и македонско национално питање* (Београд: Народна књига), 70.

членовите на ПК им соопштува за поврзувањето со БРП и за преименувањето на ПК во ПК на Работничка партија на Македонија, во согласност со името на бугарската партија.⁵

3. Позициите на КПЈ и на БРП во круговите на Коминтерната

Во меѓувреме, на политичката сцена на Балканот и во рамките на Комунистичката партија на Југославија (КПЈ) и на БРП се случуваат следните настани.

Соочени со разгромот на Кралството Југославија, во круговите на балканските комунистички секции, а под влијание на Комунистичката интернационала (Коминтерна), се појавува мислење дека ова претставува конечно уништување на Кралството Југославија како версајска творба. Аналогно на тоа, се поставува прашањето за опстанокот на КПЈ и можноста од нагласување на улогата на националните комунистички партии во согласност со „московските гледишта“.⁶ Меѓутоа, нејзиниот лидер Јосип Броз Тито, кој во 1938 г. го поминува трнливиот пат до лидерскиот трон воден од сопствената амбиција и согледувајќи го историскиот момент на настаните, го застапува мислењето дека и покрај разгромот на Кралството Југославија, КПЈ ќе продолжи да функционира како единствена сила во сите тогашни покраини. За да ја одржи во живот својата идеја, веднаш дава директива за издавање прогласи⁷ и свикува советување во мај, на кое е донесена одлука за монолитност на КПЈ и формирање единствен општојугословенски антифашистички фронт како програмска определба на ЦК на КПЈ.⁸

Воден од својот интерес да не ја изгуби Македонската партиска организација од рамките на својот делокруг и да постигне целосен увид во состојбата, Ј. Броз пристапил крајно сериозно кон решавањето на нејзината припадност.⁹

⁵ Перо Ивановски-Тиквар, „Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)“, 173.

⁶ Драган Кљакиќ, *Времето на Колишевски*, Редактор и превод од српски Мирко Миронски, (Скопје: Матица Македонска, 1994), 123-125, 141-144; Ристо Шуплиноски, *Шарло (монографски прикази и полемии)*, необјавен материјал, 84-90.

⁷ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, крај на април – 28 ноември 1941, (Скопје: Комунист, Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, 1979), 3-14, 20-21.

⁸ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 34-52.

⁹ Сакајќи да постигне целосен увид и контрола во состојбата со македонската партиска организација, Јосип Броз Тито и ЦК на КПЈ, на средбата со

БРП, исто како и КПЈ, поаѓајќи од својот интерес во врска со македонската партиска организација за стекнување компетенции и право на раководење со неа, користејќи ги историските околности, разгромот на Југославија и прашањето за опстанокот на КПЈ, потпомогната и од новите политички услови согледани во бугарската окупација на Македонија, ќе лобира во круговите на Коминтерната за официјализирање на својата раководна улога во однос на македонските комунисти. Бугарското партиско раководство, веднаш по поврзувањето, во мај 1941 г. доставува извештај до Коминтерната за новиот политички момент.¹⁰ Постапките на БРП несомнено наведуваат на фактот дека Коминтерната не била инфериорен набљудувач на настаните, туку напротив, за секој чекор била известена и имала сознанија за случувањата во Македонија, а во согласност со својата хиерархиска улога во комунистичкиот табор, таа имала неприкосновено право за издавање наредби. Аналогно на ова, се наметнува заклучокот дека чинот на поврзување на една партиска организација, во случајот македонската, со друга во најблага форма би било политички авантуризам доколку не станува збор за претходна солуција и дозвола добиена од страна на Коминтерната, која била, секако, резултат на новонастанатата ситуација на Балканот.¹¹ Меѓутоа, текот на настаните и испреплетувањето на интересите на двете комунистички секции ќе доведе до ескалирање на случајот во политички проблем на ниво на две соседни комунистички партии.

4. Разврската на случајот со македонската партиска организација во рамките на интересот на Коминтерната

По доаѓањето во Македонија и контактот што ќе го оствари во партиската организација на Македонија, а особено по состанокот

членовите на Политбирото Александар Ранковиќ, Иван Милутиновиќ и Милован Ѓилас, како и со членовите на ЦК на КПЈ Иво Лола Рибар и Светозар Вукмановиќ-Темпо, донесуваат одлука во Македонија да се испрати Лазар Колишевски кој ќе ги однесе документите на ЦК КПЈ настанати од 15 април до почетокот на мај 1941 г. и да утврди зошто секретарот на ПК КПЈ за Македонија, Методија Шаторов-Шарло, не се одзвал на повикот од ЦК КПЈ да дојде во Загреб на советувањето на КПЈ, зошто ги прекинал врските со ЦК КПЈ. Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 331.

¹⁰ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос (1917-1946)*, Том втори, Составители: Цочо Билярски и Ива Бурилкова (София: Главно управление на архивите при Министерскиот съвет, 1999), 1051.

¹¹ Драган Кљакиќ, *Времето на Колишевски*, 141-144.

со Методија Шаторов кога дознава за поврзувањето на македонската партиска организација со БРП, Лазар Колишевски заминува од Македонија¹² и на 23 јуни 1941 г. во Белград поднесува извештај до ЦК на КПЈ за состојбата што ја увидел таму.

Јосип Броз – Тито, свесен за значењето на новиот историски момент – нападот врз СССР на 22 јуни 1941 г. и обратот на воено-политичката ситуација, користејќи го новото позиционирање на силите, по извештајот на Лазар Колишевски за состојбата во Македонија, на 24 јули 1941 г. донесува одлука за смена на Методија Шаторов-Шарло од должноста секретар на ПК на КПЈ и исклучување од редовите на КПЈ.¹³ Одлуката на ЦК на КПЈ во писмена форма била доставена до ПК на Македонија од страна на инструкторот на ЦК на КПЈ, Драган Павловиќ-Шиљо, кој доаѓа во Македонија и се среќава со членовите од ПК на Македонија, меѓу кои и со Шарло, и ги запознава со одлуката на генералниот секретар на ЦК на КПЈ, Јосип Броз Тито.¹⁴

За исклучувањето на Методија Шаторов-Шарло била известена и БРП,¹⁵ која не прифаќајќи и одбивајќи ја ваквата одлука, го испраќа својот делегат Петар Богданов за да ја среди

¹² На состанокот на Месниот комитет за град Скопје дошло до средба помеѓу Лазар Колишевски и Методија Шаторов-Шарло, на која биле разменети мислења по однос на понатамошното дејствување на македонската организација. Лазар Колишевски ги соопштил одлуките на ЦК на КПЈ од Мајското советување за единствено дејствување на КПЈ на целата територија на Југославија, без разлика на нејзиното распарчување, и насоките за заеднички општо-југословенски фронт, сметајќи дека се обврзувачки за партиската организација во Македонија, но со кои Шаторов не се согласувал. Почитувајќи ги лојално директивите на Коминтерната, Шаторов не ја прифатил линијата на ЦК на КПЈ и решенијата од Мајското советување. Различните концепти што ги застапувале довеле до судир помеѓу двајцата, кој особено се засилил по соопштувањето за поврзувањето на македонската партиска организација со бугарската. Драган Кљакиќ, *Времето на Колишевски*, 67-75; Перо Ивановски-Тиквар, „Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)“, 173-174.

¹³ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 72-73.

¹⁴ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 268.

¹⁵ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 268; *Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941 – 1945*, Том I, Документи на Комунистичката партија на Југославија и Комунистичката партија на Македонија 1941 – 1945, Книга прва, Документи на Покраинскиот комитет на Комунистичката партија на Југославија за Македонија 6 април 1941 – 22 ноември 1942 (Скопје: Институт за национална историја, март 1968) 34-36; Ванчо Николовски, *НОВ без догми 1941-1942*, Критички осврт на досегашната историографија (Скопје: НИП „ГЛОБУС“, 1997), 56-57.

состојбата во Македонија и да достави барање до Коминтерната за расчистување на состојбата. На Покраинската партиска конференција свикана на 17 август 1941 г.,¹⁶ Богданов истапил со одбранбен став кон активноста на Шаторов, кон кого БРП и Коминтерната имале полна доверба, и потсетил дека поврзувањето на македонската партиска организација се случува со одобрување на Георги Димитров. Во таа смисла, решението на КПЈ било оценето како премногу остро и направено без какви било проверки.¹⁷

Меѓутоа, по низата настани кои се случуваат на локално, регионално и на глобално ниво, Коминтерната одлучува македонската партиска организација од „практични и целисходни причини“ да се врати под ингеренциите на ЦК на КПЈ.¹⁸ Скршнувањето од априлската определба дека Југославија во своите претходни рамки политички нема да воскресне и дека со окупацијата престанува нејзиното постоење, историски ќе биде надминато со мудро одиграниот потез на лидерот на југословенското партизанско движење Јосип Броз Тито, кој ја препознава сета важност на моментот и на 4 јули донесува историската одлука за започнување на општонародно вооружено востание.¹⁹ Понудувајќи му се како сојузник на затекнатиот Сталин по ненадејниот напад од 22 јуни 1941 г., Јосип Броз Тито ќе си ја осигури улогата на главен воено-политички фактор на Балканот.²⁰ Веќе сериозно зајакнат со сознанијата до кои доаѓа уште во август по одржувањето на состанокот на Балканскиот секретаријат на Коминтерната²¹ за статусот и поддршката на југословенската партија и на партизанските борби и по потврдата за состојбата во Македонија по сослушувањето на извештајот на Драган Павловиќ-Шиљо кој на 28 август 1941 г. се вратил во Србија, на 31 август Политбиро на ЦК на КПЈ одржува седница на која се донесени одлуки за политичко елиминирање на Шаторов и смена на членовите на македонскиот Покраински комитет, со што случајот со македонската партиска организација се затвора.²²

¹⁶ *Извори*, т. I, кн.1, 35.

¹⁷ *Извори*, т. I, кн.1, 35.

¹⁸ *Историјски архив*, том VII, 50.

¹⁹ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 335.

²⁰ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 61.

²¹ Вељко Влаховиќ, *Тези за македонското национално прашање* (Скопје: Комунист, 1975), 6-7.

²² Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 344.

5. Обвинување и докази

Со цел конечно да се затвори случајот Методија Шаторов-Шарло и ПК на Македонија, на 4 септември 1941 г. Јосип Броз Тито испраќа писмо до Извршниот комитет на Комунистичката интернационала,²³ а на 6 септември до членовите на Комунистичката партија на Македонија²⁴ и до ЦК на Комунистичката партија на Бугарија.²⁵ Во трите писма Методија Шаторов-Шарло најостро бил критикуван и товарен за антипартиска и контрареволуционерна борба, како и за саботирање на одлуките на ЦК на КПЈ врз основа на кои ЦК на КПЈ пресудува тој да биде исклучен од КПЈ и да дојде до промена на раководството на ПК на КПЈ за Македонија.

Поради отежнатата комуникација во доставата на документите, одлуката на ИК на КИ (која, всушност, претставувала и конечна разрешница на случајот со Методија Шаторов-Шарло и Македонскиот покраински комитет), донесена на 23 август, доцнела, па писмата упатени од ЦК на КПЈ и Јосип Броз Тито се напишани откако случајот веќе бил затворен од страна на Коминтерната.²⁶

²³ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 141.

²⁴ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 144-146.

²⁵ Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, т. VII, 147-150.

²⁶ Хронолошки, настаните по однос на прашањето за припадност на македонската партиска организација го имале следниот тек. На 16 август 1941 г. бугарскиот ЦК упатува писмо до Георги Димитров во кое се наведуваат активностите преземени од страна на КПЈ за стекнување доминација и преземање на раководната улога во „српска“ Македонија. Како резултат на ваквата активност, во Скопје се формираат паралелни организации и комитети. Понатаму, во писмото ЦК на БРП бара инструкции во врска со појавата на двојно раководење, застапувајќи го ставот за „една држава една партија“. Г. Димитров го добива писмото на 23 август и истиот ден возвраќа со писмо до ЦК на БРП. Во повратното писмо Г. Димитров дава сугестии во врска со неколку значајни прашања, и тоа: 1. македонската партиска организација од „практични и целесходни“ причини да се врати под раководството на КПЈ; 2. основната борба сега да се води против германскиот и италијанскиот окупатор и нивните агенти, а главното средство (облик) на борбата да е партизанското движење кое се развива на југословенска територија и под раководство на Југославија; 3. српска Македонија (делот од Македонија кој пред 6 април 1941 г. се наоѓал во состав на Кралството Југославија) треба да биде една од базите на тоа движење; 4. Имајќи ја предвид воената положба на Македонија, неопходно е да се создаде најтесна соработка помеѓу Југославија и Бугарија, особено по местата (на теренот); 5. Двете партии да заземат став за самоопределувањето на македонскиот народ.

По пристигнувањето на писмата од ИК на Коминтерната и од ЦК на КПЈ со кои партиската организација во Македонија се враќа под ингеренциите на раководството на КПЈ и по одлуката за исклучување од страна на КПЈ, Шарло прави уште еден обид за објективно разјаснување на состојбата во Македонија и на својата божемна вина. Сублимирано, сите свои дотогашни активности во периодот од април 1940 г. до септември 1941 г. ги внесува во еден документ во вид на извештај²⁷, кој го доставува како своја официјална исповед за револуционерната дејност во ПК на КПЈ за Македонија. Во извештајот од 16 септември 1941 г., во многу поопширна форма од онаа во точките наведени во обвинувањата на ЦК на КПЈ, ќе даде ретроспектива на причините што довеле до неговото исклучување. Исто така, во извештајот што Методија Шаторов-Шарло го испраќа до ИК на Коминтерната се содржани осум точки²⁸ врз основа на кои Шаторов смета дека е неправедно осуден од страна на КПЈ и дава исцрпни образложенија во однос на обвинувањата.²⁹

Одговорот преку бугарската партија е доставен до Македонија и до ЦК на КПЈ некаде кон крајот на август 1941 г. Датумите јасно покажуваат дека прашањата што ги поставува ЦК на КПЈ веќе биле одговорени од страна на ИК на Коминтерната и дека случајот бил затворен. *Историјски архив*, том VII, 50; Владо Ивановски, „Методија Шаторов-Шарло и Македонија 1941“, *Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2007), 112-113.

²⁷ Во извештајот се опфатени и коментирани документите што потекнуваат од него, како и неговите активности.

²⁸ Точките врз основа на кои е обвинет Методија Шаторов-Шарло се документирани во неговиот извештај, каде што наведуваат осумте обвинителни акти поради кои е исклучен од КПЈ: 1. свесно саботерско држење и одбивање на директивите на ЦК на КПЈ; 2. поништување на повикот кон масите за борба и акција издаден од страна на ЦК на КПЈ; 3. издавање директива за тоа оружјето да им се предава на германските и на бугарските окупатори; 4. гонење на српските другари и заземање националшовинистички позиции; 5. одбивање да се јави во Белград за да се разгледа македонското прашање; 6. неорганизирање саботажни и четнички акции, туку свесно саботирање на директивите и пребегнување во Софија, со што ја избегнал контролата на Партијата; 7. поврзување со Бугарската партија и 8. промовирање на паролата *советска Македонија*. Михајлов, „Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)“, 184.

²⁹ Во однос на сите точки од обвиненијата, Методија Шаторов-Шарло дава исцрпно објаснување и образложение со кои се оградува од наведените тврдења и единствено што прифаќа како вина е паролата за советска Македонија. Во завршниот дел од документот истакнува дека според него, одлуката за неговото исклучување е престога, диктирана од лоша партиска проценка и заснована врз

6. Разврска и епилог

Разврската и епилогот на случајот Методија Шаторов-Шарло во дадените регионални и локални текови ќе ги надмине димензиите на случај-поединец. Околностите во кои ќе се вкрстат интересите, позициите и повисоките цели на надворешните субјекти ќе бидат пресудни за неправдата што му е сторена на Методија Шаторов-Шарло и за ставањето на етикетата предавник, саботер, националшовинист и контрареволуционер.

Случувањата на глобален план, договорот Рибентроп–Молотов³⁰ и напуштањето на првичната ориентација за фашистичкиот карактер на војната од страна на Коминтерната ќе резултираат со дезорганизираност во таборот на комунистичките секции изразена преку конфузното неединствено платформско однесување и во прифаќањето на новата линија за империјалистичкиот карактер на војната, која по автоматизам била прифатена и од комунистичките партии на Балканот. Коминтерната, хиерархиски поставена како организација, барала доследно почитување и беспоговорно спроведување на одлуките донесени од комунистичкиот центар. Одлуките и директивите донесени во согласност со ваквата ситуација важеле сè до нападот врз Советскиот Сојуз на 22 јуни 1941 г.

Во таа смисла, искривувањето на фактите за наводната улога на КПЈ во антифашистичкото движење уште за време на мар-

клетите на другарот Митре (псевдоним на Лазар Колишевски) и на одредени интелектуалци кои во желбата да дојдат до повисоки партиски функции, патот на успехот го трасираат преку него. Понатаму упатува молба до Коминтерната да го разгледа неговото партиско исклучување, за кое смета дека со оглед на на сторените грешки е престоно по 22-годишна партиска работа и лојалност. Михајлов, *Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)*, 190.

³⁰ На 23 август 1939 г. во Москва бил потпишан Пактот за ненапаѓање помеѓу Германија и Советскиот Сојуз од страна на министерот за надворешни работи на Советскиот Сојуз, Вјачеслав Молотов, и на министерот за надворешни работи на Германија, Ј. фон Рибентроп. Договорот ја елиминирал опасноста од можен меѓусебен напад и им гарантирал сигурност на земјите-потписнички. Сè до нападот на 22 јуни 1941 г., Пактот, како решение, краткотрајно му обезбедил мир на СССР, меѓутоа со него се наметнала една нова состојба. Била прекината борбата на европските комунистички партии против фашизмот. Повеќе европски партии, соочени со одлуката на лидерот на комунистичкиот свет, ги нападнале Англија и Франција за тоа што ѝ објавиле војна на Германија, така што настапил период на збунетост и дефетизам кај прогресивните сили во светот. *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979*, Том I, 1919-1941 (Београд: Народна книга ИСИ, 1980), 275.

товските демонстрации³¹ им оди во прилог единствено на обидот и на настојувањето за глорификација на улогата на КПЈ во тој период на Балканот. Ситуацијата во КПЈ, која на комунистичката сцена на Балканот имала несигурна и споредна улога, така што во еден момент била разгледувана дури и можноста за нејзино распуштање, битно ќе се измени со доаѓањето на Јосип Броз Тито на нејзино чело. Визионерскиот дух на Јосип Броз Тито, поткрепен од силната амбиција за стекнување на лидерската позиција и од историските претпоставки, градејќи го култот на братството и единството и на југословенството, како и наднационалното чувство во деновите на антифашистичкото војување ќе му ја обезбедат позицијата на доминантен играч на Балканот. Крајно остроумно, не оставајќи ништо на случајноста, секоја евентуална препрека во своите планови настојува во целост и навремено да ја елиминира. Усвоената концепција за единствен општојугословенски антифашистички фронт, како програмска определба на ЦК на КПЈ на чело со Тито,³² не соодветствувала со концепциската определба на политичката програма за национално обединување усвоена на 8 септември 1940 г., како и со Заклучокот содржан во Решението за „потполно ослободување и рамноправност на Македонија – дури до барање за отцепување за самостојна држава“ донесен во јануари 1941 г.³³ од страна на ПК на КПЈ за Македонија на чело со Методија Шаторов-Шарло. Идејниот творец на македонската национална програма, Методија Шаторов-Шарло, кој во секој

³¹ Тодор Чепреганов, „Мартовските настани од 1941 година во Македонија од еден друг агол“, *Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2007), 81-96.

³² ЦК на КПЈ во 1941 г. презема мерки за централизација на раководењето со Партијата. Прогласува единствена, централизирана КПЈ, запоставувајќи ги националните КП и нивниот национален партиски самостоен субјект и создава единствено воено раководство. Во Македонија го суспендира легално избраниот ПК на чело со Шаторов и поставува ново раководство под контрола и надзор на делегатот Драган Павловиќ-Шиљо. Ристе Бунтески-Бунте, „Методија Шаторов-Шарло, неговата национална програма и политиката на балканските комунистички партии“, *Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2007), 63-64.

³³ *Документи и материјали 1921-1941*, Том I Книга 2, редакција превод и коментари: Иван Катарциев, Извори на историјата на СКМ, (Скопје: „Комунист“, 1985), 381-382; *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија*, Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 г., Втора книга (Скопје: 1980), 1215.

документ, проглас, повик ќе ја застапува пред сè македонската национална линија, секако не бил дел од плановите на Тито.

Оттука, оцрнувањето на Методија Шаторов-Шарло и пласирањето невиности за неговото опортунистичко и контрареволуционерно однесување, саботерството согледано во божезното непреземање вооружени дејства и активности, а презентирани од страна на Лазар Колишевски, биле само метод да се отстрани еден ваков лик кој не се вклопувал во целокупниот концепт за цврста и силна Југославија, во која била вклучена и Вардарска Македонија. Сплетот на околности – нападот врз Советскиот Сојуз и интензивното напредување на фашистичките сили на исток на советската територија, а од друга страна сојузништвото согледано во разгореното југословенско востание кога на истокот од Европа Советскиот Сојуз е оставен сам да војува против нацифашистичките сили, ќе биде пресудно за тоа Коминтерната, односно Сталин, обременет со проблемите во својот двор, и не сакајќи да отвори едно болно прашање на Балканот и да одлучи Комунистичката партија на Македонија поради „практични и целесходни“ причини да се приклучи кон КПЈ. Не сомневајќи се ни за момент во приврзаноста и во исправноста на револуционерната дејност на Методија Шаторов-Шарло, Коминтерната прави обид да го заштити својот активист и му дава шанса својата револуционерна дејност да ја продолжи во Бугарија.³⁴

Бугарија, а во рамките на својата држава и Бугарската работничка партија, во текот на целата историја, „секоја чест на еден краток период“,³⁵ ќе биде носена од идеалот за санстефанска Бугарија. Колку и да се трудела суптилно да ја прикрие својата намера, активностите и делата ја откриваат ваквата содржина.³⁶ Искористувајќи ја окупацијата на Македонија, а сакајќи да си обезбеди непречено влијание врз македонската организација, ја пласира излитената фраза „една територија една партија“, во секој случај со благослов и со целосно одобрение од Коминтерната. Крајно несериозна би била претпоставката дека еден доминантен центар каков што во тоа време била Коминтерната, која до неодамна

³⁴ Тодор Балкански, *Методи Шаторов меѓу македонизма и бугаризма*, Просопографија на Стариот Бугарин (Велико Търново: „Знак '94“), 197.

³⁵ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос (1917-1946)*, Том втори, 1046, 1051.

³⁶ Вељко Влаховиќ, *Тези за македонското национално прашање*, 27-31.

безмилосно егзекутирала и ги чистела комунистичките редови, може преку ноќ да дозволи ваква трансформација и демократија на една балканска секција, а уште помалку еден член на партија, без разлика на неговото котирање во нејзините редови, да си дозволи да донесе одлука од ваков карактер без нејзино знаење. Документите јасно го покажуваат првичното размислување кое одело во правецот на тоа дека версајска Југославија во своите претходни граници, по нападот од 6 април 1941 г. нема да се обнови. Во таа смисла се градела идејата за балканска федерација, во чиј состав и Македонија ќе најде свое место.³⁷ БРП во моментот на назначувањето на Методија Шаторов-Шарло на чело на македонската комунистичка партија, користејќи ја и бугарската окупација, согледала можност преку директивата на Коминтерната и на Георги Димитров да се инфилтрира и чекала шанса да ги материјализира своите дамнешни желби за целосно влијание врз Македонија. Таа не престанала со своите намери ниту по отстранувањето на Шаторов. Напротив, преку својот претставник Бојан Б'лгрјанов и преку Баневиот комитет уште повеќе ги зајакнувала. Спротивставувањето и неприфаќањето на одлуката донесена на Второто заседание на АВНОЈ и Вардарска Македонија да биде дел од Југославија ја разоткривале суштината на вековните стремежи на Бугарија.

Методија Шаторов-Шарло застанал на чело на ПК на македонската организација во април 1940 г. по претходно одобрение и согласност на Коминтерната и со одлука на Јосип Броз Тито. Во текот на целата своја револуционерна дејност ја застапувал идејата за посебноста на македонската нација, различна од другите национални субјективитети на Балканот. Бил идеен творец на Националната програма, која била донесена на 8 септември 1940 г. и станала политичка програма на КП на Македонија. Во својот обид Вардарска Македонија да ја претвори во јадро кое ќе ги обедини Пиринска и Егејска Македонија, неуморно конфронтирајќи се со другите политички субјекти, КПЈ и БРП, ќе биде до крај доследен на својот идеал. Неговите револуционерни ставови во текот на повеќемесечната работа ќе бидат преточени во прогласите, повиците и во летоците што ќе се шират меѓу македонскиот народ. Вака преточени, вековните идеали за национална слобода ќе станат прифатливи за членството на партиската организација, кое ќе се

³⁷ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос (1917-1946)*, Том втори, 1055.

зголеми со над 700 члена, и за широките народни маси. Темелните вредности црпени од илинденскиот период ќе бидат подлога за формирање на политичката платформа која македонското национално ослободување го гледала потпирајќи се врз сопствените сили. И покрај вештите затскриени амбиции и пласираните невестини на туѓите завојувачи, Методија Шаторов-Шарло во „Писмото до Стојана“³⁸ ќе успее да ги демаскира обидите на бугарскиот окупатор да се прикаже како ослободител на своите браќа. Проучената и добро осознаена завојувачка политика на соседите, како и неговата долгогодишна работа во Коминтерната, ќе бидат факторите кои ќе влијаат на тоа потпора и поддршка да побара токму во Коминтерната. Ова недвосмислено го оправдува иделизмот и беспрекорната доверба со која ѝ пристапувал. Можеби токму култот кон Коминтерната, кој без поговор го градел, и крајната доверба во неа на моменти ќе го направат непретпазлив.

Поврзувањето на македонската организација со БРП настанала по одлука на Коминтерната и со повик од БРП, што ќе биде во спротивност со интересот на ЦК на КПЈ. Методија Шаторов-Шарло доследно ја почитувал директивата и дејствувал во согласност со неа, притоа не напуштајќи ја линијата на македонските национални интереси. Работел на консолидирање на партиската организација, зголемување на членството, внесување конспиративност во партиските редови и во меѓусебното дејствување, ја разоткривал окупаторската улога на Бугарија во Македонија и ја подготвувал земјата за вооружено востание. Во времето кога Шаторов бил политички секретар на ПК на КПЈ за Македонија, веднаш по нападот врз Советскиот Сојуз до македонскиот народ бил издаден повик за отпочнување вооружена борба. На 28 јуни била формирана Воена комисија при ПК на КПЈ за Македонија на чело со Методија Шаторов-Шарло. Воената комисија пристапила кон формирање диверзантски групи, од кои на 22 август 1941 г. бил формиран Скопскиот партизански одред. Тој при крајот на август 1941 г. ја извршил првата борбена акција.

По разврската и донесените одлуки од ИК на Коминтерната и на ЦК на КПЈ, Шарло ќе упати една молба за себе, и тоа да му биде дозволено заминување во партизани во македонското антифашистичко движење. Чекајќи позитивен одговор од повисокото раководство, на сопствен ризик се обидел да му се приклучи на

³⁸ *Извори*, т. I, кн.1, 13.

Скопскиот партизански одред.³⁹ Молбата не му била удоволена и затоа бил присилен да го напушти одредот, по што заминува во Бугарија да ја продолжи својата револуционерна дејноста. Таму останува сè до неговото неразјаснето трагично загинување на 4 септември 1944 г. на Милеви Скали (на Радопите) како командант на III оперативна зона во судир со бугарската војска и полиција.

³⁹ Перо Иваноски-Тиквар, „Методија Шаторов-Шарло и неговото време (1897-1944)“, 179.

Sonja NIKOLOVA

METODIJA SHATOROV-SHARLO BETWEEN THE INTEREST OF CPY- BWP AND COMINTERN

- s u m m a r y -

Metodija Satorov Sarlo was an international communist, member of the Central committee of the Communist Party of Yugoslavia and Central committee of the Bulgarian Communist Party, longtime worker of the Comintern. He was an revolutionary activist and creator of the Macedonian national- unify program.

Metodia Satorov Sarlo in the Macedonian Party organization from April 1940 to September 1941 works like a political secretary of the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia in Macedonia. At 24 of July 1941 Josip Bros Tito has make a decision to dismiss Metodija Satorov Sarlo from his function like Secretary of the Macedonian Political leadership and he dismiss him from CPY, because of antiparty and counterrevolutionary activity.

The analysis of the accusations that are in the decision for his political elimination, like the decision, indicate of partiality and subjectivity in the making of the same. The disposal of the Metodija Satorov Sarlo from the Macedonian political scene, is a result of the dispute which is showing in the summer 1941 between two communist party, the CPY and the Bulgarian communistic party. They are lead by their political interests and they will lobby in the ranks of the Comintern for acquisition of the leadership with Macedonian communist. The attack of the Sovet Union at 22 July 1941 and the proffered alliance by the side of Josip Bros Tito and CPY, will be the turning point, the Commintern to make a decision, Macedonian party organization to return under the Central committee of the Communist Party of Yugoslavia

In the political game that Metodija Satorov Sarlo was involved, doesn't exist any reasonable arguments or historiographical evidence which will confirm that the connection between Macedonian party organization and Bulgarian Communist Party, was initiated and preformed like a decision of Metodija Satorov Sarlo. The only sin that

can be prescribed was completely realization of the decisions from the highest forum, especially the Comintern.

РАЗОБЛИЧУВАЊЕТО НА ЧЕТНИЧКАТА ПЛАТФОРМА ОД СТРАНА НА НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕЊЕ НА МАКЕДОНИЈА

Четничката организација којашто започнал да ја организира полковникот Драгољуб Михаиловиќ-Дража по капитулацијата на војската на Кралството Југославија во април 1941 година била формирана на пределот Равна Гора (на планината Суворов) во западна Србија. На Равна Гора бил основан првиот штаб и таа станала симбол на четничката организација.¹ По 15 ноември 1941 година југословенската емигрантска влада и британската влада го признале полковникот Дража Михаиловиќ за водач на движењето на отпорот во окупирана Југославија, чие службено име било Југословенска војска во татковината.² Во јануари 1942 година Дража Михаиловиќ бил поставен за министер на војската, воздухопловството и морнарицата во југословенската емигрантска влада.³

Четничката организација требало да се организира и да создаде цврста воена сила, која во одреден момент, при поволни услови, ќе крене општо востание за преземање на власта во

¹ Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941-1944* (Београд: ИСИ, 1995), 15.

² Драгољуб М. Михаиловиќ, *рат и мир ђенерала: избрани ратни списи*, друга књига, приредили: Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић (Београд: Српска реч, 1998), 173-174.

³ Жарко С. Јовановић, *Неостварени ратни циљеви Драже Михаиловића у Србији 1941-1945* (Београд: ИНИС, 2001), 341-342.

Југославија и реставрирање на кралскиот државен поредок.⁴ Погодна околност за Дража Михаиловиќ би била евентуалната инвазија на западните сојузници на окупирана Југославија. Во таа фаза од војувањето четниците би војувале против Оската заедно со сојузничките сили, кои би биле главниот фактор при потиснувањето на непријателот од земјата. Од друга страна, пак, четниците требало да го бранат стариот југословенски систем борејќи се против конкурентите за власт во повоена Југославија, првенствено против народноослободителното движење (НОД) организирано и раководено од Комунистичката пратија на Југославија (КПЈ).⁵ Поаѓајќи од претпоставката дека Оската мора да биде поразена во војната без оглед на тоа дали четничките сили можат сами да направат нешто или не, Дража Михаиловиќ сметал дека доколку не ја уништи КПЈ, тогаш истата ќе претставува проблем поради тоа што може да стане важен елемент во југословенската политика за време на војната, а особено по ослободувањето. Од таа причина, за спречување на развитокот на НОД, четниците требало да водат вооружена борба против партизаните бидејќи во КПЈ гледале главен политички противник за освојување на власта во идната Југославија.⁶

Четничкото движење се стремело кон обединување на српскиот народ во една политичка единица, Југославија „да биде уредена како федеративна држава во облик на уставна и парламентарна наследна монархија, со народната династија Караѓорѓевиќ и со кралот Петар II на чело“, и составена од 3 федерални единици: српска, хрватска и словенечка.⁷ Во ваквата платформа за уредувањето на повоена Југославија (која се гледала низ призмата на Голема Србија), национално биле признаени само Србите, Хрватите и Словенците. За Македонците немало место во преуредената Југославија, тие се третирали како дел од српскиот народ, а нивната територија како српска. Македонија била именувана како Јужна Србија. Сообразно со таквата програмска

⁴ Јовановић, *Неостварени ратни циљеви*, 31.

⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 170, 233.

⁶ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979), 121, 145-146, 154-155, 165.

⁷ Милан Весовић and Коста Николић, *Уједињене српске земље: равногорски национални програм* (Београд: Време књиге, 1996), 166-172, 190-197, 223-227, 262-268, 278-286.

поставеност, во Упатствата бр. 1 и 2 од 5 февруари 1944 година упатени од Дража Михаиловиќ до Југословенската организација на равногорките се споменува Јужна Србија, па така во Упатството бр. 2 е уочлива негативната критика на концептот на КПЈ за признавање на постоењето на македонскиот национален идентитет и во тој правец е напишано: „Косово и Јужна Србија, колекции на Српството, за кои толку жртви се поднесени и по Куманово и Брегалница, комунистите, на чело со Тито, сега му го продаваат Косово на Арнаутите, а Јужна Србија на 'Македонците'“.⁸ Таков бил и случајот кога Националниот комитет на Јужна Србија⁹ се пројавил со Проглас под наслов *Јужносрбијанци*. Во Прогласот е споменат поимот Македонија, меѓутоа само како географски термин, и соодветно на тоа, македонската национална индивидуалност е негирана, воопшто не се споменува, за што доволно говори и насловот *Јужносрбијанци*. „Југот“ е третиран како „колекција на српството“, се укажува на судбината на „српскиот народ“ на југ и на тоа дека без „учество на српскиот, хрватскиот и на словенечкиот народ, не може да биде решен ни еден проблем на Југославија“, особено „прашањето на југословенска Македонија“. Понатаму е истакнато: „Нашиот животен идеал е служба на Југот... Јужносрбијанци, на собир. Каде и да сте и каде и да сте живееле на територијата на Југославија, да се собереме и да се обединиме. Тоа е потреба, тоа е услов за нашата акција. Ги повикуваме сите добронамерни, сите искрени и чесни патриоти... на кои им лежи на срце судбината на Југот да се соберат околу Националниот комитет за ослободување на Јужна Србија... Компактни, сложни и обединети, ние ќе бидеме способни да ги совладаме сите тешкотии што се пред нас, без оглед на тоа кој како гледа на послевоеното уредување на Југославија, бидејќи нашата цел е јасна: ослободување на Јужна Србија од окупаторот и оние што нам секогаш

⁸ Драгољуб М. Михаиловиќ, *рат и мир ђенерала: избрани ратни списи*, прва књига, приредили: Милан Весовиќ, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевиќ (Београд: Српска реч, 1998), 167-168.

⁹ Во јули 1944 година била формирана Команда за Јужна Србија – Горски штаб 710 со седиште во селото Бачина, околија Варварин – централна Србија. При овој Штаб бил формиран и Национален комитет на Јужна Србија, чиј претседател бил Орестие Крстиќ. Славка Фиданова, „Четничката организација на Дража Михајловиќ во Прилеп и Прилепско 1943 – 1944“ во зборникот *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944 – 15 мај 1945 година*, книга I/2 (Скопје: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ Прилеп, 1985), 274.

ни биле туѓи... Југославија наскоро ќе воскресне... Со нас се југословенската војска во татковината на чело со началникот на Штабот на Врховната команда, генералот Дража Михаиловиќ, и нашите моќни сојузници Америка, советска Русија и Англија“.¹⁰ Карактеристично е тоа што во овој Проглас никаде не се истакнува повоеното државно уредување на Југославија, кралот Петар II не се споменува, но сепак наведувањето на Дража Михаиловиќ го определува самиот карактер на Прогласот.

Дејството на четничката организација не го одминало делот на Македонија во рамките на Кралството Југославија, за што во средината на 1942 година надлежниот Горски штаб 110 испратил емисари, меѓу кои и Миливоје Трбиќ-Војче, со задача да организираат четничка организација и чети во Велешко, Порече, Кичевско и во Прилепско.¹¹ На територијата од десната страна на реката Вардар требало да бидат опфатени лицата што ќе можат: „...да руководат со воената организација и други цивили који би работеле со народот... така да сваки срез би имал по еден одбор свој који би сачињавал една врста штаб и тој (би, б.н.) работал све што требе за својот срез“.¹² За време на војната, четничката организација имала за цел да го вклучи македонскиот народ во четничките редови, да предизвика негово пасивизирање преку убедувањето дека сè уште не е време за вооружена борба против окупаторите, да го наруши единството на народот, да го запре приливот на нови борци во партизанските единици и да доведе до тоа постојаните борци да ги напуштат формациите на народноослободителната борба (НОБ), да не се соработува и да не се помагаат партизаните, и

¹⁰ Државен архив на Република Македонија, Скопје (ДАРМ), фонд (ф.) Народноослободителна борба (НОБ), кутија (кут.) 32, архивски број (арх. бр.) 1971.

¹¹ Архивско одделение на Институтот за национална историја, Скопје (АО ИНИ), ф. Оставина на проф. д-р Велимир Брезоски, кут. 2, Записник од сослушувањето на Миливој Василиев Трбиќ-Војче на 27 јануари 1947 година. ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – персонални досиеја од УДБ – оперативен архив, doss. 4032 Видоевски Радомир Божидар, А/К. 1082/2, Изјава на Војчо Трбиќ за Божидар Видојевиќ; ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – досиеја водени од поранешната МВР/УДБ, doss. 42200745 Сајковски Синадин Војислав, А/К. 113/25, Записник од сослушувањето на Сајковиќ Војо на 20 август 1949 година, Од Воја Сајковиќа /за Божу/.

¹² ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – персонални досиеја од УДБ – оперативен архив, doss. 4032 Видоевски Радомир Божидар, А/К. 1082/2, Изјава на Војчо Трбиќ за Божидар Видојевиќ, Изјави на Војо Сајковски.

со ова да биде оневозможен развојот на НОД и водењето вооружена борба против окупаторите.¹³ Конечниот исход требало да претставува обновување на поредокот во кој Македонците не би биле национално признаени.¹⁴

По пристигнувањето на неколкуте четнички емисари во Македонија во втората половина на јули или во август 1942 година,¹⁵ развиена е активност во Скопје, Порече, Прилепско и во Азот. Без да навлегуваме во подробностите како се одвивала акцијата на емисарите бидејќи, сепак, тоа е одделно прашање, тука само ќе посочиме примери како е вршена агитација при дејствувањето на Војче Трбиќ и на Воислав Сајковиќ во Прилепско и во Азот.¹⁶ Во прилепското село Браилово, пред присутните е истакнувано дека се дојдени да ги организираат поранешните воени обврзници во четничка организација и дека тие во одреден момент ќе бидат повикани „в шума“. Пропагирано е дека четниците ќе се борат за воспоставување на монархијата и за враќање на кралот Петар II на престолот. Од друга страна, во однос на партизаните е зборувано дека се комунисти и дека населението не треба да се вклучува во партизанските единици кои не можат да успеат затоа што немаат помош од никого наспроти помошта што ја примаат четниците од Англија. По ова, Војче Трбиќ развил активност во прилепските села Слечче, Црнилиште, Рилево и др., каде што ја водел истата пропаганда. Во селата каде што Војче Трбиќ наоѓал свои приврзаници, на одредени лица им издавал документи со свој потпис, назначувајќи ги за претседатели на општини тогаш кога четниците ќе ја освојат власта. На: „...сите кој бева собрани му

¹³ Велимир Брезовски, „Прилог за проучување на дражиќевската организација во Скопје и околината“ во зборникот *Скопје во НОВ 1942* (Скопје: Градски одбор на СЗБ од НОВ – Скопје, 1975), 317.

¹⁴ АО ИНИ, ф. Оставина на проф. д-р Велимир Брезоски, кут. 9, Draža Mihailović 1942, Организацијата на Дража Михајловиќ во Македонија (1941-1942), 5 (во ракопис).

¹⁵ АО ИНИ, ф. Оставина на проф. д-р Велимир Брезоски, кут. 2, Записник од сослушувањето на Миливој Василиев Трбиќ-Војче на 27 јануари 1947 година; ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – персонални досиеја од УДБ – оперативен архив, doss. 4032 Видоевски Радомир Божидар, А/К. 1082/2, Изјава на Војчо Трбиќ за Божидар Видојевиќ, Изјави на Војо Сајковски.

¹⁶ Славка Фиданова, „Напорите на КП за политичкото единство на масите во Велешко“ во зборникот *Велес и Велешко во Народноослободителната војна 1942* (Титов Велес: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Т. Велес, 1969), 27, 32.

давав во задача да прибират нови присталици за организацијата на Д.М. (Дража Михаиловиќ, б.н.), да прибират оружје и да го чуват, да пропагират против партизанското движење, да прибират податци колку војни обвезници, колку офицери и подофцера (подофицера, б.н.) имат и да чекат штом дојди згоден моменат ние ќе ги повикаме во борба“, вели Војче Трбиќ.¹⁷ Обидувајќи се да воспостави мрежа на четничкото движење во Азот, на состанокот одржан со НОД во селото Мокрени Војче Трбиќ истапил со ставот за организирање на населението на национална основа како „чисти Срби“, кои ќе се борат „за кралот и татковината“, и со тоа дека на четничката организација не ѝ требаат „нито Турци, ни Арнаути“, дека сè уште не е време за некаква акција и оружена борба против окупаторот, туку само за организирање, и дека за започнување на оружените дејства треба да се чека наредбата на кралот Петар II.¹⁸

Појавата, присуството и дејствувањето на четничката организација во Македонија за време на војната и последиците по борбата на македонскиот народ за национално ослободување и создавање сопствена македонска држава ги активирале комунистичката партиска организација на Македонија и другите органи на НОБ да интервенираат во разоткривањето на суштината на четничката платформа. Активностите преземени од страна на партиско-политичкото и военото раководство на НОД на Македонија заради разобличување на четничката идеологија и на Дража Михаиловиќ како експонент на југословенската емигрантска влада¹⁹ биле спро-

¹⁷ АО ИНИ, ф. Оставина на проф. д-р Велимир Брезоски, кут. 2, Записник од сослушувањето на Миливој Василиев Трбиќ-Војче на 27 јануари 1947 година.

¹⁸ ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – досиеја водени од поранешната МВР/УДБ, doss. 42200146002 Трбиќ Василије Миливоје, А/К. 111/17, Изјава од Стоилко К. Иванов-Планински; Стоилко Ивановски-Планински, „Селаните од Азот во Народноослободителната борба (1942 година)“ во зборникот *Велес и Велешко во Народноослободителната војна 1942* (Титов Велес: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Т. Велес, 1969), 79-80.

¹⁹ Во извршената анализа на Канцеларијата за стратески служби (Office of Strategic Service – OSS) во однос на прашањето за југословенска федерација од 8 јули 1944 година е наведено дека Живко Топаловиќ, поранешен социјалист, „а сега политички советник на Михајловиќ (Дража Михаиловиќ, б.н.), ја соопшти поддршката на Михајловиќ (Михаиловиќ, б.н.) на идејата за федерализам“. Мислењето на големосрпските „федералисти“ се разликувало, односно Милан Гавриловиќ и Слободан Јовановиќ сметале дека српската единица во рамките на Југославија треба да ги опфати сите територии населени со Срби, без разлика дали се тие во мнозинство или во малцинство, додека групата на Бранко Чубриловиќ ќе била задоволна доколку босанско-хрватската граница стане

ведени преку прогласи, преку гласилата на НОБ на Македонија, како и преку директните контакти остварени со населението. Притоа, секако, неопходно е да се има предвид посакуваниот ефект што требало да се постигне преку спроведеното разобличување, имено популаризација на НОБ, критика на Кралството на СХС/Југославија и одделување на населението од четничката организација. Впрочем, овие материјали јасно го покажуваат, го откриваат и го објаснуваат погубниот карактер на четничката организација во однос на македонските националноослободителни стремежи.

Тргнувајќи од поставената работа, Главниот штаб на народноослободителните партизански одреди на Македонија, во статијата „Македонскиот народ во борбата против окупаторите и нивните помагатели“ (од септември–октомври 1942 година), меѓу другото, истакнува: „Југословенското правителство во Лондон... крој нови планови за поробување... на Македонскиот народ... Дури партизаните се борат против окупаторите... Војско Трбиш... дејствува во Азот... каде големосрпската пропаганда има корен од минатото. Неговата пропаганда, оти овде живеат срби... оти не е дојдено времето за борба против окупаторите, оти нетребе да одиме во партизани бидејќи се тие водени од комунистите... му помагаат само на окупаторите“.²⁰ Исто така, во рефератот на Покраинскиот комитет на Комунистичката партија (КП) за Македонија по повод 25 години од Октомвриската револуција од ноември 1942 година пишува: „...југословенското правителство во Лондон... до ден денеска е нема нити со една дума загарантовано слободата на македонскиот народ...“. Агентите: „...на Дража Михајловиќ от тип

граница помеѓу хрватската и српската единица, но „сите тие инсистираат на тоа дека Македонија, Црна Гора и Војводина би требало да ѝ припаѓаат на автономната српска држава“. Југословенската влада во емиграција ја прифатила идејата за федерализам, меѓутоа не ја напуштила својата примарна цел – „аспирацијата да се обезбеди повоената српска хегемонија“. Сите „федералисти“ во Владата и во „армијата“ на Михајловиќ биле согласни дека Југославија треба да ја задржи династијата Караѓорѓевиќ и им ги оспорувале правата на Македонците да формираат автономна држава во рамките на Југославија. Оваа група била доминантно српска и, пред сè, заинтересирана српската единица да биде што е можно поголема. *Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944-1945, документи*, т. I, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: ИНИ, 2008), 40-41.

²⁰ „Билтен на Главниот штаб на Народно-ослободителните партизански одреди во Македонија“, број 1-2, септембар-октомбар 1942 г. (ДАРМ, ф. НОБ, кут. 87, арх. бр. 224/а; АО ИНИ, ф. Весници и билтени..., кут. 80, бр. 224.).

на Трбича... ги цепи македонските партизани от Азот... и ги отклонуе от општата борба пот предлогот да ги чуват силите...". Тие „...дејствија, како на големобугарската, така и на големосрпската реакција, му одат само во интерес на окупаторите, има една цел, да го скрши единството на македонскиот народ, да го раздели на србомани и бугарофили...".²¹ Потоа, во писмото на Кузман Јосифовски-Питу упатено до Месниот комитет на КП за Прилеп од 22 ноември 1942 година е посочено: „Македонскиот народен фронт ќе се бори... и против големосрпското завојување. Ништо нема заедничко со борбата на макед[онскиот] народ... Дража Михајловиќ“. ²² Освен споменатото, во Прогласот на Централниот комитет (ЦК) на КП на Македонија (КПМ) од јуни 1943 година упатен до македонскиот народ се нагласува: „...станата је јасна... противмакедонската рола на разните агенти на големосрпските хегемонисти, као што је Војчо Трбиќ, на кого не му је до борба против окупаторите, ами за... разделување на македонскиот народ...“. ²³ Во борбата за свое ослободување, Македонците можеле и требало да го постигнат своето единство само преку безмилосна борба против окупаторите, соработниците на окупаторите, но и против „секој опит на емигрантската југословенска влада во Лондон и нејнио министер воен Дража Михајловиќ да го воскреснат јаремот на големосрпската тиранија над македонскиот народ“, посочил делегатот на ЦК на КПЈ, Светозар Вукмановиќ-Темпо, во писмото од 28 февруари 1943 година упатено до македонските комунисти. ²⁴ Во еден друг проглас на КПМ од август 1943 година се укажува на: „...непомирлива борба против големосрпските агенти пратениците на Дража Михајловиќ (Војчо Трбиќ и др.) кој сакајат да е повратат стара Југославија...“. ²⁵ Циркуларното писмо на ЦК на КПМ од 10 октомври 1943 година испратено до нејзините организации се наложува политички да се разобличат Дража Михаиловиќ и неговите соработници во редовите на македонскиот народ, конкретно „да се укажуе на политиката на насилното однародуење и теророт над македонскиот народ от страна на сите

²¹ *Извори за ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941-1945*, том I, книга прва (Скопје: ИНИ, 1968), 389.

²² *Извори за ослободителната војна*, том I, книга прва, 400.

²³ *Извори за ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941-1945*, том I, книга втора (Скопје: ИНИ, 1968), 148.

²⁴ *Извори за ослободителната војна*, том I, книга втора, 115.

²⁵ *Извори за ослободителната војна*, том I, книга втора, 250.

режими на бившата големосрпска власт во Македонија“ и „да се популариса нашата линија дека ние се бориме за исполнението на една нова, слободна и народна Југославија“. Во „таја нова Југославија ќе биди исполнета полната национална слобода и равноправност на српскиот, хрватскиот, словенечкиот, македонскиот и црногорскиот народ“.²⁶

Разоткривање на четничката платформа извршила и кичевската организација на КП преку својот орган *Радио билтен* кон крајот на 1942 година. Во таа насока, се истакнува дека Македонците не треба да ја слушаат големосрпската пропаганда бидејќи македонскиот народ не треба ништо друго да очекува од Дража Михаиловиќ освен „црно ропство“.²⁷ „За Македонците је најважно... да не паднат во клопка на страните пропаганди, нарочно бугарската, српската... Македонците требат рака за рака со сите балкански народи да влезат во борба против окупаторите и нивните слуг (слуги, б.н.)... Да не се лажат со Дража Михајловиќ... Сите тије сакаат да ја продат Македонија за да таја невидит бела виделина никогаш. Али нивните темни и мрски планови имат да им се расипат оти македонскиот народ одамна, уште од првите моменти на војната стана на страна на поробените народи од Европа и од целиот свет... Денеска секој чесен Македонец требат да земат учестије во борбата за слобода не требат да се чекат да крушата сама паднет во устата... Није треба да ја заслужиме поштено слободата... Тоа ќе бидет ако се позасилат борбите со масовно влегување на сите чесни и свесни Македонци во светата борба за слободата на Македонија а против окупаторот и народните предатели“.²⁸ Покрај ова, се нагласува: „Македонци не се лажете... од пристаниците на генерал Дража Михајловиќ. Денеска, појќе од секој пат... да бидете со партизаните, кој се најверните, најхрабрите и најчесните синови на Македонија...“.²⁹

Разјаснувањето на политичката и на националната програма на четничката организација било извршено и преку весникот *Илинденски пат* (орган на Народноослободителниот фронт на

²⁶ *Извори за ослободителната војна*, том I, книга втора, 358-359.

²⁷ *Кичево и Кичевско во НОВ 1941-1945, документи*, избор и редакција: Васил Јотевски, Симо Младеновски, Ѓорѓи Чакарјаневски (Кичево: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Кичево и Музеј „Западна Македонија во НОВ“ – Кичево, 1985), 94.

²⁸ *Кичево и Кичевско во НОВ 1941-1945*, 95.

²⁹ *Кичево и Кичевско во НОВ 1941-1945*, 101.

Македонија), и тоа во статијата на Киро Миљовски „Улогата на Дража Михајловиќ и македонскиот народно-ослободителен фронт“ во почетокот на 1944 година. Статијата требало да предупреди на опасноста од четничката организација за македонскиот Народно-ослободителен фронт и за слободата на „македонскиот народ, печелена со цената на животите и крвта на најарните негови синови“. Дража Михајловиќ е прикажан како претставник на големосрпската хегемонија, која заедно со југословенската емигрантска влада им подготвува на Македонците: „...васкрс на старото ропство, рестаурација на... Версајска Југославија... и монархија со крал Петар на чело...“, одрекување на правата на македонскиот народ не само „како равноправен народ, но и како народ воопште, систематско денационализирајне и србизирајне“. Истакнато е дека при засилувањето на „...Дражините банди... во Србија, тије ќе се засилат и во Македонија и би можеле да станат пречка на патот кон слободата...“ на македонскиот народ. Едновременно, се посочува дека голем дел од македонскиот народ, којшто години наназад бил: „...и је сега политички активен и борбен, ја разбрал одамна... хегемонистичката улога на Дража Михајловиќ и нема никога да се излажи“. Но, „...исто такаје истина оти има уште еден дел од нашиот народ неангажиран уште активно во ослободителната борба, незахванат од пламенот на востанието, без политичко искуство исковано во борба, политички неопитен и наивен. Ете, тој дел би можел при извесни условија да стани плен на секој кој му обећава нешто друго од то што преставува големобугарскиот... окупаторски режим. Во својата голема омраза против фашизмот...“ и во желба „...да се ослободи еднаш од него, тој би можел да наседни на секој демагог, па и на Дража Михајловиќ. Овоа важи нарочно за србоманските оази во Македонија, особено за тие незафатени уште од пламенот на народно-ослободителната борба“.³⁰ Во понатамошниот текст се нагласува минималното и ограничено влијание на Дража Михајловиќ во Македонија и дека најефикасното средство во борбата против окупаторите и четничката организација претставува засилувањето на НОБ. Се истакнува дека тоа ќе го осигури ослободувањето на Македонија и еднаш „...спечелено војно и политичко оружје и употребено денес успешно против германо – бугарските... окупатори, ќе може утре – ако треба – да се употреби успешно и против секој кој се опита да

³⁰ Се однесува на Порече.

го врати ропството од пред 1941 година...“, а македонскиот народ „лесно ќе го скрши и стариот, црвоточен јарем кој му го готви великосрпската хегемонија“. Борбата против четничката организација требало да се оствари во соработка со другите југословенски народи и тоа да означува изградба на нова федеративна Југославија, каде што секој народ ќе ги осигури своите права и националната слобода. Паралелно со ова, секој „македонски патриот“ кому му лежела „на срцето слободата на сопствениот народ“ требало да го разобличува Дража Михаиловиќ „...и неговото правителство... како гробари на националната слобода...“ на македонскиот народ.³¹

Покрај спроведеното разобличување преку прогласите на илегалната КП или органите на НОБ, се предвидувало и организирање „добар обавештајни апарат, кој ќе на време саопштава за снагите, наоружањето, морало, кретането и што е најглавно намерите на непријателот“ и за дејноста на политичките струи каде што се вброени и „дражистите“.³²

Во прилепскиот крај од особено значење бил состанокот што се одржал во селото Браилово во јануари 1944 година помеѓу НОД и четничката организација. Од страната на четниците присуствувале Војче Трбиќ, извесениот капетан „чика Васа“, Стеван Диниќ (поранешен командант на полицијата во Прилеп во времето на Кралството Југославија) и уште 5 четници, а од страната на НОБ присуствувале Стоилко Ивановски-Планински и Милан Богев-Подземски.³³ Според Планински, на состанокот биле присутни и

³¹ „Илинденски пат“, година I, број 1, 2, 3, јануари, февруари, март 1944 год. (ДАРМ, ф. НОБ, кут. 82, арх. бр. 2062; АО ИНИ, ф. Весници и билтени, кут. 83, бр. 8728). Дел од текстот е објавен во: *Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1945: документи*, избор, редакција и регистри Васил Јотевски, д-р Симо Младеновски, Ѓорѓи Чакарјаневски, Тодор Чепреганов (Куманово: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Куманово, 1988), 375-376.;

³² *Извори за ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941-1945*, том I, книга четврта (Скопје: ИНИ, 1975), 156.

³³ Во почетокот на јануари 1944 година Стоилко Ивановски-Планински бил испратен од Главниот штаб на Народноослободителната војска и партизанските одреди (НОВ и ПО) на Македонија во Азот и во Прилепско заедно со Јордан Лазоски-Сандански да организираат народноослободителни одбори. Двајцата воспоставиле контакт во Азот, но поради внимателноста на власта, се префрлиле во Прилепско и нивна најсигурна база била селото Десово. Пречка за нивното дејствување претставувало тоа што четничката организација вршела организирање во селата Браилово, Слечко, Секирци, Маргари, Долгаец и Зрзе, па Планински и Сандански имаат задача политички да го разобличат Војче Трбиќ.

уште 15-18 лица, од кои тој ги познавал само Драган Богомилец и Боге Жупан од селото Браилово. Војче Трбиќ укажал на тоа дека четниците се претставници на кралот и се борат „за кралот и татковината“, меѓутоа дека дотогаш создавале само организација и се подготвувале за вистинскиот моментот, односно за тоа кога „ке кажат нашите сојузници Англичаните и Американците“. На прашањето на Планински за односот на населението кон окупаторот, Војче Трбиќ одговорил: „Житото мора да го дават, и се друго, оти непријателот кйе ни смејфава во работата, а по тој начин би се откриле“, а на кажувањето на Планински: „...вие позволявате (дозволувате, б.н.) да окупаторот го оплйачка народот, па тогај и да си отидат окупаторите од каде ќе живејје народот“, му е посочено: „...се ќе ни дадат англичаните, па и жито“.³⁴

Дискусијата продолжила со прашањето на Стоилко Ивановски-Планински: „...кой ќе ви помогне да го истерате окупаторот?“, на што му е одговорено: „Сега нам ни треба помоќ да се организираме а това ни пракйа кралй и пари, оружйе и алишта“. Планински ја пренесува понатамошната дискусија: „Па добро што ќе ви оружйето, кога денеска не го употребувате за окупаторот, го питав. ’Мие нема векйе да лееме крв, занас ќе се борат англичаните и американците... Прво ќе йа победат Германија и тогај ќе дойдат англичаните до Прилеп и Битола тогај мийе, нашата организација ќе йа земеме власта‘. А што мислите за Советскиот Савез – ако тој и Црвената Армија дойде до Прилеп на местото на англичаните. Тогај се насмеја... и вели ’Советски Савез ќе се изарчи во борба со германците. Англија никој пат не била

На иницијатива на населението од Браилово и од Десово, Планински и Сандански решиле да се состанат со Војче Трбиќ со мисла дека соработката со четничката организација ќе биде можна само ако Војче Трбиќ ја прифати линијата на НОБ на Македонија. При престојот на Планински и на Сандански во селото Забрчани, кај нив пристигнал нивниот јатак Милан Богев-Подземски (од селото Десово), кој учествувал во договарањето на состанокот со четниците. Планински и Сандански се договориле да не одат заедно на состанокот стравувајќи од тоа дека четниците ќе се обидат да ги убијат, па затоа одлучиле да учествуваат Стоилко Ивановски-Планински и Милан Богев-Подземски. ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – досиеја водени од поранешната МВР/УДБ, doss. 42200146002 Трбиќ Василије Миливоје, А/К. 111/17, Изјава од Стоилко К. Иванов-Планински.

³⁴ ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – досиеја водени од поранешната МВР/УДБ, doss. 42200146002 Трбиќ Василије Миливоје, А/К. 111/17, Изјава од Стоилко К. Иванов-Планински.

победена ни сега ќе биде‘... Тогај ме запраша капетанот: ’каква ѝе вашата идеја и на којој платформи сте‘...“. Планински изложил дека НОД води борба против окупаторот и дека тоа не чека погодни моменти за пружање отпор наспроти посоченото од капетанот дека четниците се борат „против окупаторот, но само со организиранје“. Во понатамошниот дел од состанокот се развила полемика помеѓу капетанот и Стоилко Ивановски-Планински околу бројната состојба на четничката организација и НОВ и ПО на Македонија и начинот на снабдувањето со храна. Четничката организација сосема отворено го изнела ставот за негирање на македонската национална посебност кога капетанот ги споменал Јужносрбијанците и тоа дека Скопје е престолнина на царот Душан, а „Прилеп кралјевикја Марка“. Разобличувајќи го четничкото движење, Планински образложил за „слободата“ којашто ова движење му ја предвидувало на македонскиот народ, на што Драган Богомилецот му одговорил: „...’даскале (Планински, б.н.) ти си бил попрос од нас, мийе срби сме се родиле, и срби ќе умреме, ѝа сум Драган богомилецот““. На ова, Планински вратил: „Їа му велев, може би има во Богомила како тебе срби, што не знајат како да се викат но во Македонија, македонскиот народ е Македонец“.³⁵

На состанокот дошле до израз длабоките спротивности меѓу целите и карактерот на двете движења. Додека четничката организација се залага за воспоставување кралско државно уредување во Југославија, и во тие рамки негација на македонскиот национален идентитет, НОД на Југославија е за разгорување масовна оружена борба против окупаторите за национално ослободување и политички промени, за изградување нова федеративна Југославија со рамноправни народи и федерални државни единици.³⁶ За состанокот одржан во селото Браилово, Стоилко Ивановски-Планински го известил Главниот штаб на НОВ и ПО на Македонија во писмото од 21 јануари 1944 година. Тој соопштува дека на 19 јануари стапиле во контакт со Војче Трбиќ: „...се састанавне у село Браилово. Тој човек ни ги меша конците... Работи

³⁵ ДАРМ, ф. ОЗНА/УДБ/РСВР/МВР – досиеја водени од поранешната МВР/УДБ, doss. 42200146002 Трбиќ Василије Миливоје, А/К. 111/17, Изјава од Стоилко К. Иванов-Планински.

³⁶ Даринка Петреска, „Главниот штаб на Народноослободителната војска и партизанските одреди на Македонија и соседните ослободителни движења“ во Зборник *Главниот штаб на Народноослободителната војска и партизанските одреди на Македонија (1941-1945)* (Скопје: МАНУ – ИНИ, 1997), 134.

со пари, и се фали со 700.000 'војника у отаџбини'. Барат 'Федеративна Југославија на чело со династија Караџорђевића'... Англија ќе победи, затова није мораме да бидеме со нив... Псујат и Англ. и Америка, демек ја нећа ни они, но мора се иако нећеме, оти они ќе бидат победители и над S.S.S.R – това је адут со кој се служи (четниците, б.н.)... Капетано сака да се састане со Гл. штаб, 'да преговара за заедничка оружена борба против фашизмот'. – 'А политиката нека остане за после' – како он вели... пишете што мислите". Планински обрнува внимание на тоа да нема никаков компромис – „то је нашиот став и право по линијата на нашата борба“.³⁷ Податоци за реализираниот состанок има и во писмото на секретарот на Вториот областен комитет на КПМ, Благоја Талески, упатено на 4 февруари 1944 година до членот на истиот комитет Пенко Здравкоски. Истовремено, според начинот на известувањето, забележливи се одразот и влијанието што ги оставило однесувањето на Стоилко Ивановски-Планински на состанокот во однос на македонскиот национален идентитет. Имено, во писмото е истакнато: „Пред 2 – 3 недели, др. Планински напрај една конфер[енција] со него (Војче Трбиќ, б.н.) во присуство на 15 селани. И доволно беше да се то препричава по целиот крај и да се кара на Дражиќевците: 'Сакаја овие кокошки да не прат уше Срби', 'Браво на Даскало (Планински) – македонци сме ние, вели' и т.н.“.³⁸

При разобличувањето на четниците од подрачјето на границата Порече – Прилепско посебно се разоткрива нивното непризнавање на Македонците, при што се потенцира дека: „Вие сте постари Срби“, како што пишува Стоилко Ивановски-Планински во едно писмо од 30 јануари 1944 година.³⁹ Активност при разобличувањето на четничката организација во Азот развил споменатиот Стоилко Ивановски-Планински, кој во извештајот од 6 мај 1944 година упатен до Добриное Радосавлевиќ ќе забележи: „Од моја страна во поглед на србоманите се однесувам вака: раскринкување на старата Југославија, Д. Михајловиќ како човек кој ја накалемува старата... Југославија, истакнување на федеративната титова Југославија во која влегува Македонија како рамноправен член, борбата на нашиот народ од 903 (1903, б.н.) год., особено

³⁷ ДАРМ, ф. НОБ, кут. 22, арх. бр. 2522; АО ИНИ, ф. Народноослободителна борба (НОБ), кут. 26, бр. 2522. -

³⁸ *Извори за ослободителната војна*, том I, книга четврта, - 203.

³⁹ ДАРМ, ф. НОБ, кут. 22, арх. бр. 1188; АО ИНИ, ф. НОБ, кут. 26, бр. 1188.

борбата на нашата војска“. Населението посебно се интересирало за кралот и во тој поглед Планински се однесувал во согласност со одлуките на „АФ.В.Ј.“⁴⁰, т.е. дека народот треба да одлучи, а до завршувањето на војната кралот не смее да се врати во Југославија. Било потребно разоткривање на Дража Михаиловиќ, Војче Трбиќ, југословенската емигрантска влада и на кралот Петар II Караѓорѓевиќ. Во оваа смисла, Планински го напишал и прилогот „Новите ослободители на Македонија – Д. Михајловиќ и В. Трбиќ“, меѓутоа истиот не бил отпечатен поради технички причини. Тој сметал дека доколку затреба, може да се напише некој друг текст „затоа што многу ќе ми помогне“.⁴¹ Планински оценил дека во Азот треба да има и партизански одред за да се спречи наглото продирање на Војче Трбиќ, кој се „држи тврдоглаво“ пропагирајќи за „Срби, К. (крал б.н.) Петар, стара Југосл. (Југославија, б.н.) и т.н.“. Сметал дека преговори со Војче Трбиќ се можни само кога тој ќе се реши да капитулира и поради тоа против „него треба да се превзема мерки“, од кои за најефикасна се сметала дека е партизанскиот одред со којшто војнички ќе се дејствува и ќе се подготви „терен за пол. (политичко, б.н.) работење“ и, од една страна, Дража Михаиловиќ ќе биде раскриен, а од друга, ќе се растури материјал од кој наслението ќе може „да види нашата линија и т.н.“⁴²

Заради успешно разобличување на четниците и зацврстување на НОД на кумановското подрачје, биле одржани собири во селата Дренак, Канарево, Орах, Макреш и Жегљане. „Скоро сите беа успешни и би можело да се каже дека и покрај репресалиите, кои ги вршеа Дражиновците над селаните, народот јасно ја гледа исправноста на нашата борба и со нас е“, пренесува Вера Ацева (заменик-политички комесар на кумановскиот баталјон „Јордан

⁴⁰ Се однесува на Второто заседание на АВНОЈ, на кое, на 29 ноември 1943 година, е донесено Решение дека Југославија ќе се изгради на федеративен принцип, кој ќе им осигури полна рамноправност на Србите, Хрватите, Словенците, Македонците и на Црногорците, односно на народите на Србија, Хрватска, Словенија, Македонија, Црна Гора и на Босна и Херцеговина. Основајќи се на правото на секој народ за самоопределување, вклучувајќи го и правото за отцепување или соединување со други народи, и на македонскиот народ му било признаено правото за национална слобода и држава во идната југословенска федерација. *Зборник на документи од Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ)* (Скопје: ИНИ, 1964), 48-49.

⁴¹ ДАРМ, ф. НОБ, кут. 22, арх. бр. 1191.

⁴² ДАРМ, ф. НОБ, кут. 22, - арх. бр. 1192; АО ИНИ, ф. НОБ, кут. 26, бр. 1192.

Николов“) во писмото од 21 декември 1943 година упатено до секретарот на Месното поверенство на КПМ – Куманово, Методи Антов.⁴³ Собори или конференции биле одржани и во други села на Кумановско-кратовскиот терен: Довезанце, Татомир, Скачковце, Филиповце, Вакаф и Топаловиќ, каде што пред тоа (во декември 1943 година) поминале четниците. Дража Михаиловиќ бил разобличен.⁴⁴ Во писмото на Љупчо Арсов (член на Петтиот областен комитет на КПМ) од 16 јануари 1944 година упатено до Методи Антов се посочува дека е неопходно да се започне со разобличување на четниците,⁴⁵ додека од одговорот на Методи Антов до Петтиот областен комитет на КПМ од 22 јануари се дознава за започнатата засилена пропаганда за „раскринкавање на дражиновци“. Методи Антов пишува: „Јас поставив на поверенство (Месното поверенство на КПМ – Куманово, б.н.) уште веднага да со това започне. Исто така и на Н.О.К. му поставив това у задатак. Надаме се оти ќе има успех... Раскринкаванје ќе биди продолжително. Секој пат кога се најдиме со поверенство, во секо писмо до него ќе подвлечувам за дражиновци и др.“⁴⁶

Иако на територијата на Македонија била формирана четничка организација, сепак таа не претставувала значаен фактор. Дел од целокупните политички и вооружени напори преземени од страна на НОД за да се спречи ширењето и влијанието на четничката организација и таа да биде разбиена и уништена претставувало и разобличување на истата. Четничката организација дејствувала само на одреден простор, немала силина и масовен карактер за да му се спротивстави, да го сопре и да го стави под контрола НОД на Македонија и со тоа да го доведе во прашање остварувањето на природното право на македонскиот народ за национална слобода и државност. Ова, пред сè, се потврдило со успешниот развој на НОБ на Македонија во 1943 и во 1944 година.

⁴³ Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1945, - 283.

⁴⁴ Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1945, - 306.

⁴⁵ Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1945, - 326.

⁴⁶ Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1945, 339-340.

Aleksandar SIMONOVSKI

THE EXPOSURE OF THE ČETNIK PLATFORM BY THE
NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF
MACEDONIA

- s u m m a r y -

In the platform of the četnik organization of Dragoljub Mihailović-Draža for the post-war structure of the Kingdom of Yugoslavia, this Kingdom was envisaged as a constitutional and parliamentary federation with three federal units: Serbian, Croatian and Slovenian. According to this project, Macedonian national identity was denied, the Macedonians were considered as a part of the Serbian people while their territory as a Serbian. Therefore, this četnik platform with its consequences for the national liberation struggle of the Macedonian people during the World War II, was exposed by the National Liberation Movement of Macedonia.

Марјан
ИВАНОВСКИ
Институт за
национална
историја – Скопје

АКТИВНОСТИТЕ НА ДРАГАН БОГДАНОВСКИ ВО ЕМИГРАНТСКАТА ОРГАНИЗАЦИЈА ОСЛОБОДИТЕЛЕН КОМИТЕТ НА МАКЕДОНИЈА (1964-1967)

Со конституирањето на македонската држава на Првото заседание на АСНОМ на 2 август 1944 година се реализира вековниот стремеж на македонскиот народ за формирање сопствена држава само на еден дел од етно-географската територија на Македонија. Таквото парцијално решение на македонското национално прашање резултирало со голем бран незадоволства како во федерална Македонија, која влегла во рамките на југословенската федерација, така и во деловите од Македонија што останале под власта на Бугарија и на Грција.

Веднаш по конституирањето на федерална Македонија се формирале повеќе конспиративни политички групи и организации како форма на незадоволство поради нецелосното решавање на македонското национално прашање, неможноста за територијално обединување, но и против статусот на Македонија во југословенската федерација. Тие групи и организации најчесто го користеле името на старата револуционерна организација ВМРО.¹ Само во периодот од 1946 до 1949 година властите откриле 46 тајни групи

¹ Зоран Тодоровски, „Политичката опозиција во Македонија по Втората светска војна“, *Историја, год. XXXVI/1-2* (Скопје: 2000), 43.

на целата територија на НР Македонија и уапсиле вкупно 767 лица.² Дел од нив, по излегувањето од затворите, но и дел од оние што не биле осудени, не можејќи да се помират со новата состојба во која се нашла Македонија, започнале да ја напуштаат Југославија и да се населуваат во Западна Европа и во Северна и Јужна Америка.

На тој начин, по Втората светска војна започнала да се создава македонска политичка емиграција која била прозападно ориентирана и се залагала за интегрално решавање на македонското национално прашање.

Со зголемувањето на бројот на политички емигранти од Македонија во западноевропските земји се создавале услови за нивно организирање. Во текот на пролетта 1956 година била формирана првата македонска политичка организација – Македонски национален фронт (МНФ). Главен иницијатор за формирање на организацијата бил Драган Богдановски, кој емигрирал од ФНРЈ во текот на 1951 година, а во Франција дошол во 1954 година.³ Организацијата била основана во Париз, каде што престојувал и студирал Драган Богдановски заедно со други Македонци. Крајната цел на МНФ била остварување на идеалот за независна и обединета македонска држава. Меѓутоа, организацијата егзистирала многу кусо време од причини што најголем дел од нејзините членови биле студенти, кои поради обврските на факултетот не можеле во целост да ѝ се посветат на организацијата.

По извесен период, во 1959 година Драган Богдановски повторно се пројавил како иницијатор за формирање нова поли-

² Михајло Миноски, „Тајната политичка организација ВМРО во Народна (Социјалистичка) Република Македонија“, зборник *Златна книга 100 години ВМРО* (Скопје: Глас на ВМРО-ДПМНЕ, 1993), 244-246.

³ Драган Богдановски е роден на 18 септември 1929 година во кумановското село Клевовце. Додека бил студент на Земјоделскиот факултет во Земун, во 1950 година дошол во судир со законот, односно за позајмување книга Богдановски бил обвинет за кражба и затворен на шест месеци. По излегувањето од затвор му било забрането да се запише на кој било факултет во ФНРЈ, па поради тоа решава илегално да ја напушти земјата. Во јуни 1951 година ја преминал југословенско-грчката граница и бил префрлен во грчкиот логор „Лаврион“. Таму бил задржан шест месеци и заедно со неколку стотици Македонци со брод бил префрлен во Бразил. Во Бразил останал до крајот на 1954 година, кога заедно со својот пријател Александар (Сандо) Христов како „слеп патник“ заминал за Франција. Таму му бил признаен статусот на политички емигрант и се запишал на Факултетот за политички науки и журналистика на Универзитетот Сорбона во Париз.

тичка организација. Таа организација била именувана како Македонски национален комитет (МНК) и била со седиште во Стокхолм. Македонскиот национален комитет имал исти цели како и Македонскиот национален фронт, а неговата активност била најизразена преку печатените гласила.⁴ Оваа организација остварила поголемо влијание меѓу македонската емиграција од претходната токму благодарение на печатените гласила, за чие редовно излегување Драган Богдановски вложувал исклучителен напор. Организацијата дејствувала до 1961 година, односно сè додека бил активен нејзиниот идеен творец Драган Богдановски.⁵

Веднаш по распуштањето на организацијата, дошол нов бран политички емигранти во Данска и во Шведска, меѓу кои и Димко Нечевски⁶ и Благој Миленковски⁷. Поради тоа се јавила потреба од формирање нова политичка организација. До конкретни разговори дошло при средбите што ги остварил Миле Илиевски⁸ со Благој Миленковски во текот на 1962 година, по што Благој Миленковски зел обврска да го напише Статутот на идната организација, која требало да се вика Ослободителен комитет на Македонија (ОКМ).⁹ Така, на 23 јуни 1962 година во шведскиот град Трелеборг бил

⁴ *Македонска лоза и Слободна Македонија*.

⁵ Богдановски поради семејни проблем бил принуден да се повлече од организацијата. Државен архив на Република Македонија, Фонд: ОЗНА/УДБА/РСВР/МВР, досиеја водени од поранешната МВР/УДБ (885), Досие за лице во историски архив Богдановски Наско Драган, бр. на лично досие 20218, кутија 747, папка V, Исказ на Драган Богдановски пред Окружен суд – Скопје на 11.12.1978 г., 20-22.

⁶ Димко Нечевски е роден на 23 февруари 1925 година во с. Езерани, Преспанско. Во 1957 година емигрирал во Грција, каде што бил сместен во логорите „Лаврион“ и „Сирус“. По четири години престој во логорите, во 1961 година ја напуштил Грција и заминал за Данска. Архивско одделение на Институтот за национална историја, фонд: Оставина на Крсте Црвенковски, Информација за националистичките движења сред македонската емиграција во Западна Европа, 19.

⁷ Благој Миленковски пред да емигрира бил наставник во средните училишта во Битола и во Штип. Во текот на 1956 година емигрирал во Шведска. АО ИНИ, ф. Оставина на Крсте Црвенковски, Информација за националистичките движења, 21.

⁸ Миле Илиевски потекнува од с. Граешница, Битолско. Тој емигрирал од Југославија во текот на 1956 година, додека се наоѓал на отсуство како војник на ЈНА. Во Шведска добил статус на политички емигрант. АО ИНИ, ф. Оставина на Крсте Црвенковски, Информација за националистичките движења, 22.

⁹ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 20.6.1977 г., 26.

организиран „самоиницијативен собор“ на Македонците од Скандинавија, кога и официјално бил основан Ослободителниот комитет на Македонија. Главна и примарна цел на ОКМ била „да се бори против секоја тиранија над македонската слобода, како и против комунистичките влијанија, шовинизмот, сепаратизмот и сл., како и да ги организира сите Македонци во светот кои имаат отворени срца и патриотски чувства за Македонија“.¹⁰

Самото име на организацијата, како и овој фрагмент од записникот од одржувањето на „самоиницијативниот собор“ на Македонците од Скандинавија, ни говорат дека активностите на организацијата ќе бидат насочени кон целосно ослободување на Македонија и нејзино конституирање како независен политички субјект на Балканот. Првичната задача на организацијата требало да биде создавање услови за нејзино омасовување. За таа цел, освен изборот на звучно име, требало да послужи и нејзината анти-комунистичка определба, со што требало да се придобијат новите политички емигранти кои во тој период дошле од НР/СР Македонија во Западна Европа.

За прв претседател на ОКМ бил избран Димко Нечевски од Копенхаген, Данска.¹¹ Комитетот одлучил да објавува весник, како печатен орган, под името *Македонија*, кој требало да се подготвува во Гетеборг. Било договорено првиот број да излезе на Илинден (2 август 1963 г.)¹², меѓутоа весникот излегол на 1 октомври истата година.¹³ Иако за главен и одговорен уредник бил избран Р. Христов,¹⁴ сепак иницијатор и најодговорен за печатењето на весникот бил Миле Илиевски.

По само две години од основањето на ОКМ, во 1964 година настанал расцеп во организацијата. Несогласувањата првично започнале помеѓу секретарите на ОКМ Павле Чикаровски и Цветан Стојковски од една страна и Миле Илиевски од друга. Чикаровски и Стојковски го обвинувале Илиевски дека парите од организацијата ги користи за сопствени приватни потреби, додека, пак, Илиевски ги обвинувал дека се непријатели на весникот и

¹⁰ *Документи за македонското национално движење во дијаспората (ОКМ-ДООМ-НОФМ)*, Прв том, редактор Миле Илиевски (Штип: 2006), 21.

¹¹ *Документи за македонското национално движење во дијаспората*, 21.

¹² *Документи за македонското национално движење во дијаспората*, 21.

¹³ Славе Николовски-Катин, *Македонскиот иселенички печат* (Скопје: Студентски збор, 1993), 209.

¹⁴ *Документи за македонското национално движење во дијаспората*, 21.

соработници со ванчомихајловистичката групација, што било причина да се создаде негативно расположение кон него. За овие меѓусебни „препукувања“ и обвинувања бил информиран и Димко Нечевски, кој повикувал и се залагал да прекинат караниците за да не се руши угледот на ОКМ. Меѓутоа, тоа не помогнало, по што дошло до целосен расцеп во ОКМ. Поради тоа што работите оделе кон растурање на ОКМ, претседателот Нечевски формирал посебна комисија, која требало да ја преиспита евентуалната финансиска малверзација на Илиевски. Затоа од него било побарано да му го предаде издавањето на весникот на Благој Миленковски сè додека не се реши случајот. Меѓутоа, Илиевски решил да не се повлекува дури не се докаже дека злоупотребил пари од весникот. Поради тоа, претседателот Нечевски свикал состанок на кој било решено да се започне со издавање нов весник – *Македонец*, а на Илиевски му се забранило да го издава весникот *Македонија* во име на ОКМ.¹⁵

Весникот *Македонец* се печател во Гетеборг, а за редактор бил избран Благој Миленковски. Во меѓувреме, Драган Богдановски дознал за новата организација.¹⁶ Тој, по распуштањето на македонскиот клуб „Јане Сандански“ од Брисел,¹⁷ бил политички неактивен и откако дознал за судирот во ОКМ, а познавајќи го Илиевски како чесен Македонец, решил да го поддржи.¹⁸ Илиевски го повикал Богдановски да го уредува весникот и да пишува статии, а тој останал редактор.¹⁹ Богдановски преку весникот *Македонија* започнал да полемизира со весникот *Македонец*, односно со Благој Миленковски. За брзо време, односно по само седум броја, во 1966 година весникот *Македонец* престанал да излегува. Како главна причина за тоа Миленковски ја навел незаинтересираноста на емиграцијата за весникот. Уште пред да прекине излегувањето на весникот, Миленковски водел политика за зближување со Матицата

¹⁵ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка I, Драган Богдановски тајанствени „светски путник“, 20.3.1965 г., 6-10.

¹⁶ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 747, папка V, Исказ на Драган Богдановски пред Окружен суд Скопје 19.12.1978 г., 3.

¹⁷ Македонското културно здружение „Јане Сандански“ било формирано зимата 1963/64 година по иницијатива на Драган Богдановски. ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 744, папка III, Разговор со „Козјак“ б.д., 360.

¹⁸ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 20.6.2977 г., 27.

¹⁹ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к.747, папка V, Исказ на Драган Богдановски пред Окружен суд Скопје на 19.12.1978 г., 3.

на иселениците на СР Македонија. Тој во еден период предложил ОКМ да ја промени својата политичка платформа и име за да се претвори во клуб или друштво поддржано од Матицата на иселениците. Овој предлог, на потесен состанок на членовите на ОКМ, бил одбиен и веднаш започнале да се шират гласишта дека Миленковски станал соработник на југословенската Служба за државна безбедност (СДБ). Веднаш потоа Миленковски се повлекол од ОКМ и Нечевски останал без интелектуален водач, а со тоа замрела и активноста на крилото на Нечевски.²⁰

Таквата ситуација ги поттикнала Илиевски и Богдановски да продолжат со работа и со издавање на весникот *Македонија*. Весникот од 1966 година почнал да излегува во печатницата „Логос“ во Минхен.²¹ Меѓутоа, иако крилото на Нечевски се пасивизирало, сепак најголемиот дел од членството му останало лојално и го сметало за легитимен претседател на ОКМ.²²

Судирот меѓу двете групи, всушност, бил судир за превласт во самата организација. Имено, овој расцеп бил поттикнат од Благој Миленковски за да ја преземе ОКМ во свои раце, заедно со весникот *Македонија*. За спротивставеноста помеѓу Илиевски и Миленковски на повеќе наврати сведочи и Драган Богдановски.²³ Откако увидел дека не може да води „војна“ со весникот *Македонија* на Драган Богдановски и поради неисполнетата цел да го преземе, Миленковски се повлекол. Меѓутоа, неговите постапки за водење помирувачка политика со Матицата на иселениците, а подоцна и отворената соработка што ја имал со југословенскиот конзул во Гетеборг, води кон претпоставката дека судирот помеѓу фракциите бил, всушност, дело на СДБ.

По поделбата, ОКМ веќе не претставувала сериозна организација. Иако крилото Илиевски-Богдановски продолжило да

²⁰ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 29.6.1977 г., 7.

²¹ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 29.6.1977 г., 7-8.

²² ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 20.6.1977 г., 28.

²³ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 744, папка III, Разговор со Драган Богдановски воден на 20.6.1977 г., 361-362; ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 744, папка II, Разговор на Драган Богдановски воден на 9.6.1977 г., 52.

функционира, тоа било де факто без членство и целата активност се сведувала на издавањето на весникот *Македонија*.

Весникот *Македонија*, под уредништво на Драган Богдановски, бил исполнет со патриотски содржини, но преовладувале текстовите кои имале негативен однос кон раководството на СР Македонија.²⁴ За одбележување се броевите од 1967 година, кога се случило прогласувањето на автокефалноста на МПЦ. Тие броеви биле исполнети со текстови посветени на тој настан,²⁵ а се izdelува статијата на Богдановски под наслов „Плачат и бугарските шовинисти“. Во таа статија тој зборува за возобновувањето на Охридската архиепископија и за нејзиното прогласување за автокефална.²⁶

Во меѓувреме, Илиевски и Богдановски го повикале Сандо Христов, кој тогаш се наоѓал во Лондон, да биде претседател на ОКМ.²⁷

По расколот што се случил во ОКМ, крилото Илиевски-Богдановски, сè со цел да се прикаже како сериозна организација и да се прекине дотогашната фракционерска борба, воедно и за да се привлечат членовите од крилото на Нечевски, на 20 мај 1967 година, претставувајќи се како „привремено раководство на ОКМ“, ги известило своите членови и симпатизери за одржувањето на Уставотворниот конгрес на ОКМ. Во известувањето на „привременото раководство“, меѓу другото, била изнесена и главната задача на Конгресот, а тоа било да се донесе нов устав и политичка платформа, но и да се изгласа ново раководство. Во известувањето било потенцирано дека стариот устав повеќе не е погоден затоа што ОКМ „не е повеќе само емигрантска организација туку израсна во вистинско национално ослободително движење – предводник на современата македонска борба“. Понатаму се вели: „Со проширувањето на своите организациони мрежи и меѓу Македонци кои не се политички емигранти а живеат надвор во Западниот свет, како и меѓу нашиот народ внатре во Татковината, нашата Организација се и револуционизира, па соодветно на тоа потребно е нејзино ново

²⁴ Николовски – Катин, *Македонскиот иселенички печат*, 209.

²⁵ Некои од статиите биле насловени како „Значењето на автокефалната Македонска Црква“, „Величината на Црквата Македонска“, „Светосавскиот империализам осуден во цела Југославија“, „Црни облаци над Југославија“ и сл., в. *Македонија*, г. IV, бр. 43, ноември 1967.

²⁶ В. *Македонија*, г. IV, бр. 42, октомври 1967, 2.

²⁷ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Извештај бр. 11 од 14.6.1977 г. 2.

организационо устројство и нов устав...“.²⁸ На тој начин раководството сакало да ја издигне организацијата на едно повисоко ниво, подготвувајќи ја за посериозни чекори во реализирањето на целите.

Сепак, Уставотворниот конгрес во Кил, во таква форма, воопшто не се одржал,²⁹ но од посочените причини требало да се прикаже како да се одржал. На мислење сме дека тоа, всушност, бил еден состанок на кој учествувале потесен круг луѓе. Претходно биле консултирани оние што требало да влезат во раководството, кое сочинувало 10 лица. Официјално било претставено дека од 14 до 16 јули 1967 година Националниот совет на ОКМ одржал Уставотворен конгрес во градот Кил, Западна Германија, на кој присуствувале 60 делегати. Од нив најбројни биле политичките емигранти, но имало и работници на привремена работа, студенти и научни работници што се наоѓале на студии и на работа во странство, како и извесен број делегати со полномоштва претставувајќи ја внатрешноста на Македонија.³⁰

Учесниците на состанокот (конгресот) настапиле со реферати и донеле важни одлуки за понатамошната активност на македонската емиграција. Сето тоа било објавено во една брошура испечатена во 5000 примероци.³¹

Претседателот на Националниот совет на ОКМ, Сандо Христов, бил првиот што се појавил на говорницата со рефератот „Јакне и крепне македонската национална борба“. По него настапиле Марче Богоевски со рефератот „Македонци! Гнасете се од новите врховисти“, потоа Методија Лепавцов-Лемето, кој својот текст го насловил како „Нашата организација е демократска“, Ѓорѓи Трифунов со рефератот „Ќе работиме само за една вистинска конфедерација“. На крајот настапил Драган Богдановски со темата „Македонија – земја на несреќи“. Богдановски го започнал рефератот мошне емотивно со зборовите: „... Македонија е земја на несреќи. Понесреќна земја од неа нема и немало во Европа, па и во целиот свет. Македонскиот народ вечно живее една трагична исто-

²⁸ *Документи за македонското национално движење во дијаспората*, 45-46.

²⁹ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 747, папка V, Исказ на Драган Богдановски пред Окружниот суд – Скопје на 15.12.1978 г., 6-7.

³⁰ Ставре Џиков, Александар Џиков, *Обединета Македонија во обединета Европа*, (Куманово: 2009), 23.

³¹ *Уставотворен Конгрес на Ослободителниот комитет на Македонија*, Материјали и документи, Минхен 1967.

риска судба која се протегнува цели дванаесет столетија. Причината за таа наша вечна национална трагика лега во географско-стратешката положба на нашата татковина која е крстопат меѓу Исток и Запад и богат плен на империјалистичките апетити на сите мегаломаниа од соседните земји“. Понатаму тој ја изнесува констатација за тоа што се случило со Македонија по Балканските војни, велејќи дека: „Најголемата трагедија што ја доживе македонскиот народ во неговата нова историја тоа е поделбата на Македонија што беше направена во 1912 година меѓу Србија, Бугарија и Грција. Националниот организам на нашиот народ тогаш беше распарчен на три дела. Без да се осврнувам на страдањата што ги поднесуваше и уште поднесува нашиот народ под трајно туѓинско ропство, ќе кажам дека ослободителната борба на нашиот народ стана многу потешка под условите на тројното балканско ропство...“ Притоа, Богдановски нагласува дека поради таквите услови, во тој период македонската интелигенција се свртела кон комунистичкото движење „од кое таа очекуваше многу нешта за македонското ослободување и обединување“. Дел од тие очекувања биле остварени со создавањето на Демократска Федерална Македонија во рамките на југословенската федерација. Но, и покрај тоа, комунистичкото движење во неговата целина, ниту, пак, федеративна Југославија „не ги исполниле нивните ветувања дека тие ќе помогнат Македонија да се обедини“. Богдановски, осврнувајќи се на делот од Македонија под грчка власт, потенцира дека Македонците биле приморани да се борат во Граѓанската војна во Грција на страната на грчките комунисти за да го спречат своето физичко истребување. Тој го поставува прашањето дали треба „да ги обвинуваме нашите геројски егејски Македонци затоа што се бореле за извојување на национални правдини во едно движење што било раководено од грчките комунисти?“ Одговорот на прашањето го поврзува со потребата од искористување на историските услови во даденото време.

Зборувајќи за идеалите на организацијата, Богдановски нагласува дека е потребно својата дејност „да ја заснива само на постојните реалности“, да се постави „надпартиски“ и над секаква „идејно филозофска борба“, а да води исклучиво „македонска национална политика“.

Во понатамошниот дел од рефератот, со остри зборови е нападната емиграцијата која дејствува антимакедонски, со посебен осврт на Ванчо Михајлов и неговите приврзаници.

На крајот Богдановски ги изнесува ставовите за СР Македонија и за идната борба на организацијата. Тој ги потенцира придобивките на македонскиот народ во СР Македонија и го поддржува нејзиното постоење и развиток, укажувајќи на тоа дека активностите на организацијата се насочени исклучиво против тогашната владејачка номенклатура. За остварување на целта Република Македонија да стане „Македонски Пиемонт, обединителна јатка и за Пиринска и Егејска Македонија“, Богдановски нагласува дека е потребно да се работи „во услови онакви какви што се сега“ и да се води „една умна и современа политика која ќе има влијание и во сегашниот политички живот во Македонија, како и во односите меѓу балканските држави, со кои е сврзано македонското прашање...“.³²

На „конгресот“ (состанокот) биле донесени Политичка платформа, Манифест до македонскиот народ и Статут на ОКМ. Органи на ОКМ биле Конгресот, Националниот совет и Контролната комисија, а весникот *Македонија* бил прогласен за официјален печатен орган на Организацијата.³³ Политичката цел на ОКМ била да ја организира, да ја предводи и да ја координира ослободителната борба на македонскиот народ. Крајната цел на организацијата, пак, била да ги обедини сите три дела од распарчена Македонија во самостојна и демократска македонска држава.³⁴

Одржувањето на Уставотворниот конгрес претставува пресвртница во политичкиот курс на ОКМ и на Драган Богдановски. Под влијание на Богдановски, организацијата од тогаш и официјално започнува со отфрлање на антикомунистичката идеологија. Еволуцијата во политичките ставови на Богдановски не била случајна, туку диктирана од условите во кои се наоѓало македонското иселеништво. Во текот на 60-тите години се зголемува бројот на економските емигранти. Дел од оваа категорија иселеници, пред сè помладите, сметале дека „социјализмот било најадекватно општество“.³⁵ Секако, таквото нивно размислување било под влијание на образовниот систем во НР/СР Македонија. Исто така, голем дел од економските емигранти биле со намера повторно да се

³² *Уставотворен Конгрес на Ослободителниот комитет на Македонија*, 101-108.

³³ *Уставотворен Конгрес на Ослободителниот комитет на Македонија*, 38-42.

³⁴ *Уставотворен Конгрес на Ослободителниот комитет на Македонија*, 31.

³⁵ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 22.6.1977 г., 7-8.

вратат во татковината и да немаат никакви проблеми со властите. И на крајот, свое влијание за дистанцирање на економските од политичките емигранти оставиле и таканаречените југословенски клубови, директно раководени од Сојузот на комунистите на Југославија и Социјалистичкиот сојуз, кои, за разлика од оние на другите континенти, во Западна Европа биле мошне активни.³⁶

Активностите на ОКМ и на Драган Богдановски не останале незабележани од политичката емиграција со потекло од Југославија. Особен интерес за соработка со ОКМ пројавиле дел од хрватските емигрантски организации. Во тој контекст, следејќи ги активностите на ОКМ, хрватскиот емигрантски весник *Хрватска зора* известил за одржувањето на „Уставотворниот конгрес“ на ОКМ.³⁷ Претходно, во 1966 година хрватските емигрантски организации Обединети Хрвати³⁸ во Германија и Хрватскиот народен одбор се обиделе да воспостават контакт со ОКМ. Челниците на Хрватскиот народен одбор уште од порано се познавале со Богдановски и се обиделе повторно да воспостават потесни контакти и да понудат соработка. Нивните контакти се случувале во печатницата „Логос“ во Минхен, каде што се печател весникот *Македонија*. Хрватските емигранти се интересирале за ставот на ОКМ во однос на Југославија и кога дознале дека се залагаат за отцепување од СФРЈ, предложиле соработка. Но одговорот на Богдановски бил: „ОКМ не може да соработува со вашите хрватски организации зошто ОКМ е македонска национална организација – организација на македонската нација, за која вие пишувате во вашиот печат дека не постои, дека Македонците биле Бугари“, притоа потенцирајќи дека македонското национално чувство е нешто најсвето за Македонците.³⁹

³⁶ Во активностите на овие т.н. југословенски клубови силно била присутна политиката на потиснување на националната самобитност. Иван Катарциев, *Македонија и Македонците во светот* (Скопје: Матица македонска, 1996), 46-47.

³⁷ Насловот на известувањето бил „Национални Савјет Ослоб. Комитета Македоније“. *Документи за македонското национално движење во дијаспората*, 65.

³⁸ Обединети Хрвати во Германија била основана во 1962 година од најекстремниот дел на организацијата на Анте Павелиќ, Хрватско ослободително движење. Иван Бабановски, *Југославија како објект на специјалната војна* (Скопје: Млад борец, 1987), 111.

³⁹ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 2.6.1977 г., 6.

Уставотворниот конгрес на ОКМ е воедно и последната значајна активност на организацијата. Обидот таа да зајакне и да привлече поголемо членство не ги дал посакуваните резултати. Набргу потоа и Богдановски решил да се повлече од ОКМ, односно од местото уредник на весникот *Македонија*. Тој го направил тоа од следниве причини: како прво, во најголем дел тој сам ја вршел целата работа – пишувањето текстови, патувањето во Минхен за корекција на секој број и одговарање на писма на читатели, што му одземало многу време и финансиски средства. Редовното излегување на весникот било поврзано со големи издатоци кои Богдановски не можел сам да ги поднесе, поради што дошол до степен кога егзистенцијата му била загрозена, така што морал да се откаже од весникот за да ја поправи својата финансиската состојба. Како второ, бил донекаде разочаран од резултатите на весникот *Македонија*, кој не привлечол многу соработници и претплатници.⁴⁰ Причината за тоа треба да се бара во фактот што македонската емиграција во најголем процент била економска, а многу помалку политичка. И токму поради дотогашната строга антикомунистичка определба, Ослободителниот комитет на Македонија бил однапред осуден на неуспех меѓу македонската економска емиграција. Покрај тоа, како друга причина треба да се напомене и негативното влијание од поделбата која се случила во организацијата, поради што кај дел од членовите и од симпатизерите се јавила разочарување.

По повлекувањето на Богдановски, весникот *Македонија* излегувал уште извесен период, односно последниот број бил за месеците мај-јуни 1969 година.⁴¹ Иако Миле Илиевски продолжил да го издава весникот како орган на ОКМ, сепак по 1967 година, организацијата била речиси целосно пасивизирана. Како една од последните активности на ОКМ може да се смета Апелот упатен до македонските емигранти во врска со атентатите извршени врз членовите на ОКМ.⁴² Апелот не е датиран, ниту потпишан од

⁴⁰ ДАРМ, ф. 885, Досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 21.6.1977 г., 1.

⁴¹ Николовски – Катин, *Македонскиот иселенички печат*, 209.

⁴² Во Апелот била обвинета југословенската СДБ за повеќе атентати и инциденти на членови на ОКМ во периодот од 1964 до 1967 година, па дури и за соработка со грчката тајна служба во извршувањето на убиството на главниот касиер на ОКМ, Марко Боевски. *Документи за македонското национално движење во дијаспората*, 120.

некого, а се претпоставува дека потекнува од крајот на 1967 или почеток на 1968 година.⁴³

Пасивизацијата на организацијата траела до 1971 година. Во тој период не е забележана ниту една позначајна активност на македонската политичка емиграција во Западна Европа. Повлекувањето на Драган Богдановски влијаело на тоа целосно да згаснат политичките активности во тој период. Тоа го потврдува фактот дека Богдановски бил моторната сила на ОКМ, сила која најмногу била изразена преку пишаниот збор.

Дури во 1970 година Богдановски повторно започнал со подготовки за политичко реактивирање, преку собирање материјали и финансии за новиот весник *Македонска нација*, кој за првпат излегол во 1971 година. Истата година бил возобновен ОКМ и весникот станал негов печатен орган. Тоа претставува ново поглавје во активноста не само на Драган Богдановски туку и на македонската политичка емиграција во целина, а, секако, благодарение на добрата основа поставена во периодот од 1962 до 1967 година.

Организацијата Ослободителен комитет на Македонија претставува значаен чекор во политичкото организирање на македонската емиграција во Западна Европа. Иако во овој период се случиле одредени потреси и поделби во организацијата, слободно можеме да кажеме дека Ослободителниот комитет на Македонија ја одбележува активноста во 60-тите години од XX век меѓу македонската емиграција во Западна Европа. Свој удел во тоа има и Драган Богдановски, како личност заслужна за редовното излегување на весникот *Македонија*, но и личност што вложила свој придонес во оформувањето на политичката физиономија и идеологија на организацијата.

⁴³ Документи за македонското национално движење во дијаспората, 120-121.

Maryan IVANOVSKI

ACTIVITIES OF DRAGAN BOGDANOVSKI IN THE
EMIGRANT ORGANIZATION LIBERATION
COMMITTEE OF MACEDONIA (1964-1967)

- s u m m a r y -

The article treats the political grouping of the Macedonian emigration in Western Europe in the 1960s, with a special emphasis on the participation of Dragan Bogdanovski in those processes. In that period, "Liberation Committee of Macedonia" is the only anti-communist organization of the Macedonian political emigrants in Western Europe. Its main political feature is anti-communism, liberation and unification of Macedonia and its constitution as an independent state. Dragan Bogdanovski, as one of the most remarkable figures of the Macedonian political emigration, made major contribution in shaping the political physiognomy and ideology of the organization in this crucial period of establishment of the organization.

Катерина
МИРЧЕВСКА
Љубица
ЈАНЧЕВА

Институт за
национална
историја – Скопје

ПОЛСКАТА ПОМОШ ВО ОБНОВАТА И ИЗГРАДБАТА НА СКОПЈЕ ПО ЗЕМЈОТРЕСОТ ОД 1963 ГОДИНА

Во хрониките на Скупи, односно Скопје, по 518 и 1555 година од новата ера, 26 јули 1963 година е забележан како датум на последната катастрофа на овој стар град настаната како резултат на разорната сила на природата. Овој датум претставува гранична линија, всушност крај на старото Скопје, кое од еден типичен балкански конгломерат создаден како резултат на повеќе вековното повеќерелигиозно и мултиетничко влијание, во годините по Втората светска војна забележува мошне брзо темпо на сестран политички, економско-социјален, индустриски, културен развој. Како административен и политички центар на Народна, а потоа Социјалистичка Република Македонија (НРМ/СРМ), една од шесте републики на федерална Југославија, во дведесетинскиот слободен развој Скопје го доби епитетот „најамбициозен град на Европа во кој, како во ниту еден друг град, не се имало помалку а да се сакало повеќе, не се почнало со пониско и да се стаса толку високо за толку кратко време“.¹ Како републички центар и трет по големина град во тогашна Југославија, во него биле сконцентрирани најголемиот дел од индустриските и стопанските капацитети, градежништвото, сообраќајот, трговијата, занаетчиството, угостителството. Со континуираното зголемување на бројот на неговите жители и отворањето на големиот број образовни и културни институции, Скопје

¹ Александар Матковски, *Хроника за земјотресот во Скопје (26 јули 1963)* (Скопје: Култура, 1964), 27.

истовремено стекнало статус и на водечки образовен и културен центар.

Ваквото темпо на развиток било нарушено со земјотресот, кој во раните утрински часови на 26 јули 1963 година до темели го разурнал градот. Билансот од оваа природна катастрофа изнесувал повеќе од 1000 мртви, над 3500 повредени и огромна материјална штета, која изразена во проценти изнесувала 85 проценти од вкупниот станбен, стопански, културен потенцијал.²

Обновата на Скопје започнала веднаш по земјотресот и во неа се вклучиле сите југословенски републики, како и 82 земји од светот, кои на градот му понудиле несебична материјална и морална помош.³ Крајниот резултат била изградбата на „ново Скопје“, но овој пат како град на солидарноста на народите на Југославија и големиот број земји во светот. Уште истиот ден, во Скопје започнала да пристигнува огромна помош.

Во првиот период по земјотресот, приоритетна била медицинската помош и помошта во расчистувањето на урнатините во градот. Република Полска се вброила во редот на земјите кои непосредно по земјотресот ја понудиле својата помош во лекови, материјални средства и во луѓе. Волоѓимјеж Пјанка, лектор за полски јазик на Универзитетот „Кирил и Методиј“ во Скопје, непосредно по земјотресот допатувал во Полска и ги известил соодветните институции за приоритетната помош што му била неопходна на градот. Во врска со овој настан, Пјанка се сеќава на следното: „Јас бев прв човек, Полјак, кој од Скопје со авион допатува во Полска. Се јавив со извештаи во нашето Министерство за високо образование и по неколку дена бев повикан во Министерството за надворешни работи, бидејќи во Полска не се знаеше каква помош ѝ е потребна на Македонија. Разговарав со директорот на одделението за Европа и му укажав на тоа што е во прв ред најважно - испраќање помош која е потребна веднаш, кебиња и слично, но и монтажни бараки“.⁴

Веќе наредниот ден по земјотресот, на 28 јули, од Полска пристигнал и првиот авион со 7483 единици, или вкупно 8 тони

² *Скопје 1963-1973* (Скопје: Собрание на град Скопје, 1973).

³ *Скопје 1963-1983* (Скопје: Собрание на град Скопје, 1983), 230-231.

⁴ Волоѓимјеж Пјанка бил првиот лектор за полски јазик на скопскиот универзитет и ја извршувал оваа должност во периодот од 1959 до 1967 година, *Народна волја*, бр. 2050, пристапено на 25 април, 2012, <http://www.makedonika.org>.

крвна плазма,⁵ додека до крајот на август била евидентирана и пристигната помош од 3 пакети, или 22 килограми облека и обувки.⁶

На 1 август Секретаријатот за здравство при Извршниот совет и Сојузниот одбор за помош на Скопје добиле известување дека од Полска поаѓа уште еден авион со помош во хируршки помагала,⁷ во лекови и санитарски материјал.⁸ Следниот ден бил испратен и трет авион со хируршки инструменти, ќебиња, облека и друга помош во вредност од 2 300 000 злоти.⁹

Во истиот период со воз во Скопје пристигнала група од 17 полски лекари заедно со еден вагон натоварен со помош во санитарски материјал¹⁰ и цела композиција составена од 55 вагони со шатори, ќебиња, постелнина, облека и храна.¹¹ Оваа голема пратка вклучувала 480 тони прехранбени продукти, 13 000 комплети постелнина, 20 000 парчиња долна облека, 3 000 ќебиња, 600 шатори, 500 комплети за бебиња и друга облека, во вредност од 11 000 000 злоти.¹²

Освен тоа, полската влада, во рамките на големите напори за решавање на сериозниот проблем со обездоменото население, изразила подготвеност за мошне кусо време (во период од шест недели) да донира монтажни куќи и бараки во кои би биле сместени по неколку семејства, како и соодветна механизација за рециклирање на градежниот шут во градежен материјал.¹³ Документацијата за монтажните објекти и ангажирањето стручни лица за реализирање на нивното подигнување се понудил да ја подготви првиот потпретседател на Варшава, Пихолски,¹⁴ додека управата на градот донела решение сите нејзини членови да издвојат по 15% од своите месечни примања, во вкупен износ од 1545 американски долари, како помош за Скопје.¹⁵ Истовремено, во Варшава било формирано

⁵ Државен Архив на Република Македонија (понатаму ДАРМ), Одделение Скопје: фонд. 6. 235.1.1/1-678.

⁶ ДАРМ, Одделение Скопје, 6.235.2.1/1-955.

⁷ Ibid., 80.

⁸ Ibidem.

⁹ *Нова Македонија* (Скопје: 2 август 1963), 8.

¹⁰ ДАРМ, Одделение Скопје, 6.235.2.1/332-333.

¹¹ Ibid., 441.

¹² *Нова Македонија* (Скопје: 5 август 1963), 2.

¹³ ДАРМ, Одделение Скопје, 6.235.2.1/858.

¹⁴ Ibid., 606.

¹⁵ Ibidem, 853.

и посебно Проектантско биро за потребите на Скопје.¹⁶ Вкупната помош на полската влада во периодот јули-октомври 1963 година достигнала вредност од 444 209 248 динари, или 1 188 750 динари во финансиски средства, 406 780 498 во материјали и 36 240 000 динари во медикаменти.¹⁷

Во хуманитарната акција се вклучиле и граѓаните на Полска, кои до крајот на септември 1963 година собрале 6 000 000 злоти наменети за изградба на средно хемиско училиште, како помош од оваа држава за Скопје, додека студентите на Вроцлавскиот универзитет собрале 60 000 злоти наменети за набавка на кебиња.¹⁸ Кон оваа иницијатива се приклучиле и Македонците од егејскиот дел на Македонија, кои по Граѓанската војна во Грција биле згрижени во градот Легница. На прославата по повод 60-годишнината од Илинденското востание тие собрале парични средства во износ од 18 000 злоти, односно 450 000 динари, кои преку полската организација на Црвениот крст ги испратиле како помош за Скопје. Во рамките на нивната помош била спроведена и крводарителска акција во која се вклучиле голем број лица, а била поведена и иницијатива за формирање работна бригада со која би дале свој придонес во расчистувањето на урнатините.¹⁹

Во истиот период од Полска биле испратени и 2 000 тони цемент, 26 000 м² прозорско стакло, 28 000 м² покривна хартија и друг материјал.²⁰

Покрај помошта во храна, облека и лекови, полската влада изразила подготвеност да партиципира и со стручни лица во утврдувањето на новите архитектонските решенија за идниот лик на Скопје. Веќе на 6 септември 1963 година, во еднонеделна посета на Скопје допатувала група полски инженери предводени од Адолф Циборовски, инженер-архитект при Министерството за градежништво и главен архитект на урбанистичкиот план за обнова на стариот дел на Варшава. Овие полски стручњаци, со искуство стекнато од обновата на полската престолнина која била до темел разурната во Втората светска војна, требало да се вклучат во изработката на новиот урбанистички план на Скопје.²¹

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ ДАРМ, Одделение Скопје, 6.235.9.1/1-243.

¹⁸ *Нова Македонија* (Скопје: 29 септември 1963), 2.

¹⁹ ДАРМ, Одделение Скопје, 6.235.9.1.

²⁰ *Нова Македонија* (Скопје: 29 септември 1963), 2.

²¹ *Нова Македонија* (Скопје: 7 септември 1963), 2.

Големото искуство на Циборовски ќе биде одлучувачко за тоа тој да биде назначен за раководител на специјалната програма на Организацијата на обединетите нации за обнова на Скопје (1964-1967). Планирањето и реконструкцијата на Скопје претставува едно од клучните достигнувања во неговата кариера, кое резултира со создавањето на еден од ретките градови во светот изграден повторно во согласност со критериумите обусловени од опасностите што со себе ги носи оваа природна стихија.²² Своевиден придонес во овој поглед имала и полската варијанта на просторно-урбанистичката концепција на новиот урбанистички план на Скопје реализирана под негово раководство од страна на Урбанистичко-проектантското биро на Варшава една година по посетата на полските архитекти на Скопје по земјотресот и прифатена од ООН.²³

Во новиот лик на Скопје, оној дел од помошта на Република Полска што и ден-денес останува како препознатливост за градот се полските куќи во населбата Тафталице, Музејот на современа уметност на Кале и средното хемиско училиште „Марија Кири-Склодовска“.

Најавената донација во монтажни објекти, потврдена и со изјавата на Циборовски за време на престојот на полските архитекти во Скопје во септември 1963 година,²⁴ полската влада ја реализирала во почетокот на следната година. Станува збор за 30 монтажни куќи, со по два стана, еднособни и двособни, или вкупно 60 стана, чија изградба траела 4 месеци во периодот од октомври 1963 до февруари 1964 година.²⁵ За изведување на стручните работи, во средината на октомври 1963 година во Скопје пристигнала и екипа од 27 полски инженери и техничари раководени од

²² James Lewis, “Some precedents for post-earthquake reconstruction: A bibliography of the work of Adolf Ciborowski”, пристапено на 18 април, 2012, <http://www.radixonline.org>.

²³ Станува збор за архитектите Станислав Јанковски, Јануш Вилски, Олжерд Кажински, Кажјемир Маржевски, Марија Нијемцик, Јануш Цјерпински, Станислав Фурман, Богдан Випорек, Станислав Прониевски, Збигњев Галперин, Богдан Јастебски и Зигмунд Пиоро, Slawomir Gzell, *Interenational achievements of polish urban planning*, 24, пристапено на 15 мај, 2012, <http://www.kaiu.pan.pl>.

²⁴ *Нова Македонија* (Скопје: 14 септември 1963), 2.

²⁵ ДАРМ, Одделение Скопје, 6.235.4.1/8.

инженерот Вирски, со задача да извршуваат стручен надзор на градежните работи реализирани од претпријатието „Бетон“.²⁶

Во дневно-информативниот билтен „Скопје“ – југословенски оперативен билтен за обновата и изградбата, за полската екипа е забележано следното: „...треба да се забележат напорите вложени од полските стручњаци работејќи уште од самиот почеток и по 12 часа дневно, а често и во неделите и тоа во зимските месеци ноември-февруари. Со доаѓањето во Скопје, екипата беше сместена во полски шатори покрај градилиштето, а потоа и во објектите каде остана до крајот на работите.... Полските стручњаци се необично задоволни што можеа да пружат конкретна помош на Скопје. Инженер Кенцевски ја потенцираше добрата соработка и помошта која ја добиваа од сите заинтересирани органи“.²⁷ Во поглед на условите за живот, поконкретно за снабдувањето е наведено следното: „И покрај импровизираниот живот, екипата имаше организирана служба за снабдување со прехранбени артикли и ја подготвуваше храната во своја, полска кујна, со што си создаде поподносливи услови за живот“.²⁸

На 21 февруари 1964 година, во присуство на полскиот амбасадор во Југославија, Александар Малецки, и на видни претставници од политичкиот живот на СРМ, на свечен начин била предадена во употреба полската населба во Скопје.²⁹

Република Полска имала голем придонес и во реализацијата на решението на градското собрание, донесено на 11 февруари 1964 година, за основање на Музејот на современа уметност во Скопје (МСУ).³⁰ Најголема заслуга за неговата денешна локација на скопското Кале му припаѓа на Циборовски, на чие инсистирање првично предложената локација во строгиот центар на градот била изменета со постојната. Ваквиот избор бил мотивиран од урбанистичкиот план за Калето замислено да се уреди како комплексен парк-музеј, во кој МСУ ќе доминира над градската панорама како средиштен споменик и симбол на светската солидарност во обно-

²⁶ Ibid., 9.

²⁷ Ibidem, 9-10.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, 12.

³⁰ Борис Петковски, *Музеј на современата уметност-Скопје (1964-1976)* (Скопје: МСУ, 2001), 31.

вата на Скопје.³¹ Адолф Циборовски се заложил во изработката на проектот за зградата на МСУ да се вклучи и Владата на Р Полска, која одлучила овој проект да биде нејзина донација. За таа цел, во 1966 година бил распишан и конкурс на кој од 89-те пријавени проекти, бил избран проектот на архитектите Јержи Мокшински, Евгениуш Вјежбитски и Вацлав Клишевски.³²

Музејот бил изграден во периодот април 1969 – ноември 1970 година и денес во него се наоѓа импозантна збирка на уметнички дела добиени како подарок за градот од ликовните уметници од целиот свет во деновите по земјотресот, од што, всушност, и ја поттикнало идејата за формирање на овој музеј.³³ Меѓу нив се наоѓа и уметничко дело на познатиот полски сликар Хенрик Стажевски.

Во истиот период била реализирана и најавената помош за изградба на средно хемиско училиште во Скопје. Полското Министерство за градежништво, на 29. 8. 1966 година го одобрило работниот проект за изградба на училиштето подготвен од Здружението за градба „Варшава“.³⁴ Проектантскиот тим го сочинувале инженерите Јан Зданович (архитект), Буза, Ј. Капчински и Р. Слусарски. Изградбата на објектот била завршена во 1969 година, по што Собранието на град Скопје на својата 5. седница, одржана на 18. 9. 1969 година, го донело Решението број 25565/1 за основање на Хемискиот училиштен центар „Марија Кири-Склодовска“.³⁵ Наставата во новоизградената зграда, донација од Република Полска, започнала на 6 октомври 1969 година.³⁶

Освен материјалната и урбанистичката помош, во годините по земјотресот Скопје било посетено и од видни личности од општествено-политичкиот и од културниот живот на Полска, што во многу придонело за зацврстување на пријателството и на соработката меѓу двете земји, кои се негуваат и денес.

³¹ Пристапено на 4 мај 2012, <http://msuskopje.org.mk>.

³² Ibid.

³³ Петковски, *Музеј*, 25-27.

³⁴ *40 години средно училиште на град Скопје „Марија Кири-Склодовска“ 1969-2009* (Скопје: 2009), 7.

³⁵ *Службен гласник на град Скопје*, 14/1969, (Скопје: 1969).

³⁶ *40 години средно училиште*, 6.

Катерина МИРЧЕВСКА
Љубица ЈАНЧЕВА

POLISH AID IN REBUILDING AND CONSTRUCTION OF SKOPJE AFTER THE EARTHQUAKE IN 1963

- s u m m a r y -

Republic of Poland was among the first countries who engaged in remedying the consequences of the devastating earthquake, which hit Skopje on 26 of July, 1963.

Polish aid began to arrive shortly after the earthquake, and it consisted of drugs, medical material, surgical instruments, food, clothing, footwear, bedding, tents.

Beside material assistance, a considerable amount of financial funds collected as a sign of solidarity of the citizens of Warsaw, the students from Wrocław University and the Macedonians from Aegean Macedonia, placed in the city of Legnica after the Civil War in Greece, also arrived from this county.

Polish experts were involved in clearing the rubble, remedying the damaged facilities and the preparation of a new urban plan of Skopje. The famous Polish architect Adolf Ciborowski, who was appointed as head of the special program of the United Nations for rebuilding Skopje, had particular contribution in this regard. Moreover, under his leadership, urban design department of Warsaw has prepared and Polish variant of the new urban plan of Skopje.

Material and urban assistance offered in the aftermath of the earthquake left a lasting mark of the City. Polish-Macedonian relations which continued for years and decades later, have helped to develop and strengthen friendship and cooperation between the two countries in various fields.

Теон ЦИНГО

Институт за
национална
историја – Скопје

ЕДЕН ГЕРМАНСКИ ДОКУМЕНТ
ЗА СОСТОЈБАТА ВО
МАКЕДОНИЈА
ВО 1927 ГОДИНА

Поделбата на Македонија со договорот од Букурешт во 1913 година и верификацијата на таа одлука со версајскиот систем на договори по Првата светска војна креирале состојба на исцртување нови граници, дефинирање нови интересни сфери и тенденции за прираст на населението по пат на асимилација. Таа поделба на Македонија претставувала и поделба на големите сили на два блока, на две групи кои ги поддржувале или им се спротивставувале на ревизионистичките идеи поврзани со Балканскиот Полуостров. Британските политички лидери и дипломатски претставници сметале дека границите на Балканот го добиле својот конечен облик и дека *македонското прашање* е решено со поделбата помеѓу Бугарија, Грција и Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. И нивните француски колеги го делеле истиот став. За да биде зачуван мирот на Балканот, а притоа да не бидат загрозувани интересите на Грција и на Кралството на СХС, Британците и Французите ги игнорирале сите апели, декларации, резолуции и писма кои во себе ги содржеле барањата за создавање автономна Македонија како засебен субјект или, пак, во рамките на евентуалната балканска федерација.

Втората група големи држави кои посакувале промена на балканските граници ја сочинувале Италија и Советскиот Сојуз. Италијанските интереси на Балканскиот Полуостров се коселе со постоењето на Кралството на СХС и поради тоа Италијанците, всушност, ги поддржувале сите држави и движења кои се обидувале да го забрзаат процесот на распаѓање на јужнословенската држава. Советскиот Сојуз и Коминтерната со сите сили се труделе

да го наметнат своето влијание врз *балканските незадоволници* на патот до светска револуција. Реализацијата на таа замисла предвидуваала создавање балканска федерација, во која Македонија би претставувала рамноправна единка.

Единствените две држави кои пројавувале мал интерес за случувањата на Балканот и во Македонија биле Соединетите Американски Држави и Германија. Основната причина за тоа дистанцирање на САД била таканаречената политика на изолационизам, додека Германија во декадата по Првата светска војна била принудена да го насочи вниманието кон обновата на сопствената држава и да се соочи со последиците од поразот. Во триесеттите години на дваесеттиот век, веднаш штом Германија повторно станала глобален економски и воен фактор, таа отворено го покажала својот интерес кон југоисточна Европа.

Документот што го презентираме претставува извештај составен од страна на специјален дописник на германското Министерство за надворешни работи во 1927 година. Значаен е бидејќи во него се содржани важни информации за економската состојба во вардарскиот дел од Македонија и за положбата на населението. Тој содржи и информации за односот на српските власти и нивните напори за денационализација и асимилација на Македонците преку легални и нелегални методи. Извештајот претставува релевантен извор, од прва рака, составен од човек кој бил најмалку двапати на теренот и можел да ја согледа реалната состојба. Иако авторот смета дека населението во Македонија е со бугарска самосвест, а јазикот на кој зборува го смета за бугарски дијалект, потребно е да се направи анализа на неговото гледиште врз основа на кое ги извел тие заклучоци. Паролата што ја истакнувале Македонците за различностите помеѓу нив од една и Бугарите и Србите од друга страна, според него, била мотивирана исклучиво од желбата за добивање политичка автономија и напуштање на идеалот за обединување со Бугарија.

Објавувањето на овој документ има две основни тенденции, имено да покаже каква била економската состојба во делот на Македонија под српска власт и да ги прикаже напорите на Македонците за зачувување на националниот идентитет, константно оспорувани од страна на институциите на системот во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, но и од страна на пропагандата која потекнувала од Бугарија.

Служба: Азија – Источна Европа
Берлин, 13 јануари 1927

Бр. 12

„Смената на режимот“ во Српска Македонија¹

/ Од нашиот дипломатски Н. – специјален дописник од Балканот /

Солун, јануари 1927 г.

Катастрофалните обиди со нивниот режим на насилство и потиснување и потребите на надворешната политика предизвикаа промена на состојбата во која ја оставив Српска Македонија во 1925 г., кога за последен пат претстојував таму. Иако и сега една третина од сите стражари² на Југославија се на служба во Српска Македонија, иако и сега 700 000 Македонци сè уште треперат од власта, разликата не се манифестира во опожарувањето на селата, во затворањето на бугарските училишта, кои ги нема, во забранувањето на бугарската црковна служба, која одамна е отфрлена, туку во протекционистичко-економското охрабрување на Србите колонизирани таму. Тепањата од властите се значително намалени; веќе се расформирани контрачетите меѓу македонските револуционери формирани од Срби бидејќи целиот товар на потиснувачкото владеење сега не е насочен кон гонењето на борците за слобода, туку кон мирното македонско население. Не треба да се смета дека комитациите на ВМРО придонеле за таа промена, бидејќи тие продолжуваат да се држат во рамките на една железна дисциплина, во која секој престап повлекува казна – смртна пресуда, додека, пак, контрачетите грабаа и убиваа без да има некој да ги запре.

За протекционистичко-економската политика на Србите ќе дадеме неколку очигледни примери: додека една македонска трговска кука која годишно плаќа 360 000 динари за даноци – добива кредит од само 180 000 динари, еден Србин добива 750 000 динари за кредит, а од друга страна има претпријатие основано со вкупно 500 000 динари. 43% од вкупните кредити на Југословенската народна банка во клонот Велес се дадени само на трговци-

¹ Државен архив на Република Македонија, фонд Македонски национален комитет, кутија 7, а.е. 233-235. Со цел што поавтентично да се претстави јазичниот израз на авторот, при објавувањето на документот, меѓу другото, се направени некои отстапки во однос на интерпункциските и правописните правила на македонскиот стандарден јазик.

² Се мисли на жандарми (б. н.).

Срби. Трошоците за еден килограм тутун подготвен за извоз изнесуваат околу 30 динари. Државата, меѓутоа, која го монополизира откупот и продажбата во странство на суровиот тутун му плаќа на производителот 15 до 34 динари за килограм. Општо, македонскиот тутунопроизводител едвај може во најдобар случај да си ги покрие трошоците. Земјоделецот-Македонец не е во состојба да обработува други култури поради климатските и агрикултурно-техничките услови. Малку е подобра состојбата во јужна Македонија, каде што селаните сеат жито, но југословенските државни органи веројатно сè уште не размислиле да го направат и неговиот откуп државен монопол. Да споменеме и за монополот со солта: око 1,280 кг/ сол чини 5 динари, а око жито 2 динари – значи око сол чини колку 2 ½ оки жито. Тој монопол важи за цела нова Југославија и важи во целата држава. Во самата Србија, меѓутоа, солта е поевтина отколку во другите делови на државата. Тој начин на стопанска политика ја разорува целата држава и е диктиран исклучиво од фискални причини. Освен тоа, Македонија не остана незасегната од општиот недостаток на пари и општото поскапување. Тешките даноци и слабата куповна моќ на населението, пречките при вршењето на трговијата, поткупливоста и корупцијата на чиновниците, кои во населението гледаат само објект за ограбување, пораснаа до апсурдна централизација во државното управување. Сето тоа се непогоди што особено тешко лежат врз разорената и опустошена провинција која ги преживеа балканската и светската војна.

Всушност, најтешката економска грижа на Македонија е недостатокот од излез на море. Во Македонија човек може да се убеди во очигледноста колку било неразумно од економска точка во 1913 година да се раздели таа земја меѓу Србија, Грција и Бугарија и последиците од таа поделба да бидат уште повеќе влошени од мировните договори од 1919 година. Со векови Солун бил природно пристаниште на Македонија. Сега тоа е отсечено како од Македонија така и од јужна Албанија. Границата кон Југославија /поточно кон Српска Македонија/ од Солун кон Гевгелија е 60 км, токму толку колку и до Бугарска Македонија во насока кон Петрич. Македонија ништо не добива од тоа пристаниште и ништо не експортира кон Солун. Целата трговија со островите и со Мала Азија треба да минува преку Трст, кој од центарот на Македонија, градот Скопје, е на растојание поголемо од 1000 километри. Недостатокот од едно пристаниште, една природна

излезна врата, е главната причина за распаѓањето на центарот на јужна Македонија, градот Битола. До Балканската војна тој беше транзитниот центар помеѓу јужна Македонија и Солун, броеше население од 80 000 души, беше многу пораздвижен од Скопје, а сега, всушност, тој е отсечен од Грчка Македонија, од Солун и од јужна Албанија и бавно умира.

Исто така, во политичка и национална смисла, при таа „смена на режимот“ ништо не е направено за приближување на населението со властите, ниту, пак, за создавање потолерантни услови за културен и за политички развој. Преобратувањето на бугарското население³ во Срби не успеало и е особено карактеристично: младите Македонци, кои се образуваат во српските виши училишта, си го запазуваат своето бугаро-македонско национално чувство и остануваат непомирливи кон Србите. И кога ќе се земе предвид дека селанството таму е конзервативно, лесно може да се разбере разочараноста кај Србите. Селските училишта имаат површно влијание врз младината и таа за три-четири години го заборава сето тоа што го учела во училиштето, со исклучок на читањето и пишувањето. Но бидејќи и Бугарите и Србите се служат со една азбука – кирилицата – ништо не им пречи на некогашните српски ученици со помош на истата азбука да пишуваат и бугарски зборови.

По седумгодишното управување со терор, се создаде состојба која најдобро би можела да се окарактеризира со зборовите на еден српски стражар во Штип, кој ми одговори на поставеното прашање и со зборовите на еден богат селанец од истото место. Првиот, на моето прашање за народноста на населението во штипскиот округ, ми одговори:

– Сите тие се нарекуваат Срби. Но тоа не е вистина. Сите се Бугари.

Вториот, пак, одговори: Шест години како нè убедуваат дека сме Срби. Добро, ние се согласуваме да бидеме Срби, но доколку се случи некаква промена, ние за 24 часа ќе станеме Бугари.

³ Авторот на документот постојано го застапува ставот за бугарска национална припадност на населението. Кон крајот на документот авторот наведува дека одреден дел од населението се сметало за различно од Бугарите и Србите, но тоа според него било единствено заради замислата да се распрсне сомнежот, дека Македонците трагаат соединување со Бугарија.

Јас повторувам: националната самосвест на населението е толку силна, таа е неизбришливо и темелно култивирана од интелигенцијата.

Извонредно големо значење во смисла на култивирање на националното чувство има Внатрешната македонска револуционерна организација, или како што ја нарекуваат во самата Македонија „Комитетот“, чие влијание и сега е мошне силно. Таа, би рекол, мистична верба во силата на таинствениот, сезнајниот и сеприсутниот комитет кој работи за исполнување на македонската национална идеја и се бори за автономија на земјата е исто така неизбришлива и света како и самото национално чувство. Јас не сум сигурен дали секој Македонец знае кој бил цар Душан и што сторил, но можам да гарантирам дека сите знаат кои биле Даме Груев, Гоце Делчев и Тодор Александров /херои на македонското движење/ и им ги почитуваат имињата.

На крајот на краиштата, Србите беа принудени да отстапат од едно: тие беа принудени да дозволат употребување на бугаро-македонскиот дијалект не само во приватната комуникација и на улицата /порано казнуваа за тоа/ туку и во усната комуникација со властите. Властите тврдат дека јазикот на Македонците не е бугарски, туку само српски дијалект. Тоа е, всушност, еден вид самоизмама. Нема потреба човек да биде филолог, доволно е само да ги знае јужнословенските јазици за да може веднаш да определи дека македонскиот говор е бугарски дијалект. Ако тој се смета за српски дијалект, би можело со истото право да се каже дека и чешкиот јазик може да биде српски дијалект. Србите не отидоа понатаму. Но таа отстапка е доволен доказ за непобедливоста на бугаро-македонското самочувство.

Ако Македонците во смисла на националноста си останаа непомирливи, во политичка смисла се откажаа од многу работи и се подготвени да се задоволат со актуелната состојба. На прво место сега во Македонија не можат да се најдат никакви приврзаници за присоединувањето на Македонија кон Бугарија. Никој повеќе не мисли на тоа и никој не е приврзаник на таа цел. Паролата на Македонците гласи: „Ние не сме ниту Срби, ниту Бугари, туку Македонци – тоа значи, ние сме нешто различно во етнографска и националнокултурна смисла“. И покрај фактот што Македонците и Бугарите се еден ист народ, таа парола е воспоставена за да се распрсне сомнежот дека Македонците трагаат кон соединување со Бугарија. Политичкиот идеал си останува автономијата на

Македонија, но во границите на Југославија, дел од која Македонија и во иднина ќе претставува.⁴ Но политичката автономија е многу далечен и маглив идеал. Неговата премиса е обединувањето на Македонија во целосна единица – на српскиот, на грчкиот со Солун и на бугарскиот дел. Првичните барања, всушност, се културна автономија и самоуправување. Македонците не се противници, туку пламени приврзаници на зачувувањето на Југославија во сегашните граници,⁵ тие се подготвени да ја заштитат од секако посегнување, но при услови во кои ќе им се даде можност да го развијат сопствениот културен и национален живот. Македонија ќе треба да биде управувана од Македонци, а не од чиновници туѓи за земјата кои го ограбуваат населението; во сите институции да се дозволи употреба на месниот јазик, т.е. на македоно-бугарскиот; во местата каде што доминира македоно-бугарското население наставата во училиштата треба да се води на мајчиниот јазик на населението, а не на српски јазик туѓ за нив; слобода за издавање бугарски весници и списанија, бугарски книги итн. – тоа се основните желби на Македонците. И додека тие желби не бидат исполнети, никаков мир не може да има во Македонија и Македонија ќе личи на тлеечки оган покриен со пепел, кој во секој момент би можел да избувне и да го запали целиот Балкански Полуостров.

⁴ Оваа заложба, или идеал, како што го нарекува авторот, претставува поинакво толкување на барањето на населението за политички промени. Ниту една група која дотогаш дејствувала во правец на автономија на Македонија не се залагала за автономија во границите на Југославија. Замислата за автономна Македонија била сведувана на автономија под протекторат на Друштвото на народите или, пак, во рамките на евентуалната балканска федерација.

⁵ Во британските извештаи од теренот во периодот помеѓу двете светски војни не постои информација за постоење на група или на одреден дел од населението кој се залага за зачувување на Кралството на СХС/ Југославија во тогашните граници. Во дописите од теренот постојано се нагласува соработката помеѓу лидерите на македонските организации и Италија, односно Советскиот Сојуз, за создавање автономна македонска држава, притоа нагласувајќи дека Македонците се подготвени да ја реализираат таа желба со секоја од големите сили која би им ја понудила својата поддршка. Британските разузнавачи за првпат тврдат дека постои расположение кај населението во Македонија за останување во рамките на Кралството Југославија, но под услов да се обезбеди културна и политичка локална автономија, во една телеграмата на британскиот амбасадор во Белград, Роналд Кембел, од 3 септември 1940 година испратена до британското Министерство за надворешни работи една година по отпочнувањето на Втората светска војна. Види Тодор Чепреганов, Теон Џинго, Велика Британија и Македонија – Документи (1918 - 1940), (Скопје: Институт за национална историја, 2011), 244.

BOOK REVIEW

Маја АНГЕЛОВСКА – ПАНОВА, РЕЛИГИСКИТЕ ФОРМАЦИИ И РОДОВИТЕ ИДЕНТИТЕТИ (Скопје: Селектор 2010)

Сè до 80-тите години од XX век проучувањето на религиите, вклучувајќи го и христијанството, се одвивало без разгледување на прашањето за родовите. Меѓутоа, со афирмацијата на новите научни методологии постепено се осознале нови перспективи за улогата на родот во религијата. Како резултат на ова, веќе неколку децении наназад е прифатено мислењето дека родот и религијата мораат да се рагледуваат како интегрална научна дисциплина. Во овој контекст, современата наука особено внимание му посветува на влијанието на родовите субјекти во рамките на религиите.

Токму ова е главниот предмет на интерес на монографијата на проф. д-р Маја Ангеловска-Панова насловена како *Религиските формации и родовите идентитети*, издадена во 2010 г. од издавачката кука „Селектор“. Во неа на вкупно 138 страници се третира прашањето за улогата на религиите во креирањето на родовите идентитети. Притоа, посебен акцент е ставен на улогата на жената во рамките на христијанската Црква и на еретичките движења во средниот век. Воедно, истражувањето е насочено кон детерминирањето на улогата на жената во етаблирањето, подемот, реставрирањето и во сузбивањето на хетеродоксните религиски концепти. Проучувањата покажуваат дека жените имале подоминантна улога во алтернативните и неинституционални религии отколку во строго канонски уредените религии и цркви. Ова е особено важно ако се има предвид дека на овие прашања досега многу малку им е посветено внимание во науката. Оттука, оваа монографија претставува дополнителен предизвик за сите оние што сакаат да проникнат во прашањата кои, повеќе или помалку, сè до неодамна претставуваа табу-тема во науката, а особено во теологијата.

Покрај воведот и епилогот, монографијата содржи седум поглавја. Во нивното конципирање авторката внимавала да го следи хронолошкиот принцип, воедно потенцирајќи ја интеракцијата на двата поима: религија и род. Внимателно исчитувајќи ја книгата, со право констатираме дека во неа, преку примерите со конкретни историски личности и настани, е направен обид да се објасни изградениот систем на религиски верувања со кој се регулирал статусот на половите индивидуи на семејна и на општествена инстанција.

Во првото поглавје насловено како „Концепт за родовите: Светото писмо, апокрифите, фолклорната традиција“, предмет на интерес претставуваат родовите во трите книжевни вида карактеристични за христијанското учење и практика. Станува збор за родовите прашања погледнати низ призмата на Светото писмо – Библијата, апокрифните текстови и на фолклорната традиција. Преку компаративна анализа на споменатите текстови, авторката заклучува дека во апостолскиот период од развојот на христијанството родовите имале еднаков статус. Тоа се должело на хуманистичките тенденции прокламирани од Исусовото учење за рамноправност помеѓу мажот и жената. Пресвртот следувал подоцна како резултат на разните, честопати погрешни, толкувања на Светото писмо од страна на некои црковни авторитети. Тие, всушност, го наметнале традиционалниот статус на жената како секундарен субјект во средновековното општество.

Статусот на родовите субјекти во манихејската религија се проследува во второто поглавје насловено како „Мани и традицијата од манихејскиот религиски концепт“. Во него авторката ги анализира податоците содржани во делата на св. Августин, како и текстовите од т.н. Коптски корпус и кодексот *Kefalia* објавени во делото *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Таа врз основа на овие анализи заклучува дека во манихејскиот морално-етички систем била инкорпорирана идејата за еднаквост на родовите. Тоа претставувало основа за тоа овој принцип да се преслика во подоцнежните еретички учења на Балканот и во Западна Европа.

„Аскетизмот и ранохристијанското монаштво“ претставува одделно поглавје во кое фокусот е насочен кон женското монаштво, односно кон жените-монахињи со аскетски атрибути. Во исто време, тие се јавуваат и како автори на апологетски текстови бранејќи ги догмите на Црквата. Станува збор за високопочитувани личности кои уживале висок духовен и морален авторитет не само

во теолошката средина туку можеби многу повеќе меѓу мирјаните. Во овој дел од трудот, авторката дополнително се осврнува на мотивацијата на овие жени да се замонашат. Притоа заклучува дека овој тип жени најчесто се регрутирале од оној дел од женската популација што бил целосно дистанциран од каква било социјална улога на сопруги и на мајки. Како пример се наведуваат биографиите на Макрина, Паула, Меланија Помладата и Меланија Постарата кои замонашувајќи се, својот благороднички статус го ставиле во функција на Бога.

Четвртото поглавје „Императорките, феминизмот и теолошките расправи“ се занимава со жените на високи општествено-политички позиции во Византија. Конкретно, предмет на интерес се Теодора – сопругата на императорот Јустинијан I, како и цариците Ирина и Теодора кои биле регенти на своите малолетни синови – императори. Првата од куртизана и циркуска танчарка станала сопруга на императорот. Воедно, таа се доживувала себеси како рамноправен совладелец на својот сопруг Јустинијан I. Паралелно имала и значајна улога во тогашните христолошки спорови поврзани со монофизитизмот.

Во овој дел од трудот авторката се задржува и на улогата на цариците Ирина и Теодора во црковниот живот, а особено во теолошките расправи. Карактеристично за двете е тоа што од позиција на регенти на малолетните синови биле категорични во својата иконофилска политика заземајќи решителен став во еден турбулентен период од развојот на христијанската Црква и догма.

Во рамките на ова поглавје, вниманието е насочено и кон една друга жена на висока позиција во византиското општество. Станува збор за Ана Комнина, ќерка на императорот Алексиј I Комнин и несомнено една од најучените жени во византиската епоха. Овде предмет на интерес е нејзиното дело *Алексијада* и перцепцијата на византиската принцеза за богомилството како еретичко учење.

Токму следното петто поглавје им е посветено на „Богомилството и родот“. Овде се третира прашањето за интеракцијата на релација ерес – род, а споредена со догмите и каноните на правоверната Црква. Притоа, преку примери на жени кои имале водечка улога во еретичките учења се докажува нивниот рамноправен статус во рамките на богомилството. Имено, богомилите биле категорични во ставот за еднакви права и обврски на родовите

субјекти. Жените од категоријата на совршените имале можност да извршуваат исти функции како и мажите.

Во поглавјето „Катаризмот низ призмата на Рајнериј Сакониј“ истражувачкиот интерес на авторката е насочен кон суштината, окултизмот и организациската поставеност на катаризмот како еретичко учење во рамките на Римокатоличката црква. Делото на Рајнериј Сакониј е особено релевантен изворен материјал поради фактот што авторот бил инквизитор и поранешен приврзаник на катаризмот.

Катаризмот, од аспект на родовите прашања, се разгледува во последното поглавје насловено како „Жените и западната апостаза“. Во него се презентираат примери преку кои се детерминира улогата на жената во рамките на еретичките заедници во западно-европските земји. Тие најчесто биле ангажирани околу работата во добротворни цели. Освен тоа, повеќето од домовите на катарите со кои раководеле жени функционирале и како еден вид училишта. Оттука и нагласената улога на жените во образовниот процес кај катарите.

Монографијата *Религиските формации и родовите идентитети*, која е плод на повеќегодишни научни истражувања, претставува комплексен и единствен научен труд не само во македонската историографија туку и пошироко во науката. Тоа се должи на фактот што авторката зафаќа и анализира низа теми интересни не само за проучувачите на родовите прашања туку и за медиевистите што се интересираат за историјата на религиите. Воедно, таа е одлична основа за евентуалните идни проучувања од областа на родовите идентитети и религијата.

Драган Зајковски

BOOK REVIEW

МАРИЈАНА СТАМОВА, АЛБАНСКИЯТ ФАКТОР В СОЦИАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (1945-1981), (Кюстендил-Габрово, 2012)

Во текот на 2012 година од печат излезе монографијата на д-р Маријана Стамова *Албанскиот фактор в Социалистичка Република Македонија (1945-1981)*. Трудот е поместен на вкупно 168 страни и структурно поделен на увод, четири глави, кои хронолошки ја проследуваат проблематиката од 1945 до 1981 година, заклучок во кој накусо се анализира албанскиот фактор во Македонија од 1981 до 2001 година, список на кратенки, библиографија, прилог-карти и резиме на англиски и на албански јазик.

На почетокот авторката нагласува дека предмет на проучување и анализа претставува политичкиот проблем во однос на положбата и статусот на албанското малцинство во југословенската федерација, со основен акцент на Албанците во Македонија во периодот од крајот на Втората светска војна до 1981 година, односно до познатите косовски случувања. При обликувањето на трудот се користени изворни архивски материјали од бугарските архиви, од архивите на просторите на поранешна Југославија и од Државниот архив на Република Македонија, како и литература пред сè од автори од балканските земји.

На почетокот од трудот се проследува создавањето на југословенската федерација за време на Втората светска војна и решавањето на албанското прашање во социјалистичка Југославија. Анализирана е и улогата на албанското прашање во југословенско-албанските односи во премрежињата на повоените децении. Значајно место им е посветено на настаните од втората половина на шеесеттите години. Брионскиот пленум, кадровските, како и структурните промени во државата имале влијание врз раздвижување на

албанската политичка и интелектуална елита на Косово. Овие процеси кулминирале со демонстрациите од 1968 година, кои освен во Косово, имаат свој одглас и во Македонија. Овие настани ќе бидат предмет на анализа на државните и на партиските форуми и комитети и на почетокот на седумдесеттите години. Во фокусот на историската анализа се и уставните промени во југословенската федерација и нивното влијание врз албанскиот фактор преку зацврстувањето на автономијата на Косово гарантирана со Уставот од 1974 година.

Авторката паралелно го следи развојот на албанското прашање во општојугословенски контекст и положбата на албанското население во СР Македонија. Развојот на албанскиот политички фактор е проследен преку општествено-политичката, економската или образовната проблематика. Посебно внимание му е посветено на демографскиот фактор, односно на динамиката на природното движење на албанското население во Македонија. Авторката ги анализира пописните податоци од 1948 заклучно со 1981 година, проследувајќи го порастот на албанското население кое во 1981 година претставува речиси 20% од вкупното население во Македонија. Високиот природен прираст кај албанското население, како што заклучува д-р Стамова, имал влијание врз демографскиот бум по 1961 година, заедно со механичкиот прилив на албанско население од другите делови на Југославија.

Стилот на д-р Маријана Стамова е јасен и читлив, без непотребни фрази и повторувања. Делото е корисно историско четииво во кое е прикажана сложеноста на едно национално и политичко прашање во рамките на југословенската федерација, односно на Македонија.

Борче Илиевски

BOOK REVIEW

СТОЈАН РИСТЕСКИ,
МОИТЕ КОДОШИ,
(Струга: Ирис, 2009)

Последниве години во нашава држава мошне е актуелен зборот *лустрација*. Кај старите Римјани зборот *lustratio* се користел со две значења: 1) 'преиспитување на сопствената совест и чистење од гревови' и 2) 'повремен преглед на земјишните книги'. Современата употреба на зборот *лустрација* кај нас е близу до првото значење, иако не го покрива целосно. Во македонскиот јазик споменатиот збор не се употребувал или, пак, не се употребувал со толкава честота и поради тоа не му беше познат на обичниот човек. Од таа причина зборот *лустрација* не е забележан ниту во најновиот *Толковен речник на македонскиот јазик*. Но затоа, пак, го имаме зборот *кодош*, кој дошол од турскиот јазик и се зацврстил во македонскиот јазик. Турскиот збор *kodoş* во изворниот јазик ги има значењата 'стројник; расипан човек; никаквец'. Овој збор секому му е познат не само во нашава држава туку и пошироко на Балкаот. Го има забележано и во *Толковниот речник на македонскиот јазик* со две значења: 1) 'клеветник, поткажувач', кој се среќава во разговорниот јазик, и 2) 'посредник при женидба или мажачка, стројник', кој се среќава во некој од македонските дијалекти.

Исцрпно толкување на зборот *кодош* дава трудољубивиот истражувач на повеќе полиња од македонистиката, проф. д-р Стојан Ристески, во поднасловениот труд. Имено, на четвртата страница од книгата тој забележува: „Поимот *кодош* во речниците се толкува како: *предавник, јуда, шпион, клеветник, поткажувач, доушник, заводник* (кога се однесува на жена) и сл. За кодошот се својствени особините на наведените синоними, но има нешто специфично. Кодошот не ја пренесува вистината туку ја извртува, ја конструира, ја измислува. Тоа го прави подмолно, зад грбот на кодошениот и на другите, го кажува на доверлив начин во поверливи средини или на индивидуи, а на кодошениот му се прикажува близок. Народот кодошот го именува со најпогрдни пејоративи“.

Мнозина честити луѓе и патриоти биле жртви на кодошите. Помеѓу нив е и проф. Ристески, чија „вина“ во поранешна Југославија била љубовта кон својата и наша земја Македонија и неговата „општествена активна и интелектуална личност“. Имено, кампаата на кодошењето почнала во гимназијата во Охрид од љубомора поради неговото напредување во звање и во научната дејност, поради појавата на неговите први посебни публикации и од страв за директорското место на тогашниот директор. Во тој период Стојан Ристески бил иницијатор и носител на акцијата за уредување на заедничката гробница на кадиноселските херои; иницијатор за спомен-обележјето (на споменикот) на загинатите за слободата на Македонија во Илинден и во Народноослободителната борба (НОБ) во село Велгошти; иницијатор и носител на зафатите за подигнувањето на спомен-бистите на илинденските револуционери Методија Патче и Христо Узунов во Охрид и автор на повеќе написи за настани и личности во илинденскиот период и во НОБ.

Врз основа на своето лично досие број 2771, кое било оформено на 20 мај 1974 година, Ристески не запознава дека бил оквалификуван како „извршител на националистичка пропаганда“. Во досието била опфатена неговата „непријателска“ дејност во периодот од 1974 до 1980 година.

Во тој период, наспрема негативните квалификации нотирани во досието, Ристески, меѓу другото, од колективот (гимназијата во Охрид), во кој работел подолго време, бил избран за претседател на Советот на работната заедница. Во првиот состав на делегатското собрание на општината Охрид (1974–1980) тој бил избран за делегат во Соборот на здружен труд. Во 1975 година, „за особено значајни остварувања во областа просвета од посебен интерес за општината Охрид“, Собранието на општината му ја доделило Седмоноемвриската награда.

Авторот изнесува низа случаи кога неговите добри дела биле сосема извртувани. Таков бил и случајот во есента 1977 година кога тој запишал едномесечна заработувачка како заем за патишта, а директорот на гимназијата на состанок на координативно тело што го сочинувале првите луѓе на сите општествено-политички структури и раководителите на поголемите стопански и вонстопански дејности, злонамерно изнесол лага дека Стојан Ристески не запишал заем и дека настојувал и другите да не запишуваат заем за патишта. Директорот на гимназијата отишол дотаму што „добронамерно и пријателски“ ја советува сопругата на Стојан Ристески да му влијае да престане со божемниот национализам. Поради божемниот национализам на Стојан Ристески, нејзе ѝ било префрлено дури и

на работното место. „Гимназијата ми стана пекол и од 1 февруари 1978 година – наведува авторот – се вработив во Заводот за унапредување на предучилишното и основното образование и воспитување – Охрид“, каде што останал до 30 септември 1983 година, кога станал професор по македонски јазик на Филозофскиот факултет во Приштина.

Во понатамошниот дел од книгата авторот ги „портретира“ службените лица и кодошите од своето досие.

Авторот, врз основа на неколку показатели, заклучува дека неговото досие не било целосно, т.е. дека бил уништен (или не му бил даден) многуброен материјал. Тоа го поткрепува со фактот што во досието имало „само службени белешки и решенија, а не и автентичните информации на кодошите“, какви што биле, меѓу другите, сослушувањето на Ристески во 1981 година во врска со освртот за книгата на Ристески *Лазар Поптрајков – илинденски револуционер и поет* издадена во 1980 година; следењето во 1978 година, иако две лица ја одбиле соработката да го следат Ристески; следењето на работата на Ристески во Приштина и во Ниш; излегувањето на книгата *Партизанскиот одред „Славеј“* од Ристески во 1990 година, чија промоција, закажана во библиотеката во Белчишта, била оневозможена од тогашниот претседател на борците и од секретарот на Општинскиот комитет на Сојузот на комунистите на Македонија (СКМ); нерегистрирањето на промоцијата на книгата *Судени за Македонија* од Ристески во 1993 година, кога таа била добро „чувана“; информациите од доушниците на СДБ за нивните закани по излегувањето на второто дополнето и изменето издание на првата книга *Судени за Македонија* во 1995 година и на втората книга во 1996 година; информациите за периодот од 1980 до 1998 година, кога неговиот син со најдолг стаж како стручен соработник во Општинскиот суд – Охрид, најдобар во однос на другите стручни соработници, иако бил предложен од Републичкиот судски совет, не бил избран „заради ‘грев‘ на татко“; контактите на Ристески со Ангеле Мувчески-Македонецот, кој по 42 месеца одлежани затвор, во есента на 1980 година бил пуштен на слобода; информацијата за нападите против Ристески во 1993 година, по повод излегувањето на книгата *Судени за Македонија*; вознемиреноста кај неговите „добри пријатели“ и „соработници“ кога дознале дека Ристески извршил увид во своето лично досие со намера да го објави; памфлетите „Судена Македонија“ (Охрид, 1997) на Боро Китаноски и „Охрид“ (Скопје, 1998) на д-р Асен Групче.

Наведувајќи само дел од фактите, Ристески констатира дека од неговото досие бил уништен поголем дел од документацијата што не му одговарала на Социјалдемократскиот сојуз на Македонија. Тој нагласува дека неговата „непријателска“ дејност, неговиот „македонски национализам“ ќе бидат „доосветлувани“ од досиејата на други лице со кои самиот контактирал. Авторот, врз основа на службени белешки од досието на Вангел Деребан во кои се зборувало и за него, потврдува дека неговото досие не било почнато од 1974 година, ниту, пак, дека било завршено во 1980 година.

Во прилог на оваа книга Ристески го приложува Досието број 2771. Притоа, тој ја предава содржината на документите, поткрепувајќи ги со факсимили. Освен тоа, авторот дава забелешки кон документите, со што ги расветлува „наводите“ во нив. На тој начин се откриваат постапките на некои од споменатите кодоши кои неправедно му нанеле ненадоместлива штета на угледот на Стојан Ристески, на неговата психа, како и на неговото семејство, загорчувајќи им го животот.

Книгата *Моите кодоши* авторот ја заокружува со Додаток од Пресудата, к. бр. 16/98, со која се дополнува досието.

Во книгата се цитираат сентенции од Светото писмо, Војдан Чернодрински, Сенека, Вилијам Шекспир, Волтер, Гете, Марије Ебнер-Ешхенбач, Абдулкедир Бедил, Анте Тресик Павичиќ, од македонскиот народ и од други народи. Во функција на текстуалниот дел, авторот дава десетина илустрации со коментари. Тој резигнирано забележува дека „тоа што поминало никој не може да го измени, но од тоа може многу да се научи и поучи“. „Нека видат – нагласува тој – како сум бил третиран само затоа што сум ја сакал вистината и татковината, што постојано сум бил со книга в раце, што сум осветлил многу ликови, што сум обелоденил многу неправди и злосторства, што не сум мислел со туѓа глава и чесно сум го заработувал лебот“. Ова е, навистина, болно сведоштво за времето што помина.

На крајот од разгледот на оваа публикација ни се наметнува констатацијата: ако со првото издание на книгата *Моите кодоши* беа обелодените злонамерностите, со второто (дополнето) издание на оваа книга проф. д-р Стојан Ристески ги разобличува злонамерниците. На тој начин, тој документирано и со коментари ја збогатува македонската историографија со дело од нашата најнова историја.

Васил Дрвошанов

BOOK REVIEW

АЛЕКСАНДАР
МАКЕДОНСКИ:
ЖИВОТ И ДЕЛО,
ПОДГОТВЕНА
ОД НАДЕ ПРОЕВА И
ВОЈИСЛАВ САРАКИНСКИ,
БИБЛИОТЕКА HISTORIA
ANTIQUA MACEDONICA,
ПОСЕБНИ ИЗДАНИЈА,
КНИГА 10 (СКОПЈЕ:
ГРАФОТИСОК, 2012)

Како десетта книга од посебните изданија на познатата Библиотека *Historia Antiqua Macedonica* неодамна беше промовирано најновото издание во оваа едиција под наслов *Александар Македонски: живот и дело*, подготвено од проф. д-р Наде Проева и доц. д-р Војислав Саракински. Се работи за мошне значајно и методолошки хетерогено издание составено од предговор и воведна студија за Александар III Македонски со резиме на француски јазик (Н. Проева, стр. 5-82), делата на Плутарх „Животописот на Александар“ (83-190) и „За среќата или доблеста на Александар Велики“ (191-229, превод В. Саракински и белешки Н. Проева), „Александар III: библиографија“ (231-285, В. Саракински), како и хронологија (287-289) со прилогот за династијата на Аргеадите (290), речник на имињата, местата и поимите (291-320, Н. Проева), показател на антропонимите и теонимите (321-327), етниконите и топонимите (329-333), заклучно со предметен показател (335-336, В. Саракински).

Во информативниот предговор се изнесени мотивите и целите за подготовка на ова издание. И покрај тоа што е евидентирана многубројна литература за Александар III Македонски и, како што е наведено, „речиси нема аспект од неговиот живот и дело

што е запоставен или не е обработуван“, кратко речено, изданието главно се појавува како резултат на актуелноста на темата, како и на потребата на новото време за нови синтези на осознаеното.

Во воведната студија за Александар е даден резимиран преглед на досегашните научни сознанија, со критички авторски коментари и научна опсервација на одделните настани и поими. Методолошки, неговиот животен пат е прегледно претставен низ повеќе хронолошки целини – три дела, две етапи и пет фази. Започнува со куси податоци за раните години и за дејноста на Александар пред походот на Исток, а потоа опширно се претставува самиот поход, почнувајќи од задачата наследена од таткото Филип II, до создавањето на Империјата и цивилизациското значење на неговото дело како војсководец, државник и филозоф кој на дело ја спровел идејата за еднаквост меѓу луѓето, актуелна сè до денешно време. Студијата е аргументирана со дури 350 белешки со цитирани извори, објасненија и научни коментари како дополненије на сознанијата за Александар и за неговото време во основниот текст.

За значењето на Александар, Н. Проева ги нагласува далекусежните последици за античкиот свет од неговиот потфат на Исток. Во прв ред, тоа е достапноста за колонизација на целиот среден Исток и Египет со планско населување македонски ветерани и други учесници во походот, но и со прифаќање на староседелците (особено во Мала Азија и во Сирија). Тоа е посведочено и со македонските имиња на колониите како Pella, Euyropos, Kyrrhos, Aigeai, Dion и др., како и со иконографијата на тогашните монети. Овие колонии имале значајна воено-економска улога.

Единствениот монетарен систем воведен од Александар го зацврстувал единството на македонската империја како апсолутна монархија од просветен тип со систематска нова културна политика, преку која се ширеле македонската и хеленската култура кај староисточните народи, со нивно повратно влијание и создавање нов поредок со нова култура, конвенционално наречена „хеленистичка“. Меѓу седумдесетината новоосновани градови, познати како Александрии, пак, египетската Александрија станала и останала културен и коспомолитски центар и по антиката. Водејќи со себе елита учени луѓе од разни области на науките како истражувачка екипа, Александар дал значаен придонес за збогатувањето на дотогашните сознанија од флората, фауната, метеорологијата, географијата, хидрологијата, топографијата, наутиката, етнографијата, до геологијата, рударството и други научни подрачја.

Обидувајќи се да се претстави како законски владетел, а не како освојувач, воспоставил блиска соработка со локалната елита на благородниците (особено персиската), вклучувајќи ги во новата власт дури и по цена на незадоволство на неговите Македонци. Во тој однос, прифатил и дел од нивните церемонијални обичаи, па дури и облека, но без да ги заборави и да ги запостави македонските обичаи и институции. Сето тоа придонело во неговото време да се почувствуваат благодатите на мирот и на благосостојбата.

Во завршниот дел од студијата Н. Проева заклучува: „Александар е најдобар пример за улогата на личноста во историјата – војнички гениј, темпераментен, занесеник, љубопитник со бескраен копнеж за откривање на непознатото, со желба да се натпреварува со секого, дури и со самиот себе, храбар до безумност, самопрегoren, решителен, та дури и нестрплив да го направи науменото, иако за него ништо не било невозможно, умеел и да се воздржува, упорен и истраен; но истовремено справедлив, благороден, дарежлив, со отворен дух и широки сфаќања, умерен и скромен, трезвен реалист, кој секогаш правилно ја проценувал ситуацијата и, што е најважно, можел да ги признае направените грешки и да се покае. Од друга страна пак, на ваквата исклучително надарена личност и погодувале и условите во средината каде се родил и оформил, но уште поважно – и политичките прилики. Наследувајќи го најмоќното кралство во тоа време, со најдобро подготвената војска и команден кадар, успеал да стане единствениот војсководител и воен стратег во историјата кој никогаш не бил поразен, и да го создаде првото светско кралство во историјата на човештвото. Во исто време, тој бил творец не само на нов тип државно уредување наречено монархија од просветен тип, туку и на нов светски потредок“ (стр. 53).

По воведната студија, во изданието следуваат двата најзначајни изворни текста за Александар преведени од старогрчки. Тоа се делата на Плутарх, пообемниот преобјавен биографски текст „Животописот на Александар“ (*Напоредни животописи*, НАМ, No. 7, Скопје, 2008, 108-227), и новопреведената помала расправа „За среќата или доблеста на Александар Велики“ (превод В. Саракински и детални белешки од Н. Проева). Првиот текст е дополнет со дури 609, а вториот со 108 информативни белешки и објаснувања, со што исцрпно и компетентно се комплетира научната презентација на овие изворни текстови пред македонската научна и поширока јавност.

Текстот „Животописот на Александар“ е дел од Плутарховите *Напоредни животописи*. Како широк познавач на минатото и на своето време, Плутарх користел многу постари дела, списи и писма, успевајќи да даде хронолошки богат, но фрагментарен преглед на животниот пат на Александар. Тој не бил историчар, туку моралист кој ја разграничил задачата на своите животописи од задачата на историјата, ставајќи ја во центарот на своето внимание моралната страна на човекот. Така и во животописот на Александар тој повеќе се задржал на неговите карактерни обележја, а помалку на јунаштвата и на битките, како што и самиот нагласува во почетокот на текстот. Сепак, користењето на постарите извори го прави неговиот текст исклучително значаен за осознавање на животот и на делото на Александар низ минатото.

Во вториот изворен текст, „За среќата или доблеста на Александар Велики“, кој му се припишува на Плутарх и се вклучува во неговите етичко-филозофски списи под наслов *Етички зборник* (*Ethica*, лат. *Moralia*, 4.326d – 345c), акцентот се става на прашањето дали успехот на Александар е резултат на огромната среќа или на извонредната доблест, тема која била една од најомилените во тогашните реторски школи. Всушност, станува збор за два реторско-епидеиктички говора во кои големиот војсководец е прикажан како филозоф во акција. Заклучокот, пак, е дека власта може да биде резултат на среќата, но само со доблест, храброст, разумност, мудрост и умереност во постапките може правилно да се искористи.

Понатаму, во посебните делови од изданието следува мошне обемната библиографија на изворите и литературата за Александар. Изворите се поделени на наративни (општи дела, Птолемај, Калистен / Псевдо-Калистен / Романот за Александар, Диодор, Куртиј Руф, Плутарх, Аријан, Помпеј Трог / Јустин, други – Онесикрит, Аристобул, Харет, Мегастен, Хиероним, Клејтарх, Дурид, Теопомп, Полибиј, Јосеф, Страбон, Марсија, епитоми / непознати и „Александријади“), архивски (Ефемеридите, белешките на Александар и други), литературни (општи дела, беседници, поети и прозаисти, философи и теоретичари), материјални (општи дела, гробниците во Вергина, Александар во уметноста – иконографија и портретура, мозаикот на Александар, саркофагот на Александар и други), епиграфски и нумизматички извори. Литературата, пак, е поделена на монографии и општи прикази, Александар пред походот, големиот поход кон Исток, Александар и Кралството, по Александар, одгласи

и ставови. Сите овие делови од литературата се поделени на многубројни хронолошки и тематски подредени целини, што целата библиографија ја чини научно фундирана и уникатна во македонската историографија.

Во понатамошниот текст е дадена кратка хронологија и хронолошки преглед на династијата Аргеади, опсежен и содржаен речник на споменатите имиња, места и поими, а завршува со показатели на антропонимите и теонимите, на етниконите и топонимите, како и со предметен показател вообичаени за ваков тип изданија.

Како комплексно замислена, но хомогена целина, ова издание претставува значаен прилог кон проучувањето на животот и на делото на Александар III Македонски и ќе претставува неодминливо дело за сите идни проучувања на овој период од македонското минато.

Катерина Младеновска-Ристовска

